

T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**GEÇ DÖNEM STOA FELSEFESİNDE TANRI, EVREN VE
İNSAN İLİŞKİSİ**

NAZIM CANBAZ

Danışman : Prof. Dr. Fatma Zehra PATTABANOĞLU

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Cevdet KILIÇ

Jüri Üyesi : Dr. Öğretim Üyesi Hakan COŞAR

KASTAMONU-2024

TAAHHÜTNAME

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu; ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını, bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini bildirir ve taahhüt ederim.

Nazım CANBAZ

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

GEÇ DÖNEM STOA FELSEFESİNDE TANRI, EVREN VE İNSAN İLİŞKİSİ

NAZIM CANBAZ

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE ANA BİLİM DALI

DANIŞMAN: PROF. DR. FATMA ZEHRA PATTABANOĞLU

Roma imparatorluğunun hâkim felsefesini oluşturan olan Stoa felsefesi, çağlar sonrasını dahi etkileyen bir felsefe sistemi olarak düşünce tarihinde nadir bir yere sahiptir. Felsefe tarihinin ilk dönemlerinden itibaren filozofların, devlet adamlarının, farklı kültürlerin ve dinlerin bakış açılarından beslenerek kendi düşüncelerini oluşturan Stoacılar ahlakı felsefenin merkezine yerleştirmişlerdir. Panteist yaklaşımlarının sonucu olarak da Tanrı, evren (doğa) ve insanı bir bütün içinde değerlendirmişlerdir. Stoacı felsefede Tanrı her şeyin tek nedenidir; kendisi de bir bedendir ve dünyanın tüm maddesine içkindir. Ayrıca O, dünyanın tüm gelişimini baştan sona planlayan ve bunu zorunlu kılan, son derece akıllı, iyi ve tedbirli bir varlıktır. Evren tanrının bedeni Tanrı'da evrenin aklıdır. İnsan bu akıldan pay almış ve ortak akla dahil olmuş bir varlık olarak doğaya uygun yaşamak zorundadır. İnsanın erdemli oluşu ve mutluluğu ancak bu şekilde gerçekleşecektir. Bu akıl yürütmeler Stoacı düşüncenin ana çerçevesini oluşturmaktadır. Ahlaklı olmak üzerinde önemle duran Stoacılar gerek metafizik ve gerekse mantık disiplini, ahlaklı olabilmek için gerekli temellerin ne olduğunu ve kuramın nasıl kurulacağı bağlamında kullanmışlardır. Üç ana dönemde incelenen Stoacı felsefenin son dönemi İmparatorluk ya da geç dönem Stoa olarak anılmaktadır. Bu dönemde yaşayan Stoacılar içerisinde Cicero, Epiktetos, Seneca ve Marcus Aurelius bulunmaktadır. Roma İmparatorluğunun toplum ve siyaset başta olmak üzere tüm alanlarında etkin olan Stoacı felsefenin bu önemli isimlerinin Tanrı, evren ve insan ilişkilerine ilişkin görüşleri, mevcut çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Yürütülen çalışma sonucunda son dönem Stoacılarının Tanrıya ilişkin görüşlerinin insan ve evrenle bağlantılı boyutta, ortak akıl dağıtan Tanrının öngördüğü kadere tam anlamıyla boyun eğen ve bu kapsamda doğal yaşama uyum sağlayan insanın mutlu olacağına dair tezleri savunduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

ANAHTAR KELİMELEER: Stoa felsefesi, Geç dönem Stoacıları, Tanrı, İnsan, Evren

Eylül 2024, 121 Sayfa

ABSTRACT

M.S.C THESIS

GOD, UNIVERSE AND HUMAN RELATIONS IN LATE STOA PHILOSOPHY

NAZIM CANBAZ

**KASTAMONU UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE
DEPARTMENT OF PHILOSOPHY
SUPERVISOR: PROF. DR. FATMA ZEHRA PATTABANOĞLU**

Stoic philosophy, which constituted the dominant philosophy of the Roman Empire, has a rare place in the history of thought as a philosophical system that has influenced even the ages. Since the early periods of the history of philosophy, the Stoics have formed their own thoughts by feeding on the perspectives of philosophers, statesmen, different cultures and religions, and have placed morality at the center of philosophy. As a result of their pantheistic approach, they have evaluated God, the universe (nature) and humans as parts of a whole. In Stoic philosophy, God is the sole cause of everything; it is itself a body and is inherent in all the matter of the world. In addition, He is an extremely intelligent, good and cautious being who plans the entire development of the world from beginning to end and makes this necessary. The universe is God's body and God is the mind of the universe. Human beings have to live in accordance with nature as a being who has a share of this mind and is included in the common mind. Only in this way can human virtue and happiness be realized. These reasonings constitute the main framework of Stoic thought. The Stoics, who emphasized being moral, used both metaphysics and logic disciplines in the context of what the necessary foundations were for being moral and how to establish a theory. The last period of Stoic philosophy, which was examined in three main periods, is called Empire or the last period Stoa. Stoics living in this period include Cicero, Epictetus, Seneca and Marcus Aurelius. The views of these important names of Stoic philosophy, who were active in all areas of the Roman Empire, especially society and politics, regarding God, the universe and human relations, constitute the subject of the current study. As a result of the study, it was found that the views of the late Stoics on God were related to humans and the universe, and advocated thesis that people who fully submit to the fate foreseen by God, who disperses the common mind, and adapt to natural life in this context, will be happy.

KEYWORDS: Stoic philosophy, Late Stoics, God, Human, Universe

September 2024, 121 Page

TEŞEKKÜR

Hazırlamış olduğum tez çalışmamda konu seçimi dâhil olmak üzere her aşamasında beni destekleyen, verdiği bilgiler, yol göstermesi ve söyledikleri ile her zaman güven veren, kendisine her zaman ulaşabildiğim ve benim çıktığım bu zorlu süreçte bana öncü olan çok değerli saygı değer danışmanım Prof. Dr. Fatma Zehra PATTABANOĞLU'na, lisans hayatımda büyük payları olan değerli hocalarıma, çok kıymetli katkılarından dolayı Tez Jüri hocalarım Prof. Dr. Cevdet KILIÇ ve Dr. Öğretim Üyesi Hakan COŞAR hocama özellikle beni bu yola çıkaran ve hayatımda benim için çok değerli, önemli bir yere sahip olan hayatım boyunca kendisinden çok şey öğreneceğim Prof. Dr. Özgür ÖZTÜRK hocama teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak her zaman hayatımda yanımda olan ve benim en büyük destekçim babam Ramazan CANBAZ, annem Kezban CANBAZ, kardeşlerim Ayşenur CANBAZ, Enes CANBAZ'a ve hayat arkadaşım Dilara MÜLAZIMOĞLU'na teşekkür ederim.

Nazım CANBAZ

Kastamonu, 2024

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TEZ ONAYI	ii
TAAHHÜTNAME	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar DİZİNİ	viii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	ix
1. GİRİŞ.....	1
1.1 Araştırma Sorunları / Hipotezler	3
1.2 Çalışmanın Amacı, Önemi, Kapsamı, Sınırlılıkları	3
1.3 Literatür Özeti	5
2. STOA FELSEFESİNİN TARİHSEL ARDI	10
2.1 İlk Çağ Felsefesi ve Stoacı Felsefeye Kadar Yunan Felsefe Tarihi	10
2.1.1 Sokrates Öncesi Doğa Felsefesi (Presokratik Dönem)	16
2.1.2 İnsan Üzerine Felsefe.....	17
2.1.3 Sistematik Felsefe	24
2.1.4 Helenistik Felsefe	28
2.2 Stoacı Felsefe	34
2.2.1 Stoacı Felsefeye Etki Eden Düşünceler	36
2.3 Dönemler İtibariyle Stoa Felsefesi	38
2.3.1 Erken Stoa	38
2.3.2 Orta Stoa	42
2.3.3 Geç Dönem Stoa	44
2.4 Stoacı Felsefenin Farklı Konular Üzerindeki Yorumları	62
2.4.1 Bilgi Kuramı	62
2.4.2 Metafizik	63
2.4.3 Etik.....	64
2.4.4 Toplum ve Siyaset	66
3. GEÇ DÖNEM STOA FELSEFESİNDE TANRI, İNSAN VE EVREN İLİŞKİSİ.....	67
3.1 Tanrı, İnsan ve Evren Anlayışının Geç Stoacılıktaki Yansımaları	67
3.2 Cicero’da Tanrı, Evren ve İnsan.....	75
3.3 Seneca’da Tanrı, Evren ve İnsan	84
3.4 Epiktetos’ta Tanrı, Evren ve İnsan	96
3.5 Marcus Aurelius’ta Tanrı, Evren ve İnsan	103
4. SONUÇ	111
KAYNAKLAR	114

TABLÖLAR DİZİNİ

Sayfa

Tablo 2.1 Cudworth tarafından tanımlanan ateizm biçimleri karşıtları	57
--	----

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar

c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
s.	: Sayfa
Üniv.	: Üniversite
v.b.	: Ve benzeri
y.y.	: Yüzyıl
Yay.	: Yayınları

1. GİRİŞ

Felsefe disiplinin doğuşunun arkasındaki gerçek, insanoğlunun yerleşik olanı sorgulamaya başlamasıdır. Uygun koşullar olan refah toplumunun da varlığı, felsefenin kısa bir zaman dilimi içerisinde gelişmesine ve bilimlerin çıktığı kök olmasına yol açmıştır. Farklı coğrafyalarda ancak aşağı yukarı aynı zaman dilimlerinde ortaya çıkan ve farklı kültürlerin yorumlarıyla zenginleşen felsefe, bir düşünceler bütünü olmasının ötesinde bir yaşam biçimi tanımlamaya ve doğru olanın ne olduğunu göstermeye odaklanmıştır. Farklı kültürlerin efsanelerinin de aracılık ettiği felsefi düşünceler içerisinde Yunan felsefesinin yeri birçok kaynakta farklı, önemli ve diğer felsefelerin temeli olarak belirtilmektedir.

Yunan felsefesi bugün farklı bilimler olarak ele alınan birçok bilim dalı ve disiplinin temellerini atmış, kurallarını koyarak genellemeler yapmış ve kendi döneminin ötesinde kendisinden sonraki çağları ve hatta bugünü bile etkilemiş bir felsefe bir düşünüş biçimidir. Farklı coğrafyaların farklı bulgularını sınıflandırmaya tabi tutarak ve ayrı ayrı yazılmış kuralları bir bütün haline getirerek bunun da ötesinde genellemeler yaparak bilimlerin mevcut zaman diliminden çok önce sınıflandırmasını yapan ve bunları yazılı hale getiren Yunan Felsefesinin felsefe tarihi disiplini içerisinde farklı bir yere sahip olması son derece doğaldır.

Yunan felsefesinin içerisinde bir akım olan Stoa felsefesi gerek kendi çağında ve gerekse sonraki çağlarda etkili olmuştur. Felsefe disiplini içerisinde “mantık”, “fizik” ve “etik” olarak felsefeyi¹ üç ana dala ayıran bu felsefe akımı mevcut zaman diliminde de çok fazla tartışmaya konu olmuştur. Arslan’ın ifade ettiği üzere “Stoacıların evrensel hümanizmi, Hıristiyanlığın Antik dünyada ortaya çıkıp, başarı göstermesini sağlayan unsurlardan biri olmuştur.”². Nitekim Hıristiyan düşünce sisteminde etkileri olduğu görülen Stoa felsefesinin, İslam filozofları üzerinde de tesirleri görülmektedir. Geç Dönem Stoacıları olarak adlandırılan ve Roma İmparatorluğu içerisinde etkileri

¹ İbrahim Çapak, “Stoa Felsefesi ve İslam Düşüncesine Etkisi”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi Journal Of The Near East University Islamic Research Center*, 1/2 (2015), s.221.

² Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 4 - Helenistik Dönem Felsefesi: Epikürosçular, Stoacılar, Septikler*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s.419.

devam eden Stoacıların Tanrı, evren ve insan üzerine düşünceleri, bunlar arasındaki ilişkilere yaklaşımları günümüz gelişmelerine de atıflar içermektedir. Örneğin Seneca'nın doğa ile uyum içerisinde yaşayan insanın mutlu olacağına dair görüşleri çevrenin kirlenmemesi gerektiğine dair öngörülerini günümüz dünyasının başlıca sorunlarından biri olan çevre kirliliğine yüzyıllar öncesinden bir atıf niteliği taşımaktadır.

Öte yandan kaderci, Tanrıyı mutlak hâkim olarak gören bu felsefe akımı, İslamiyet ve Hristiyanlık ile birçok benzerlikler de içermektedir. Kendisi bir din olmamakla beraber semavi dinlere olan yakınlığı onu incelemeye değer kılan özelliklerinden sadece birisidir.

Medeniyet kavramının henüz emekleme döneminde olduğu zaman diliminde böylesi kompleks yapıda bir düşünce biçimini taşıması ile etkin olmuş Stoacı felsefenin kader anlayışı dikkat çekmektedir. Tanrıdan parça taşıyan insanlara uyarıları günümüz dünyasında geçerliğini koruyan görüşleri Stoacı felsefenin belirli bir döneminin çok ötesinde detaylar içermektedir. Ancak bu çalışmada böylesi geniş ölçekli bir konu, belirli bir zaman dilimiyle sınırlandırılarak son dönemde yaşayan dört etkin filozofun görüşleri kapsamında ele alınmıştır.

Mevcut çalışmanın konusunu son dönem Stoacılarının Tanrı, insan ve evren arasındaki ilişkilere dair görüşleri oluşturmaktadır. Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Giriş, çalışmanın hipotezlerinin ortaya koyulduğu ve amacı, kapsamı ile sınırlılıklarının tanımlandığı bölümleri içermektedir. İkinci bölümde kavramsal çerçeve çizilmiştir. Üçüncü bölüm çalışmanın konusunu oluşturan Tanrı, evren ve insan ilişkilerini konu almaktadır. Dördüncü bölüm çalışmanın sonuç bulgularını içermektedir.

Çalışmanın sonuç bulgusu, Geç dönem yani İmparatorluk dönemi Stoacıların Tanrı, evren ve insan ilişkilerinde teolojik, kozmolojik ve etik yaklaşımların iç içe olduğu görülmektedir. Tanrı ve evreni bir gören bu anlayışta doğa kutsaldır. Dolayısıyla insan da bu doğanın bir parçası olarak bu kutsallığa uyum gösterdiği ölçüde değer kazanmaktadır. Buna göre Tanrı'nın içkin biçimde doğada var olduğunu, aynı

zamanda Tanrı'nın evrenin akli olduğunu ve bu akıldan tüm varlıklara dağıttığı, bu akla uygun olarak yaşamının insanı erdemli, ahlaklı ve mutlu kıldığı anlaşılmaktadır.

1.1 Araştırma Sorunları / Hipotezler

Antik Yunan felsefesinde Stoacı filozoflar özellikle mantık, fizik ve ahlak alanında önemli bir yere sahip olmuşlardır. Herakleitos, Sokrates, Kinikler, Megara Okulu, Platon ve Aristoteles gibi düşünürlerden etkilenen okul, felsefe tarihinde erken, orta ve geç Stoacılık olmak üzere üç döneme ayrılmıştır. Felsefe tarihinde Aristoteles'ten sonra Yunan felsefesi, İskenderiye ve Roma'da Hellenistik felsefe olarak varlığını sürdürürken, metafiziğin yerini artık pratik felsefe ve ahlâk almaya başlamıştır. Son dönem Roma Stoacılarında da dinî kaygılar doruk noktasına ulaştığı için ahlâk felsefesi, ruhun bedenden kurtuluşu, evrensel insan anlayışı ve Tanrısal öngörü çerçevesinde bir tür din felsefesi olma niteliğine bürünmüştür. Bu dönem özellikle Hristiyan düşüncesini ve daha sonraki felsefi tartışmaları etkisi altında bırakmıştır.³ Dolayısıyla diğer dönemler üzerinde etkisi güçlü olan Stoa felsefesinin Tanrı, doğa, bilgi ve insan gibi odaklandığı sorunlar tezin ana temasını oluşturmaktadır. Bu zikredilen konular Stoacıların temel felsefelerini kapsamakla birlikte Tanrı-insan-evren ilişkileri çerçevesinde detaylı bilgi sunmaktadır.

1.2 Çalışmanın Amacı, Önemi, Kapsamı, Sınırlılıkları

Bu çalışmanın amacı geç dönem ya da imparatorluk dönemi Stoacı felsefenin ana hatlarını ortaya koyarak dönem içerisinde Tanrı, evren ve insan ilişkisini değerlendirme biçimini anlamaya çalışmaktır. Son dönem Stoa düşüncesinin etkisiyle Hristiyanlıkla birlikte insan hürriyeti ve ahlâkî meseleler her şeyi yoktan yaratan, mutlak iyi ve mutlak kemal sahibi Tanrı açısından değerlendirilmeye başlamıştır. Böylece etik alanında Platon, Aristoteles ve Stoa öğretilerini yansıtan, Orta çağ boyunca etkisini devam ettiren bir düşünce hâkim olmuştur. Çalışmada bu düşüncenin temellerini oluşturan kavramlar ele alınıp daha sonraki süreçteki tesirleri tartışılacaktır.

³ Kürşat Haldun Akalın, "Hristiyanlığın Kaynağı ve Karşıtı Olarak Stoa Felsefesi" *The Stoic Philosophy as the Opposite and Seed of Christianity, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi KOSBED*, Sayı:32 (2016), s.65.

Stoacı felsefe M.Ö. 300 tarihinde Atina’da ortaya çıktığı andan itibaren doğduğu toprakların çok ötesinde İslam coğrafyasında dahi etkin olmuş bir düşünce tarzıdır. “Rivakiyye” adıyla bu coğrafyada hüküm sürmüş bu düşünce hatta yaşam tarzı Kıbrıslı Zenon (M.Ö. 336-264) tarafından kurulmuştur. Üç ana dönem itibariyle incelenebilecek bu okul Zenon (336-264), Kleanthes (331-232) ve Khryssippos’un (280-210) önderliğindeki “eski stoa”, Diogenes, Panetius (185-112) ve Posseidoioss’un (135-51) öncülüğünü yaptığı (M.Ö. II ve I. y.y.) “orta stoa” son olarak Seneca (M.Ö. 4-M.S. 65), Epiktetos (50-130) ve Marcus-Aurelius (121-180) öncülüğündeki “imparatorluk stoası” ya da “geç stoa” başlıkları altında incelenebilir (M.S. I-II. y.y.).⁴

Akdeniz coğrafyasında farklı bölge ve zamanları kapsayan bu akım temel olarak ahlak, adalet ve erdem esasına dayanmaktadır. M.S. ikinci yüzyıl sonlarına kadar etkisini sürdüren bu okul gerçekte Shakespeare, Spinoza ve Butler gibi filozoflar vasıtasıyla klasik dönemde Hristiyan teolojisini etkilemesinin de ötesinde Montaigne Descartes ve Pascal aracılığıyla Rönesans dönemine ve hatta modern çağlara kadar etkisini sürdürmüştür.⁵

Mevcut zaman diliminde hatta gelecekte de erdem, ahlak ve adalet kavramlarının toplumun gündeminden düşmeyeceği son derece açıktır. Çünkü bu kavramlar toplumun barış içerisinde yaşayabilmesinin ve bireyin mutluluğunu olabildiğince sakin ve huzurlu bir biçimde temin edebilmesinin anahtarı niteliğini taşımaktadırlar. Bu bağlamda Stoacı düşünce tarzının ana hatlarının ortaya konulması ve Tanrı, evren ve insan ilişkilerinin niteliğinin bu düşünce kapsamına göre anlaşılabilir kılınması oldukça önem arz etmektedir.

Önceki paragraflarda belirtildiği gibi kendilerinden sonra Batı ve Doğu Ortaçağ ahlak felsefesini etkileyen Son dönem Stoacıları, insan hakları adına yapılan ilk etkinliklerin de temsilcileridirler. Bu sebeple felsefe tarihinde büyük öneme sahiptirler. Dolayısıyla onların temel görüşlerini yansıtan Tanrı, evren ve insan ilişkilerinin Stoacıların genel felsefelerine ışık tutacağına inanılmaktadır.

⁴ Çapak, “Stoa Felsefesi”, s.219.

⁵ Çapak, “Stoa Felsefesi”, s.219.

Çalışma, Stoacılığın son dönemine ilişkindir. Bu kapsamda duygusal özdenetim yapmaya çalışan kendi payına düşeni kabullenen ve dinginliğini sağlamaya çalışan Stoacının bu pratik uygulamalara ilişkin neler yapması gerektiği yani uygulamanın araştırılması gerekmektedir.

Tanrı anlayışında panteist olan Stoacılar Tanrı ve evreni bir görmektedirler. Dolayısıyla onlara göre felsefenin ana amacı doğaya uygun davranmaktır. Nitekim doğaya uygun davranmak Tanrıya uymak anlamına geldiği için kaderci bir görüş sergilerler. Bunun sonucunda bedenlerin duygudaşlığı, dünyanın insan tarafından anlaşılması, varlık döngüsünün farklı görünümünden başka bir şey değildir. Stoacıların bu düşünceleri Cicero, devlet adamı Seneca, Epiktetos, Marcus Aurelius ile sınırlı tutulacaktır. Eserleri günümüze kadar gelen bu filozofların varlık, bilgi, tabiat, ahlak, felsefeleri çerçevesinde Tanrı, evren ve insan ilişkileri ele alınacaktır.

1.3 Literatür Özeti

Stoacı felsefe geçmişten bugüne üzerinde en çok çalışılan etkileri çağlar sonra bile araştırılan bir düşünce akımıdır. Google Scholar üzerinden “Stoicism” ibaresi arattırıldığında yüzlerce makale çıkmasının yanı sıra Ulusal Tez Merkezi veri tabanında aynı ifade arattırıldığında sadece felsefe anabilim dalı ile ilişkili 3.253 kayıtlı karşılaşılmaktadır. Bu durum ileri sürülen düşüncenin doğruluğunu destekler niteliktedir.

Stoacı, felsefe ile ilgili özellikle yurtdışında geniş bir literatür bulunmaktadır. Yurt içinde ise özellikle Stoa felsefesi alanındaki “Seneca’nın Doğa Felsefesi: Stoacı Doğa Araştırmaları Üzerine Bir İnceleme kitabı, “Epiktetos, Seneca, Cicero, Zenon ve Kleanthes’in günümüze ulaşan eserlerinden bazılarını yapmış olduğu çeviriler sayesinde C. Cengiz Çevik önemli araştırmacılar arasında yer almaktadır. Ayrıca internette online platformlarda yapmış olduğu söyleşiler ile bu dala ilgilenen kişileri aydınlatmaktadır. Her bir çalışma Stoa felsefesini farklı açıdan ele almaktadır. Örneğin, Sellars (2007)⁶ İmparatorluk Dönemi Stoa felsefesinin pratiklerine ilişkin bir çalışma gerçekleştirmiştir. Sellars (2007) modern filozofların felsefeyi, genellikle

⁶ John Sellars, “Stoic Practical Philosophy In The Imperial Period Bulletin”, *Institute of Classical Studies*, 94 (2007), s.26.

dünyaya dair rasyonel bir anlayış geliştirmeye ve kişinin önceden var olan inançlarını rasyonel incelemeye dayanıp dayanamayacaklarını görmek için test etmeye adanmış bir faaliyet olarak gördüklerini belirtmektedir. Oysa modern filozofların, yaptıkları şeyin kendi yaşam tarzlarını etkileyeceği düşüncesinden uzak durma eğiliminde olduklarını belirtmektedir.

Sellers (2007) çalışması boyunca Epiktetos üzerinden geç Stoacıların felsefeyi öncelikle kişinin yaşam tarzını dönüştürmekle ilgilenen bir yaşama sanatı olarak nasıl algıladıklarını göstermektedir. Özellikle, bir sanat olarak felsefe anlayışının, o sanatta ustalaşmak için gerekli olan iki bileşeni (logos ve askêsis, teori ve egzersiz) içerdiğini öne süren Sellers (2007) Epiktetos'un pratiklerini vurgular. Önce felsefe çıracı felsefi teorileri incelemeli ve sonra çok daha zor olan bu teorileri uygulamaya koymak için kendini eğitime görevine geçmelidir.

Epiktetos ve Stoacılara göre felsefe, kişinin yaşamıyla ilgilenen ve öncelikle kişinin eylemleriyle ifade edilen bir sanattır. Peki bir sanatı öğrenmenin tam olarak anlamı nedir? Mesele yalnızca sanatın ardındaki rasyonel ilkelere (logoi) dair teorik bir anlayış kazanma meselesi midir? Örneğin bir tıp öğrencisi tıp teorisini öğrendikten sonra doktor olduğunu iddia edebilir mi? Çıracın ayakkabıcılık zanaatının ardındaki teorik ilkeleri (logoi) kavraması yeterli değildir. Aynı zamanda teorik anlayışı pratik yeteneğe dönüştürmek için de eğitim almalıdır. Çünkü ayakkabıcılık gibi bir zanaat (tekhnê) söz konusu olduğunda, kişi ancak o zanaatın amacına (telos) uygun işleri (erga), yapabildiğinde o zanaat hakkında bilgi sahibi olduğunu iddia edebilir. Bu durumda iyi bir çift ayakkabı üretebiliyorsa bu konuda iddialı olabilir.⁷

Sellers (2007) tarafından gerçekleştirilen çalışmanın sonuç bulgusu sanat (tekhnê) olarak düşünülen felsefenin, hem rasyonel ilkeleri (logoi) hem de pratik eğitimi (askêsis) içerdiği ve amacının (telos) kendisine uygun eserler (erga) üretmek olması gerektiğini belirtmektedir. Bu anlayışla felsefi bilgi kişinin hayatını doğrudan etkileyecektir çünkü bu tür bilgiler zorunlu olarak felsefi eylemlere (erga) yol açacaktır.

⁷ Sellers, "Stoic Practical", s.14.

Yine Sellars (2011)⁸ bir çalışma gerçekleştirmiş ve bu çalışmada Stoacı felsefenin geçirmiş olduğu dönüşümü ele almıştır. Bu çalışma Ralph Cudworth'un True Intellectual System of the Universe (1678) adlı eserinin analizi şeklinde gerçekleşmiştir. Çalışma 16. Y.Y.'da Hristiyanlık ile uyumlu ve Humanizm dostu olarak görülen Stoacı Felsefenin 18. y.y.'da Ateizmin alt yapısını oluşturan bir sistem olarak değerlendirilmesini konu almaktadır.

Sellars (2011), Cudworth (1678)'ün Stoacı teolojiiyi hem ateizmin bir biçimi hem de kusurlu teizmin bir örneği olarak ele aldığını belirtir. Stoacıların Teist mi yoksa Ateist mi olduğu, Tanrıların bilinçli ve zeki mi, yoksa canlı ama bir bitki veya sebze gibi bilinçsiz mi olduğuna bağlıdır. Tanrı duyarlı mıdır, yoksa akılsız bir bitki midir? Bir dizi tartışma sonrası Sellars (2011). Stoacılığın Hristiyanlıkla kolaylıkla asimile edilemese de doğrudan bir ateizm biçimi de olmadığı bulgusuna ulaşmaktadır. Çünkü Cudworth kendi döneminin Teist veya Ateist olmanın ne anlama geldiğine dair net tanımlar ve koşullarla birlikte bu konuların kapsamlı bir analizini sunan tek yazarıdır. 18. y.y.'da Ateizm ile birlikte anılan Stoacılara ilişkin bu algının hatalı olduğu yine Cudworth'ün kendi Teist ve Ateist tanımlarında saklıdır.⁹

Whiting ve Konstantinakos (2019) tarafından gerçekleştirilen çalışma “Stoacı Teolojinin açıklayıcı bir sistem mi? yoksa bir gereksizlikler bütünü mü?” olduğunun tartışmasını içermektedir. Çalışma “Stoacı Çevresel Etik” üzerinden gerçekleştirilmiştir. Stoacı lığın modası geçmiş bir düşünüş biçimi olduğu yönünde yapılan eleştirilere cevap niteliği taşıyan çalışma, aslında bunun tam aksini savunmaktadır. Çalışma Stoacı teolojinin, modası geçmiş ya da alakasız olmak bir yana, 21. yüzyıl için çok daha düşünceli bir etik çerçeve sunduğunu belirtmektedir. Bunun da ötesinde kendi içerisinde barındırdığı araçları, kapsamı ve aciliyeti sağlaması açısından aslında canlandırıcı derecede çağdaş olduğu bulgusuna ulaşmaktadır.¹⁰

⁸ John Sellars, “Is God a mindless vegetable? Cudworth on stoic theology”, *Birkbeck Institutional Research Online*, 21/2 (2011), s.23.

⁹ Sellars, “Is God”, s.24.

¹⁰ Kai Whiting ve Leonidas Konstantakos, “Stoic Theology: Revealing or Redundant? Religions”, 10/193 (2019), s.1. (erişim 09.11. 2021).

Ulusal Tez Merkezi veri tabanında yapılan araştırmada da Stoacı felsefeye ilişkin akademik seviyede gerçekleştirilen çalışmalar bulunduğu gözlemlenmiştir. Sezginer (2023) geç dönem Stoa Felsefesine ilişkin gerçekleştirdiği çalışmada doğa ve insan tasavvurunu ele almıştır. Çalışma, Erken ve Orta Dönem Stoa felsefesini incelemiştir. Bu iki dönemin Son Dönem Stoa felsefesine etkilerini ortaya koyan çalışmanın sonuç bulgusu Stoa felsefesinin ahlaki ideallerine ulaştığı yönündedir. Sezginer (2023)'e göre Erken ve Orta Dönemi Stoa Felsefesi pratik yaşama tam olarak aktarılamamıştır. Ancak bu iki dönemin gölgesinde Roma'ya taşınan Stoacılık özellikle Seneca, Epiktetos ve Aurelius'un yaşantılarında hayat bulmuştur. Stoacı lığa ilişkin tüm hedefler gerçekleştirilmiştir. Son dönemin üç büyük ismi ruh dinginliğine sahip yaşamları ve bunun sağladığı sarsılmazlığın getirdiği bilgelik ile istenilen insan tasavvuruna dolayı ile de mutluluğa ulaşmışlardır.¹¹

Avar (2019) gerçekleştirdiği çalışmada Son Dönem Stoa Felsefesinde ölüm kavramını incelemiştir. Cicero, Seneca ve Epiktetos'un görüşleri üzerinden gerçekleştirilen çalışma, Seneca'nın bilge insan profilinin Cato ve Sokrates üzerinden şekillendiğini, belirtmektedir. Seneca'nın bilgenin haksızlığa uğramayacağı yolundaki düşüncesi bilge adamın profilini oluşturmaktadır. Bilge hiçbir şey için üzülmez çünkü bir şey yitirmemiştir. Her şey Tanrıdandır. Panteist düşünceye sahip bilge Tanrının yaşamının her anına dahil olduğunu bilir ve farkındadır. Ölüm olgusuna da bu şekilde yaklaşır. Ölüm doğum olgusu ile aynıdır. Bilgeliğin ölçülerinden belki de en önemlisi ölüme de korkusuz gidebilmektir. Cato'nun felsefesinin belirlediği bilge adam profilini yine onun eylemi ile doğrulayan Seneca takip ettiği görüşün uygulayıcısı olmuş ve yaşamına son vermiştir. Gerek Cicero ve gerekse Epiktetos tıpkı Seneca gibi ölüm olgusunu doğa yasasına sadık kalarak kabullenmişlerdir. Kinik felsefeden miras alınan doğaya uygun yaşama ilkesi ölüm olgusunu da insan doğasının bir parçası olarak kabullenme fikrini ve bu bağlamda ölüm korkusundan sıyrılma sonucunu ortaya çıkarmıştır. Ölüm olgusu dört farklı bir biçimde ortaya çıkmaktadır: İnkâr, istem, kabul ve meydan okuma. Stoacılar ölümü kabullenmektedirler. Seneca, Cicero ve Epiktetos ölümü kabullenme ve meydan okuma konusunda ortak görüşü paylaşmaktadırlar. Buna göre Tanrıya güvenilmeli ve irademiz dışında gerçekleşen bu olgu

¹¹ Yasemin Sezginer, "Son Dönem Stoa Felsefesinde Doğa ve İnsan Tasavvuru", Yüksek Lisans Tezi, T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2023, s.1-93.

kabullenilmelidir. Cicero, Khyrisippos'un bilge ruhların ölümsüzlüğü fikrini eleştirir. Seneca ruhun evrensel ateşe kadar ölümsüzlüğünü savunmaktadır. Epiktetos ise ölümle birlikte hem beden hem de ruhun yok olacağını savunmaktadır. Çalışmanın sonuç bulgusu Stoacı Felsefenin ölüm olgusuna ilişkin materyalist çizgilerinden uzaklaşmadıkları ve bu anlayışa uygun kozmik bir çizgide yorumladıkları yönündedir.¹²

Tez veri tabanında gerçekleştirilen tarama da karşılaşılan diğer çalışmalar, Stoa Felsefesinin felsefi danışmanlık bağlamında yeniden yorumlanmasından, tarihsel sürecine ve kötülük probleminden mutluluk öğretisine kadar değişik konularda gerçekleştirilmiştir.

¹² Aynur Avar, "Son Dönem Stoa Felsefesinde Ölüm", Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2019, s.1-87.

2. STOA FELSEFESİNİN TARİHSEL ARDI

Bu tez bir felsefe akımına, bir düşünce sistemine hatta bundan da öte bir yaşam biçimine ilişkin bir çalışma olduğu için ait olduğu disiplinin ne olduğunun tanımlanması ve tarihsel sürecinin kısaca incelenmesi gerekmektedir. M.Ö. 6 ve 5. yüzyıllar arasında dünyanın farklı kesimlerinde eş zamanlı olarak ortaya çıkan felsefe disiplini doğduğu zaman diliminden bugüne birçok akım üretmiş, bu akımlar farklı temsilcilere sahip olmuş ve gerek temsilcileri gerekse zamanın getirdiği koşullar aracılığıyla üretmiş olduğu düşünsel sistemler farklı aşamalar geçirmiştir. Felsefe tarihi içerisinde bu çalışmanın konusunu oluşturan Yunan Felsefesinin özel bir yeri bulunmaktadır.¹³ Gerek Stoacı felsefeyi içinde barındırması ve gerekse felsefe tarihi içerisinde ayrıcalıklı bir yeri olması sebebiyle çalışmanın bu bölümünde Yunan felsefe tarihinin Stoacı felsefeye kadar olan bölümü ve geçirmiş olduğu dönüşüm hakkında bilgiler verilecek ve kısa tarihçesi ele alınacaktır.

2.1 İlk Çağ Felsefesi ve Stoacı Felsefeye Kadar Yunan Felsefe Tarihi

Felsefe tarihinin başlangıcı için farklı lokasyonlar öngörülebilir. Bilinen lokasyonlar olarak ise Akdeniz'in kuzeyi, güney ve doğusu ile Hindistan ve Çin örnek verilebilir. Felsefi düşüncesin bu coğrafyalarda ortaya çıkması tesadüf değildir. Araştırmacılar veya felsefe tarihçilerinin felsefenin entelektüel bir hareket olarak ortaya çıkması için öne sürdükleri birçok koşul bulunmakla beraber bunlar içerisinde iki tanesi oldukça önemlidir. Bunlardan birincisi bir refah toplumunun varlığıdır. Eleştirel düşüncenin ve yüksek bir kültürün ürünü olarak bilim ve felsefenin doğabilmesi için yüksek bir refah toplumunun varlığı gerekmektedir. Boş bir zamanı gerektiren düşünme eylemi maddi ihtiyaçların karşılanması için çaba sarf edilmemesini gerektirmektedir. Bu koşulun neredeyse mükemmelen sağlandığı coğrafya İyonya'nın içinde yer aldığı coğrafyadır. Denizcilik, tarım ve ticaret olmak üzere birçok farklı yoldan zenginleşen İyonya, çok çeşitli ticaret yollarının birleştiği bir kavşakta yer almaktadır. Güneyde Mısır'a, Kuzeyde Karadeniz'e, Doğu'da Mezopotamya'ya ve Batı'da da bütün Yunan kentlerine doğrudan erişebilme konumunda bulunan bu zengin liman kentinde,

¹³ Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, Bursa: Say Yayınları, 2009, s.5.

insanlar gerçek bir zenginlik ve genel yönelimi itibariyle maddi ve hümanistik olan bir kültür atmosferinde yaşamaktaydılar.¹⁴

Merak duymak ise kritik zihniyet ve felsefenin doğuşu için gerekli olan ikinci koşuldur. Öğretilenle yetinmeyerek sorgulamalar yapan varlık veya şeylerin neden oldukları gibi olduklarını sorgulayan kişinin varlığı da Thales'in şahsında yine İyonya'da gerçekleşmiştir. Akıl ile ilgili olan, gözle görünenin ötesindeki bütünlüğü ve düzeni görebilen özetle görünüşün arkasındaki gerçekliğin araştırılmasına ilişkin bu entelektüel faaliyet, “düşünüm” Thales önderliğinde filizlenmiştir.

Felsefi düşünüşün mevcut yapı içerisinde yerleşik kaotik düzene bir karşı duruş olarak ortaya çıkmış olduğu düşünülmektedir. Farklı coğrafyalarda, farklı zamanlarda ortaya çıkan ve farklı düşünen zamanın yerleşik inanç ve düşünce sistemlerine karşı duran felsefenin önde gelen isimleri Zerdüş, Thales, Siddartha Gautama/Buda, Konfüçyüs, Lao Tzu olarak sayılabilir. Bu dönemde yazılı kültüre sahip olmayan medeniyetlerin de benzer öncülerinin (Aborjin, İnka vb) olabileceği unutulmamalıdır. İlk Çağ felsefesinin başlıca konuları dünyanın sahte arzuları, kişinin erdemli ve ahlaklı oluşu, geleneksel aile değerleri, üstün insan, doğa, topluma uyum ilahi gerçeklik ve kötülük problemi gibi olmuştur. Aynı dönemde ortaya çıkan Thales ise doğal olanın doğal nedenlerle açıklanması gerektiğine dair inancıyla görece rasyonel açıklamalar geliştirmiştir.¹⁵

Thales'in rasyonel açıklamalarının devamında Yunan Felsefesi kültürel açıdan ön plana çıkmıştır. Bunun önemli sebeplerinden birisi İlyada ve Odyseia eserlerinin yazılı olması olabilir. Sparta felsefesinin şarkılar ile kuşaktan kuşağa aktarıldığı bir çağda yazılı böylesi eserler ve Atinalıların Platon'un felsefesini yazıya aktarmış olması bu durumu açıklamaktadır. Öte yandan Yunanlıların ticaret ile uğraşması ve Akdeniz'i katetmeleri ve farklı gelişmiş uygarlıklarla olan temasları kültürel zenginleşmelerine katkı sağlamış bulunmaktadır. Kültürel etkileşimin en bariz örneklerinden biri olan Mısır tanrısı Osiris'in Yunan kültüründe yarı tanrı Dionysos'a dönüşümü ve mitolojiye göre Titanlarca öldürülmesi Zeus'un da buna karşılık

¹⁴ Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Say Yayınları, 2018, s.21-22.

¹⁵ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.24.

Titanları yok etmesi ve insanların bu Titanlar'ın küllerinden doğması Yunan kültüründe algılanan insan doğasına kısmen doğal kısmen de ilahi bir yapı kazandırmıştır. Yunanlılar bu şekilde ebedi hayatın farkına varmışlardır. Bu bağlamda yaşanan dünyanın kabalığı ve ilkelliği bu algının yerleşmesine sebep olmuştur. Yunanlıların farklı kültürler ile gerçekleştirmiş oldukları ticari faaliyetler Fenikeliler'den alfabeyi, Mısır'dan mimari ve geometriyi, Babil'den astronomi, matematik ve bir takım dini düşünceleri Yunan kültürüne kazandırmıştır.

Böylece Yunan felsefesi, mitoloji, mistisizm, matematik ve dünyada bir şeylerin yolunda gitmediği algısının bir birleşimi olarak doğmuştur. Hayat trajik bir yapıya sahiptir ve değerlidir. İnsanoğlunun hayat üzerinde kontrolü yoktur. Tam bu noktada kader kavramı önemli bir rol oynamaktadır. Ancak Homeros'un tanrılara bağladığı bir kadercilik değil anlaşılır ve istikrarlı bir temele bağlı olan kalıcı bir düzen söz konusudur. Tanrıların kaprislerine değil birtakım ilkelere bağlı ve görünüşteki belirsizlikleri bertaraf edecek bir logosa, görünüşlerin arkasındaki bir akla ve şeylerin düzeninden sorumlu bir mantığa ihtiyaç bulunmaktadır.

Büyük bir Yunan kenti olan, Atinalılar tarafından kurulan ancak sonrasında önce Lidyalılar ve daha sonra Persler tarafından fethedilen Miletoslu filozoflar ihtiyacı karşılamaya çalıştılar. Ancak kozmosun birliği ve matematiğin güzelliği ve birtakım dini düşüncelerin asli kaynağı Pers uygarlığı olmuştur. Miletoslu düşünürler bu dönemde Zerdüştlüğün tektanrıcılığını, ruhun ölümsüzlüğünü ve iyi kötü ikiliği gibi kavramlarla uğraştılar. Bu dönemde en önemli vurgu matematik üzerinedir. İdeal bilgi türü matematiktir çünkü kozmos kuramının birliği önemlidir. Yine dönem içerisinde dünya düzenini sağlayan sıcak-soğuk gibi düzenli karşıtlıkları fark ederek temel açıklayıcı kuramlara yöneldiler. Çünkü nihai gerçekliğin kavranabilmesi ancak temel ilkeler aracılığı ile gerçekleşebilirdi. İnsanın kaderi bu ilkelerle kavranabilir ve hayatı bu terimler ile değerlendirilebilirdi.

Yunan kültürünün varlığını duyurmaya başladığı zaman diliminde Çin ve Hint kültürleri de varlığını devam ettirmekteydi. 6. y.y. boyunca tıpkı Yunan kültürü gibi bu kültürler de değişim geçirmekteydiler. Tüm bu kültürlerin birlikte geçirdiği değişim yeni felsefi düşüncelerin de ortaya çıkmasına sebep olmuş ve karşılıklı etkileşimlere

yol açmış olabilir. Özellikle Hinduizm'in binlerce yıllık geleneğinin yanı sıra 1400'lü yıllara kadar uzanan Vedaları ve bu Vedaları takip ederek onlar üzerine şerhlerden oluşan Upanişadlar (800'lü yıllara kadar uzanmaktadır) mistisizmin yanı sıra belli belirsiz bir rasyonel eğilimle birlikte özgür düşüncenin bir kanıtı olarak Yunan felsefesini etkilemiş olabilir.¹⁶

Yunan Felsefesinin geçirdiği değişimin bir başka sebebi de mitolojinin problemleri bir hale gelmesi olabilir. Tanrıların öykülerinin çok da rağbet görmediği bir çağ yaşanmaktaydı. Thales rasyonalizmi ve tanrıların öyküleri arasından diğer bir deyişle dünyevi olan ve fantastik olan arasından Ksenophanes aracılığıyla tek tanrı inancı yayılmaya başladı. Yunanlıların tek tanrılı dine yönelmelerinde Yahudilikten etkilendikleri düşünülmektedir. Ancak Yunan kültür ve felsefesi Doğu Akdeniz'in yanı sıra Yahudi, Çin, Pers, Hint ve Güney Akdeniz uygarlıklarından da etkilenmiştir.

Yunan kültür ve felsefesinin değişim geçirdiği zamanın önemli bir figürü Sokrates olarak karşımıza çıkmaktadır. Kendisinden 150 yıl öncesine uzanan düşünceler zinciri onu ilk filozof olarak tanımlamasa da bu durum Sokrates'in ön plana çıkmasına engel olmamaktadır. Her ne kadar kendisinden önce ve ardılları tarafından oldukça sağlam akıl yürütmelerine sahip filozoflar bulunsa da Sokrates'i Yunan ve Batı kültüründe ön plana çıkaran iki özelliği bulunmaktadır. Birincisi, felsefenin nasıl ve ne için olması gerektiğine dair standartları ortaya koymuş olmasıdır. İkincisi, bu standartların oldukça yüksek standartlar olmasıdır.¹⁷

Yunan felsefesinin ön plana çıkmasında yazılı metinlerin önemi daha önce belirtilmişti. Bu yazılı metinlerin rolü Sokrates'in düşüncelerini kayıt altına alan ve onun öğrencisi konumunda olan Platon'un kaleme aldığı eserler ile daha anlaşılır olmaktadır. Aksi takdirde Sokrates'in diyaloglarına asla ulaşılmayacaktı. Çünkü Sokrates yazının insan beynini tembelleştirdiğine inanmaktaydı. Ancak Sokrates olmasaydı Platon da olmayacaktı. Ayrıca Platon'un aktardığı ve Sokrates öncesi filozoflara ait bilgilerin alındığı Aristoteles de olmayacaktı. Diğer bir deyişle Sokrates'in varlığı Yunan felsefesinin varlığını sağlamıştır. Özetle Yunan felsefesinin

¹⁶ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.10.

¹⁷ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.10.

ön plana çıkışı yazılı metinlerin varlığı sebebiyledir. Yunan felsefesinin öne çıkışının bir başka sebebi ise felsefi bilgiye (theoria) pratik kaygılardan uzak olarak ulaşmaya çalışmasıdır. Felsefeye ait bilgiye sırf sadece felsefeye ait bilgi olması sebebiyle yani bizatihi kendisi için ulaşılmaya çalışılması ise Yunan rasyonalist düşünce yapısının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Pratik kaygılardan uzak olarak anlamak ve merakını gidermek için bilgiye ulaşma isteği ve kuramsal nitelikli sorulara yönelme Yunan felsefesini pratik ilgi ve ihtiyaçlar cevap arayan Mısır ve Mezopotamya coğrafyalarında var olan felsefenin önüne geçirmekle kalmamış mitolojik düşünce ve dini inançlara saplanıp kalan Hint ve Çin felsefelerini de geride bırakmasına sebep olmuştur. Örneğin Çin felsefesinde Lao-Tzu'nun felsefesinin mistisizme dayandığı hem batılı hem de doğulu kaynaklarca kabul edilen bir olgudur. Konfüçyüs ise daha çok ahlak vaizi konumundadır. Hint felsefesi ise din ile ilintisini hiç koparmamıştır. Oysa Yunan felsefesi mitopoetik düşünce yapısından rasyonel düşünce yapısına doğal olanın doğal olanla açıklanması yoluyla geçmiştir. Thales, Anaksimandos, Anaksimenos gibi filozoflar doğal dünyada ortaya çıkan problemleri bilinçli düşünce düzeyi aracılığıyla mitolojik açıklamalardan kurtarmıştır. Bugünün bakış açısından ilkel gibi görünmesine rağmen mitolojik veya dini açıklamalardan sıyrılarak “gözle görünür dünyanın akli ve anlaşılır bir düzeni gizlediğini” ortaya koyan ve bilimsel düşüncenin temellerini atan Thales ve diğerlerinin yaptıkları şey inancın yerine bir sistem ikame etmiş olmalarıdır. Bunun da ötesinde aynı çağda başlayan diğer felsefi düşünce sistemlerinden farklı olarak (Çin, Hint, Mısır ve Mezopotamya) pratik yönelimlerden, tekil örnek ve olgulardan uzak, bilmek amacıyla genel olana ve “Theoria”ya yükselmiştir. Belki bilimi yaratmadılarsa da onu bambaşka bir düzeleme taşımışlardır. Diğer felsefe sistemlerinin dini veya mitolojik tartışmalara boğulduğu, deneme yanılma yöntemine dayandıkları bir zaman diliminde Yunanlılar “neden” ya da “niçin” sorusuna yönelmişlerdir. Bu sorular aracılığıyla yüksek genellemelere geçen Yunan Felsefesi bir geçiş yaşamış ve dev bir adım atmıştır.¹⁸

Farklı kültürlerden aldıklarını bir çatı altında birleştiren Yunan Felsefesi, tüm bunları genelleştirmeyi başarmıştır. Örneğin Babil'den aldıkları cebirsel kurallar ve

¹⁸ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.24-25.

matematiksel problemleri özgül birtakım değerler için formüle eden Babillilerden farklı olarak bunları genelleştirmişlerdir. Ya da Mısır'dan aldıkları geometriyi, salt üçgen veya dörtgen alanlarla ilgili olarak değil yani somut ve maddi değil soyut ve ideal olanın düzlemine taşımışlardır. Diğer bir deyişle ister bir tahta parçası isterse arazi veya kumsal alan üzerinde cisimleşsin üçgen, dörtgen veya başka bir geometrik şeklin bizatihi kendisini düşünerek cisimleşme ya da örneğin anlamsızlığını fark ettiler. Böylece tek tek algılanan kavramlardan ve bireysel örneklerden öteye akıl yoluyla kavranabilen evrensel nosyona tümel fikre geçtiler. Başka bir deyişle bireyselden ideal olana geçişi yakaladılar.¹⁹

İlkçağ felsefesinin sınıflandırılması şu şekilde ele alınabilir: M.Ö. 6. y.y'da başlayıp 529 yılına kadar olan sürece Antik Felsefe veya İlkçağ felsefesi adı verilmektedir. Bu zaman dilimi de Helenik ve Helenistik felsefe olarak ikiye ayrılmaktadır. Helenik Felsefe, Antik felsefenin ilk 300 yılına damgasını vuran dönemdir. Helenistik felsefenin ise 700 yıllık bir tarihi bulunmaktadır. Helenik Felsefe etik ve politik konularıyla ilgilenmiş olsa da gerçekte asli uğraşı evrenin her yönüyle anlaşılabilir olduğuna ilişkin rasyonel bir felsefe olarak gelişmeye çalışmaktır. Aynı zamanda teoriktir. Öte yandan Helenistik felsefe ahlak problemi üzerinde yoğunlaşan pratik bir felsefedir. Kuşkucudur ve zaman zaman akli terk etmektedir.

Yunanistan'da Thales ile başlayıp Aristotates'in 322 yılında ölümüne kadar olan kısmına Helenik felsefe adı verilmektedir. Bu dönem kendi içerisinde Presokratik, Sokratik ve Büyük Sokratikler dönemi olarak üçe ayrılabilirdiği gibi Doğa Felsefesi, İnsan Üzerine Felsefe ve Sistematik Dönem olarak da sınıflandırılabilir.²⁰ Sonrasında M.Ö. 4. y.y'da son çeyrekte başlayıp M.S. 6. y.y'a devam eden bir dönem bulunmaktadır. Bu döneme Helenistik Roma Felsefesi adı verilmektedir. Bu dönemde kendi içinde ikiye ayrılmaktadır. Birinci dönem M.Ö. 322-30 yılları arasında kalan Helenistik Çağ Felsefesidir. Bu çağ içerisinde Platon (Akademia), Aristoteles (Lykeium) Stoacı, Epikürosçu ve Kuşkucu Okullar ön plana çıkmıştır. Helenistik Çağda ikinci dönem Roma Felsefesine aittir.²¹

¹⁹ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.33.

²⁰ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.13.

²¹ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.34-35.

2.1.1 Sokrates Öncesi Doğa Felsefesi (Presokratik Dönem)

İlkçağda fizikçiler, natüralistler olarak adlandırılan varlık veya varlık felsefesi üzerinde bir düşüncenin ortaya çıktığı zaman dilimine “Doğa felsefesi dönemi” ya da “Presokratik dönem” adı verilmektedir.²² Presokratikler, öncelikli olarak bir görünüş ve gerçeklik ayrımı yapmışlardır. Bu fenomenlerin arkasında ise kendi içinde tutarlı ve kapalı bir sistemin varlığını savunmuşlardır. Bunun doğal sonucu olarak doğada olanın doğanın içinde aranması gerektiğini vurgulamışlardır. Diğer bir deyişle dış dünyada gözlemledikleri çokluğun onu türeten bir birliğe indirgenebildiğinde anlaşılabilir olacağını düşünmüşlerdir. Çünkü onlara göre bireysel varlıkların oluşturduğu birçokluk anlaşılmaz bir nitelik taşımaktadır. Bu sebeple doğa filozofları arkhe ilk neden problemi ile uğraşmışlardır. Varlıkları oluşturan ilk maddeyi belirlemeye çalışmışlardır. Bu sebeple tüm spekülasyonları varlık ya da doğa üzerine yoğunlaşmıştır.²³

Tüm bu belirtilere göre Presokratik dönem filozoflarının başlıca uğraşları felsefenin varlık felsefesi olarak gelişimini sağlamak olmuştur. Bunun için argümanları ise görünüş-gerçeklik, çokluk-birlik ve değişme-kalıcılık ekseninde çözüm üretmeye çalışmak olmuştur. Bu filozoflara göre dünya çelişik ve karmaşıktır. Bu sebeple ona yapı ve anlaşılabilirlik kazandırmak gerekmektedir. Bir töz bir kalıcı varlık ya da bir birlik arayışının doğuş sebebi bu olmuştur.²⁴

Presokratik okul kendi içerisinde dört döneme (okula) ayrılmaktadır. Bunlar, madde metafiziğini geliştiren İyonya Okulu, sayı metafiziği geliştiren Pythagorasçı Okul, bir yanıyla Parmenides ve diğer yanıyla Herakleitos ve izleyicilerinden meydana gelen ve daha çok dönem olarak karakterize edilebilecek birlikten çokluğa geçiş üzerinde yoğunlaşmış bulunan akım ve son olarak plüralist metafiziği geliştiren Empedokles, Demokritos ve Anaksagoras tarafından temsil edilen okul olarak sayılabilmektedirler.

²² Bayram Ali Çetinkaya, *Felsefe Tarihi Antik Doğudan Modern Batıya*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021, s.72.

²³ Çetinkaya, *Felsefe Tarihi*, s.72-73.

²⁴ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.37-38.

2.1.2 İnsan Üzerine Felsefe

Nefse sahip olması bakımından canlı türünü, akla sahip olması bakımından da canlı türünün en üstün cinsini temsil eden insan meselesi; varlığı, bilgisi, davranışları, evrendeki yeri, sınırları, amaçları, diğer varlıklarla münasebetleri gibi birçok konuda düşünce tarihinin ana konularından birisi haline gelmiştir.²⁵

M.Ö. 5. yy. ortalarında felsefenin merkezine insanın geçirilmesiyle felsefi ilginin evrenden insan dönüşü aslında Yunanistan'da gerçekleşen felsefi dönüşümün bir sonucudur. Bu durum etik ve siyaset felsefesi üzerine yoğunlaşmayı beraberinde getirmiştir. Atomcu felsefenin ardından gerçekleşen bu dönüşüm hümanizmi felsefeye hâkim kılmıştır. Artık insan yaşamı ve eylemlerine dair acilen cevaplanması gereken sorular bulunmaktadır. İnsanın bilme ve anlama isteğinin ötesinde pratik bir takım amaçlar bulunmaktadır.

Yunanistan'da yaşanan bu dönüşümün sebeplerinden birisi felsefidir. Doğa felsefesinde pek çok varlık maddesel olarak telakki edilmiş, tam olarak somut ve soyut birbirinden ayırmamıştır. Pek çok düşünce bu bağlamda söylenmiş ve gelişme imkânı kalmamıştır. Öte yandan filozoflar karşıt ve çelişkili görüşler öne sürmeye başlamışlardır. Örneğin, İyonyalılar varlığın “arkhe”si olarak maddi ilke yerleştirirken, Pythagorasçılar sayıyı öne sürmüşlerdir. Elea Okulu değişimin yanılamadan ibaret olduğunu belirtirken Herakletios değişim gerçektir söylemini savunmuştur. Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes, varlığın temelinde tek bir maddeden türeme olduğunu iddia ederken plüralist olan Empedokles ve Anaksagoras varlığın temelinde birçok maddenin olduğunu iddia etmişlerdir. Tüm bunların doğal sonucu olarak bu akım Yunanlıya katkı yapamaz hale gelmiştir.

Doğa felsefesinin çökmeye başlamasındaki bir başka neden politiktir. Atina, artık çıkar gözetmeyen entelektüel ve felsefi faaliyetler için uygun bir ortam sağlamamaktadır. Persler ve Spartalılarla yapılan savaşların yanı sıra veba salgını da Atina'nın refah döneminin sona ermesine yol açmıştır. Çok güçlü demokrasisi olan Atina'nın bu demokrasinin ürettiği aristokratları her şeye rağmen M.Ö. 5 y.y. ilk üç

²⁵ Fatma Zehra Pattabanoğlu, “Seneca ve Kindi'nin İnsan ve Âhlak Anlayışı Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma”, *Felsefe Dünyası-Türk Felsefe Derneği Yayını*, 62 (2015), s.174.

çeyreğinde yönetimi ve gücü ellerinde tutmuşlardır. Ancak 5. y.y. ortalarından itibaren bu güçlü demokrasi bir ticaret demokrasisine dönüşmüştür. Bu dönüşümün bir sonucu olarak eski demokrasinin aristokratları güçlerini yitirmişlerdir. İktidarı ele geçiren ticari kazanç sahipleri iktidarlarını sağlamlaştıracak ve kendilerine politik bilgileri aktarabilecek felsefi bir topluluğa ihtiyaç duymaktaydılar. Sofistler bu şekilde ortaya çıkmışlardır. Sofistler tam anlamıyla kendi çağlarının çocukları olmuşlardır. Görevleri aristokratların babadan oğula aktardığı yönetsel ve politik birikimin politik temellerini meşrulaştırmaya ihtiyaç duyan yeni yönetici sınıfına aktarılmasıydı. Bu anlamda Ksenephones'in "her isteyene parayla bilgelik satarlar" tanımlaması toplumsal koşulların değişimi sebebiyle ortaya çıkan ve yol gösterilmesi gereken yeni yöneticilerin ya da eski meslek üyelerinin rehberliğini yapan Atinalı Thrasymakhos ve Kallikles için olduğu kadar gezgin sofistlerin diğer önemli isimleri olan Abderalı Protagoras, Leontinili Gorgias, Keoslu Prodikos, Elisli Hippias, Antiphon için de geçerlidir.²⁶

Belirli bir felsefe okulu meydana getiremeyen Sofistlerin ortak özellikleri gezgin öğretici olmalarıdır. Sofistler politikaya girmek isteyen zengin ailelerin çocuklarına ve Sofist olarak yetişmek isteyen gençlere ders vermekteydiler. Sofistlerin bu iki grup katılımcıya verdikleri dersler, kişinin toplumsal çevre ile ilişkisini nasıl düzenlemesi gerektiğinden devlette düzensizliğin önlenmesi için gelenek ve yaşam biçimlerini düzenlemeye yönelik iyi yasaların nasıl hazırlanacağına kadar insana dair geniş bir yelpazede değerlendirilebilir. Protogras'ın cümlesi devrin sloganı niteliğinde olabilecek bir vurguyu içermektedir "insan her şeyin ölçüsüdür". Sofistler için önemli olan "politike aréte"yi yani ölçülülük ve adaleti yaşayabilen erdemli yurttaşların varlığıdır. Bunu doğrular nitelikte Platon ölçülülük ve adalet kavramlarını "politike aréte" olarak tanımlamıştır. Sofistlerin eğitimcilikleri kadar profesyonel olmaları da tartışmalara konu olmuştur. Diğer bir deyişle eğitimleri karşılığında aldıkları ücretler kendi çağdaşları olan birçok filozof tarafından eleştiri sebebi olmuştur. Sofistleri eleştiren muhafazakâr Atinalılar iyi yurttaş olmanın öğretilecek bir şey olmadığını bunun içgüdüsel olarak kuşaktan kuşağa geçtiğini eğer bu öğrenilecek veya öğretilecek bir şey ise bunu sofistlerin değil Atinalıların yapması gerektiğini söylüyorlardı. Çağdaşları olan filozofların Sofistlere ücret karşılığı eğitim

²⁶ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.31.

vermelerinin dışında getirdikleri bir başka eleştiri ise bilinen ve yerleşik felsefe ve filozof telakkilerini değişime uğratmalarıdır. Örneğin Pythagoras bilgelik birbirlerini seven dostlarla paylaşılabilmesine dair bir felsefeye sahiptir. Bilgelik birikimi herkesle paylaşılmamalıdır.²⁷

Sofistlerin bir başka özelliği de konvansiyonalist olmalarıdır. Daha açık bir ifade ile doğa uzlaşımına (physis-nomos) karşıt olarak uzlaşıcılığı (nomos) savunmuşlardır. Sofistlerin uzlaşıcılığı ilahi, politik, hukuki ve toplumsal bir konvansiyonalizm olarak sınıflanabilir. Tanrılar gerçek bir varoluşa sahip midirler yoksa onlar insan eliyle mi var edilmiştir. Bu sorunun cevabı insan eliyle var edildikleri ve bölgesel uzlaş ile farklı lokalizasyonlarda farklılık göstermektedirler. Irklar arası bölünmelerin “nomos” ile ilgili olup olmadığı konusunda da tavırlar “nomos” tan yana olmuştur. Diğer bir deyişle bölünmeler doğal değildir. Kölelik veya bir milletin diğerini yönetmesine ilişkin olarak da “nomos” yanlısı olan sofistler toplum temelinin bireylerin ortak iradelerinden doğan bir sözleşmeye dayanmakta olduğunu iddia etmişlerdir. Bir sözleşme var olmak zorundadır. Çünkü insanlar vahşi doğada tehlikelerle tek başlarına baş edemezler. Son olarak hukuk da insan eliyle yapılmıştır ve tanrısal bir yönü bulunmamaktadır.²⁸

Kritisizm açık bir ifadeyle eleştirel tavır Sofistleri tanımlayan bir başka ortak özelliktir. Eleştirel düşünce “aydınlanma çağı’nın en önemli unsuru olmuştur. Sofistler felsefe de dâhil olmak üzere tüm yerleşik yapılara ve düşünce sistemlerine meydan okuyarak toplumun gerek siyasi gerekse hukuki ve dini temellerini düşünsel olarak yapılanmaları yönünde zorlamışlardır. Ancak burada ilginç olan aynı Sofistlerin akla ve algıya dayalı bilginin imkansızlığı üzerine yaptıkları söylemlerin bulunmasıdır. Öte yandan moral davranış biçimleri için rasyonalist düşünce ve ilkelerin gerekliliğine vurgu yapan Sofistler yerleşik ahlaki ilkeleri eleştirmişlerdir. Yerleşik ahlaki eleştirirken ahlakın kendisini savunma biçim ve eylemini septisist (şüpheci) ve nihilist yaklaşım karşısında rasyonalist ilke ve düşünceye dayanmak zorunda olduğunu vurgulamışlardır. Aynı şeyi yerleşik dini inançlar için de yapmışlardır. Hem yerleşik olana saldırmışlar hem de takipçilerine tutarlı bir tanrı anlayışına giden yolu

²⁷ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.31.

²⁸ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.31.

göstermeye çalışmışlardır. Yine devlet anlayışı için eleştiri yapmış öte yandan felsefi temellere dayanmanın zorunluluğunu belirtmişlerdir. Özetle onlar için felsefe daha sağlam temellere oturmalı ve ilk ilkelere yönelmelidir.²⁹

Kesin ve mutlak olan bilgiye karşı duydukları ve septisizm olarak adlandırılan şüphecilik sofistlerin ortak özelliklerinden biridir. Dayanak noktası ise varolanın sürekliliği söz konusuysa, hareket halindeki nesne ise duyumun hareketi ile karşılaştığında kişiden kişiye değişim gösteriyorsa, nesnenin varlığının kişisel duyuma göre arz ettiği değişkenlik hangi kişinin duyumunun veya algısının norm kabul edilebileceği sorununu ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda nesnel bir standarttan bahsedilemez, görüşlerin yargılanabileceği nesnel bir gerçeklik söz konusu olamaz. Bu durumda genel geçer varlığı imkânsız hale gelir.³⁰

Tüm bu mantık yürütmeler, varlığa ilişkin bir genel geçer varlığı veya nesnelliğin söz konusu olamayacağına ilişkin bir sonucu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda söz konusu olan bilgiye eğer kuşku duyan bir zihinde var olacaktır. Buna göre septisizm Sofistler tarafından üç ayrı bağlamda ele alınmaktadır: 1. Fenomenalizm: buna göre zihin kendisindeki ideleri bilebilir. Zihin dışındaki nesneler ile ilgili bir önerme kurulamaz. Bu sebeple zihnin içerisindeki fenomenler, ideler için bilgi söz konusudur. 2. Ampirisizm: buna göre duyuşal deneyim bilginin tek kaynağıdır. 3. Rölativizm: buna göre gerçeğin varoluşu kişinin içinde bulunduğu duruma bağlı olarak gerçekleşmektedir.³¹

İnsan üzerine felsefeye ilişkin bahsi kapatmadan önce değinilmesi gerekli olan oldukça önemli bir isim bulunmaktadır. Öğrencisi Platon ardılı olarak Sokrates'in öğretilerini geliştirmiş ve Aristoteles ile birlikte sistematik dönemi doğrudan etkileyen en büyük felsefi sistemi kurmuştur. Felsefe tarihinde sınıflandırmanın Presokratik, Sokratik ve Büyük Sokratikler olarak yapılması boşuna değildir.³² Felsefe bir bütün olarak ele alındığında genel anlamda Batı felsefesinin özel olarak Antik Yunan felsefesinin vazgeçilmezi Sokrates olarak nitelenebilir. Sokrates, M.Ö. 399 yılında

²⁹ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.31.

³⁰ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.31.

³¹ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.31.

³² Çetinkaya, *Felsefe Tarihi*, s.79.

idam edilen ve kendisine kaçma şansı verildiği ve hatta haksız yere mâhkum edilmesi gerekçesiyle kaçmasının meşru olmasa bile haklı olduğu dile getirilmesine rağmen ölümü hak ettiğini söyleyerek moral ve entelektüel olarak intihar etmek yerine fiziksel ölümü tercih etmiştir.³³

Siyasi düşünce sisteminde kent-devletine (polis) vurgu yapan Sokrates için kent devletinin asli görevi vatandaşların hayatlarını korumak, garanti altına almak olduğu kadar aynı zamanda onlara iyi bir hayat temin etmektir. Bunun için ahlaki değerlerin korunması ile ahlak anlamında iyi bir yaşam sürmeleri sağlanmalı ve böylece mutlulukları da temin edilebilmelidir. Kent devleti vatandaşlarının ruhlarına özen göstermelidir. Manevi yönden gelişmelerini sağlamalı ve iyi olarak belirlediği norm her ne ise ona göre erdemli vatandaşlar olmalarını sağlamalıdır. Bu şekilde kent devletlerinin moral boyutuna vurgu yapan Sokrates Yunan devletinde siyasal bağımsızlığın önemli olduğu kadar moral birliğin de önemini vurgulamaktadır. Kent devletinin doğasına ilişkin görüşlerinin yanı sıra en iyi yönetim biçiminin de ne olacağını sorgulayan Sokrates felsefe tarihinde politika felsefesinin kurucusu olarak önemli bir yere sahip bulunmaktadır. Sofistlerin daha öncede belirtildiği gibi toplum temelini bir sözleşmeye dayandığı iddiası Sokrates tarafından belirtilen devlet, devletin yasaları ve yurttaşlar arasında var olan sözleşme ifadesinde derinlik kazanmaktadır. Ona göre yurttaş başına buyruk hareket edemez ve kurumların düzenlediği toplumsal yapı veya düzeni desteklemek zorundadır. Sokrates bu söylemini somutlaştırmak için doğmuş olduğu Atina yasaları ile büyütüldüğünü onun medeni hukukuna göre bir yurttaş olarak tanımlandığını onun sisteminin rehberliği altında olduğunu, onun güvencesi altında olduğunu ve eğitim sisteminde yetiştiğini bunların hepsinin aslında Atina ile kendisi arasında bir sözleşmenin sonucu olduğunu belirtir. O Atina devletinin yasalarının bir eseridir. Daha da ileri giderek kendisinin devletin kölesi olduğunu kabul eder.³⁴

Sokrates, bir devletin ve onun koyduğu hukukun görevinin yurttaşın moral gelişimini ve kendini gerçekleştirmesini sağlamak olduğunu belirtir. Ona göre devletin varlık sebebini iyilik ve adalet oluşturmaktadır. Bu sebeple devletin hukuk kuralları kötü

³³ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.35.

³⁴ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.35.

olamaz. Sorun hukuku kurallarını daha genel deyiimiyle yasaları uygulayanlardır. O zaman devlet yönetiminde usta olmalıdırlar. Uzman olmayanlar bu işe kalkışmamalıdırlar. Felsefi bilgeliğe sahip olmayan hayata dair amacı sorgulamaktan yoksun veya adaletin ne olduğunu bilmeyen insanlar yönetimde olmamalıdırlar. Bu sebeple demokrasiye ağır eleştiriler getiren Sokrates mesleğinde iyi olan esnafı veya zanaatkarları överken bu kişilerin demokrasiye olan katılımlarını şiddetle eleştirmiştir. Sokrates'e göre kendi alanlarında ne kadar usta olurlarsa olsunlar kendi alanlarının dışında karar verme yetileri olmayan bu insanların yönetime şu veya bu şekilde katılmaları kesinlikle sakıncalıdır. Oysa döneminin Atina'sında anlık veya geleceğe dönük kararların alınması tüm Atinalı yurttaşların katılımıyla gerçekleşmekteydi. İşte bu durum Sokrates'in dönemin Atina'sına ilişkin en büyük sorunuuydu.³⁵

Sokrates'e göre hastaya cerrahi müdahalede bulunacak olan doktor, yarışmaya katılacak olan atlet veya bir kaptan kura ile seçilmiyordu. Konunun uzmanı aranıyordu devlet yönetimine talip olan da konunun uzmanı olmalıydı. Atina'yı yönetmek için gerekli bilgi ve becerinin yanı sıra tanrı vergisi birtakım yetenekleri örneğin öngörüsü olmalıydı. Özetle Sokrates için devlet yönetimi başından sonuna tam bir disiplin gerektirmekteydi. Bu bağlamda, gerçek bilgiye dayanan bir devlet yönetimi anlayışı olan Sokrates'in siyaset felsefesi monarşiye veya aristokrasiye oldukça yakın olarak tanımlanabilir. Yurttaşların bir bilge hükümdar ile yaptıkları sözleşmeyi temel alarak onun yönetimi altında mutlu ve özgür olmalarına dayalı bir yasal sistem Sokrates'in temel devlet anlayışını oluşturmaktaydı. Buna göre anayasal monarşi veya aristokrasinin Sokrates'in söylemlerinden çıkarılacak bir sonuç olması gerekmektedir.³⁶

Tüm insanları “ruhlarına özen göstermeye” çağıran Sokrates'in etik anlayışına da kısaca değinmek gerekmektedir. Yaşadığı dönemin Atina'sında var olan insanları mevcut değerlerinden ve yaşam tarzlarından uzaklaşmaları bunların yerine doğru yaşam biçimi olarak tanımladığı gerçek değerlere yönelmeleri hakkında uyarıcı Sokrates'in etik anlayışı aslında insana dair felsefesinin somutlaştığı noktadır. Tam da bu söylemlerin getirdiği noktada insan anlayışı önem kazanmaktadır. Çünkü ona göre

³⁵ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.35.

³⁶ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.37.

insan maddi ve manevi boyutuyla bir bütündür bu tanımlamanın cisimleşmesi ise beden ve ruh kavramlarında kendini göstermektedir. Gerçekte ise insanı tanımlayan şey onda var olan ve onu her ne ise o şey yapan ruhudur. Beden ise sadece araç niteliğini taşımaktadır. Bu tanımlama Sokrates için iki ayrı değer türünün varlığına inancı simgelemektedir. Birincisi asıl olanın beden olduğunu düşünenlerin inandığı değerleri kapsamaktadır ve haz peşinde koşmayı, şan ve şeref sahibi olmayı veya zenginlik kavramlarını içermektedir. İkinci değerler grubu ise özünde akıl olan “psukhe” (ruh) tarafından temsil edilmektedir. Sokrates’in “arete” (erdem) sistematığı ruh kaynaklıdır. Ona göre her varlığın bir fonksiyonu ve amacı bulunmaktadır. Bu bağlamın doğal sonucu olarak Sokrates’in sorduğu sorular insanoğlunun amacını ve ona özgü olan faaliyet türünün hangisi olduğuna yöneliktir. Diğer önemli bir soru ise insanoğlunun başka varlıklar tarafından gerçekleştirilemeyen hangi işlevleri yerine getireceğine ilişkindir. İnsanoğlunun faaliyetleri sadece büyüme üreme gibi faaliyetlerden ibaret olmamalıdır. Çünkü duyumlama da dâhil olmak üzere bu faaliyetler hayvanlar tarafından yerine getirilebilmektedir. İnsanın erdemli olabilmesi sadece onda bulunan akılla uyumlu hareket etmesi olabilmelidir.³⁷

Aklın en önemli fonksiyonu ise hayatı yönlendirebilme kabiliyetine sahip olabilmesidir. Sokrates’in kendi ifadesiyle “erdem, hakikat ve insan ruhunun yetkinliği”ni göstermektedir.³⁸ Ruh yetkinliği birdir ve aynıdır. Bu yetkinlik akli düzenlemelerden oluşan bir hayat sürmeyi sağlamaktadır. Akli bir yaşamın kaynağı bilgidir. Kişinin kendisine mal edilmiş moral bilgi aracılığıyla oluşan kişinin hayata dair düzeni sorgulanmış bir hayat düzeni olmalıdır. Sorgulanmamış bir hayat ise yaşamaya değer değildir. Sokrates’in etiğini özetlemek gerekirse: ahlaki fail olarak kişi evrensel ve nesnel olan hakikati kendisi keşfedebilir, kendine mal edebilir ve bununla kurmuş olduğu hayat düzeninde mutlu olabilir; fail ahlaken özerk olmalıdır. Keşfi dâhilinde moral hakikatine uygun yaşamalıdır. Ancak Sokrates bu moral hakikatin içeriğine dair bir bilgi vermemiştir. Öte yandan yaşantısı incelendiğinde erdemi unutan insanlara ruhlarına özen göstermeleri gerektiği yolundaki seslenişi ve sorgulanmamış hayatın insanı mutsuz edeceğine dair söylemi tanımlanmamış olduğu moral hakikate ilişkin ipuçlarını vermektedir. Ayrıca kültür kaynaklı bir takım

³⁷ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.37.

³⁸ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.38.

değerlerin aktardığı yanlış koşullanmışlık olgusunun üye olunan topluma uyum göstermek adına akli olmayan bir hayatı yaşama zorunluluğunu doğurduğunu da belirten Sokrates'in moral hakikati görünür hale gelmektedir. Bu bağlamda Sokrates'in etiğinin bilginin eylemin önünde yer alması gerektiğini kapsadığı görülür. Felsefe tarihinin başlangıcının yerleşik düzene karşı düşünsel bir tavır sergilemek olduğunda Sokrates'in haklılığı ortaya çıkmaktadır.³⁹

Sokrates'in yöntem anlayışı rasyonel bir varlık olan insanın doğru bilgi yardımıyla ahlaken özerk bir birey haline gelebilmesi için öncelikle sorgulanmamış ve ilkesiz hayatındaki bilgisizliğinin ona gösterilmesi gerektiğini sonra da moral bilgiye ulaşmanın yolunu gösteren bir metodolojiyi içermekteydi. Derleme bilgiye sahip olan Atinalılara farkında bile olmadıkları bilgisizliklerinin gösterilmesi gerekiyordu. Sokrates bunun için geliştirdiği çürütme yönteminde tartışma metodolojisini kullandı ve “bildiğim tek bir şey var, o da hiçbir şey bilmediğimdir” ifadesi ile karşısındakine bilgi aktarma imkânını ortadan kaldırarak onu bilgi kirliliği ve kısıntılarından kurtarmaya çalışmıştır. Bilgiye giden yolu kapamak suretiyle bildiklerini sanma aşamasından bilgisizliklerini anlama aşamasına geçişi alaycılık ile sağlayan Sokrates karşısındakinin inançlarının çelişkilerini ona göstererek inançlarının tutarsızlığını ve temelsizliğini onlara ispatlıyordu. Kullanmış olduğu bu negatif metodolojiden sonra ise moral bilgiye ulaşmanın yolunu gösteriyordu ancak yönteminin ikinci basamağı olan bu pozitif boyutu hayata geçirmeye ömrü yetmemiştir.⁴⁰

2.1.3 Sistematik Felsefe

Felsefenin analitik bir biçimde ve sorgular nitelikte ele alındığı dönem olan “Sistematik felsefe” döneminin en önemli özelliklerinden birisi Helenistik felsefenin başlangıç konusu olan doğa felsefesi ve devamı olan insan felsefesi ile ilgili olarak elde edilen bilgilerin sentezinin yapılmasıdır.⁴¹ Bu dönemde ön plana çıkan iki büyük filozof bulunmaktadır. Bunlardan biri Akademi'nin kurucusu Platon ve diğeri Lise'nin kurucusu Aristoteles'tir.

³⁹ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.37-38.

⁴⁰ Avar, “Son Dönem Stoa”, s.1.

⁴¹ Çetinkaya, *Felsefe Tarihi*, s.479.

Bir sentezden ibaret olan bu dönemde Platon özgün bir metafizik sistemi, Atomcular ve Sofistler dışında hemen hemen tüm filozofların görüşlerini birleştirmek suretiyle oluşturmuştur. Bu filozoflar arasında Başta Sokrates, Pythagoras ve Parmenides sayılabilir. Ancak bu sentez felsefenin kendi öncüllerinden ayrıldığı önemli bir nokta kendi içine kapalı bir bilim sistemi olmasıdır. Ancak daha öncekilerin belli problemleri ele almalarına karşılık bu sistem ele aldığı sorunları çok yanlı ve bir birlik içerisinde diğer bir deyişle bir sistem içerisinde ele almaktadır. Kendi öncellerinin gerçeğin belli alanlarını ele almalarına karşılık Platon ve Aristoteles tüm sorunları ayrıksı durarlarda dâhil olmak üzere ele almış ve birbirleriyle ilişkilendirmişlerdir. Platon kapsayıcı felsefe sistemini başlatan ve Aristoteles ise tek tek olanları bir kompleks haline getiren filozoftur. Bu dönemin bir başka önemli özelliği Yunan felsefesinin en yüksek mertebesine ulaşmış olmasıdır. Tüm bilimlerin kompleks olarak ele alındığı bu dönemden sonra tek tek bilimlerin ele alındığı bir dönem başlayacaktır. Bu dönemin merkezi Atina'dır. Atina şehri felsefe faaliyetlerinin eğitim ve öğretimin kurumsal olarak gerçekleştirildiği, Akademi ve Lise aracılığıyla derslerin verildiği ve Platon ve Aristoteles tarafından ortalama okuyucu için kitapların yazıldığı bir şehir olarak tüm bu faaliyetlerin odak noktası olmuştur.⁴²

Kendi döneminin ve sonrasındaki takipçilerinin de en önemli isimlerinden olan Platon çökmekte olan bir uygarlığın tam da çöküş çağında yaşanan politik krizlere bir çözüm bulmaya çalışmıştır. Platon Sokrates'in öğrencisi olmakla birlikte ve sorunun tespitine ve teşhisine yönelik yöntemde onunla hem fikir olmasına rağmen felsefenin ruhları tek başına şekillendiremeyeceği sonucuna varmıştır. Bu durumda entelektüel ikna da sorunu çözemeyecektir. Platon'a göre Sokrates'in idamı aslında onun felsefenin yetersizliği anlamını taşımaktadır. Bu bağlamda moral reformunun gerçekleşebilmesi için filozofun politik iktidara da sahip olması gerekmektedir. Filozof psşik düzeni sağlayabilmek için iktidarla birlik olmalıdır. Devleti kontrol eden filozof genç ve şekillenmeye müsait yurttaşları kazandırılacak alışkanlıklar ve eğitim yoluyla erdemli bir yurttaş olarak yetiştirebilmelidir. Bu düşünceler zinciri değerlendirildiğinde Atina'da 5. yüzyılda yaşayan yurttaşların özgür iradeleri ile yaşam tarzlarını seçmeleri gerektiği fikrinin Platon'da oluşmadığı söylenebilir. Tam aksine Platon sofistlerin ihtiyattan yoksun bilgeliklerini kendi zamanının Atina'sında krizin sebebi olduğunu

⁴² Macit Gökbek, *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018, s.57.

düşünmektedir. Sofistlerin açık toplum anlayışı krizin bizzat kaynağıdır. Bu sebeple erdemli bir toplumun veya vatandaşın oluşabilmesi için gerekli olan eğitim faaliyetleri onun öğrencisi olan Platon tarafından Sokrates'ten alınarak filozofların yönetiminde olan bir devlete verilmiştir. Platon tarafından öngörülen toplum ve onu yöneten devlet, hakikatin bilgisine sahip filozoflar tarafından yönetilen ve ayrıcalıklı bakış açılarına sahip bir devlettir. Karşılaşılan sorunların çözümü yalnızca iyi ve kötünün bilgisine değil hakikatin bilgisine dayanmaktadır. Buna göre Platonun kurguladığı sistemin temelinde bilgi teorisi (epistemoloji) yatmaktadır.

Ancak Platon'un bilgi teorisi açık toplum teorisyenlerinin hipotezin çürütülmesi sisteminden farklı olarak doğrudan kişinin ruhuna ve araştırmasına dayanan bir psikolojiyi temel almaktadır. Bu sebeple ruhun ölümsüzlüğü, yeniden doğuşu ve asla yok olmamasının temellerini oluşturduğu metafizik anlayışının yanı sıra güzellik ve iyilik gibi mutlak gerçekliklerin hakikaten var olduğunu belirtir. Bu mutlak gerçeklikler ve ideaların (özlerin) insanoğlunun hayatından önce var olduğunu belirtir.⁴³ Bu şekilde metafizik anlayışına temel teşkil etmiş olur. Platon'un gençlik, olgunluk ve yaşlılık zamanlarında verdiği eserleri arasında ön plana çıkanları *Sokrates'in savunması, devlet, yasalar*'dır.

M.Ö. 384-322 yılları arasında yaşamış olan Aristoteles Antikçağın en önemli filozofudur. Platon'un öğrencisi olan Aristoteles, Yunana felsefesine tepeden bakan konumunun getirdiği ayrıcalık ve felsefi dehası ile analitik düşünme yeteneğine sahip olmasının bir sonucu olarak hakikate en çok yaklaşan filozof olmuştur. Aynı zamanda bir felsefe tarihçisi olan Aristoteles'e göre Yunan Felsefesi materyalist ve idealist iki ana düşünce sistemi tarafından temsil edilmekteydi. Ancak her iki düşünce sistemi de onun için başarısız olmuştu. Aristoteles için materyalist düşüncenin başarısızlığının iki unsuru bulunmaktaydı. İnsanın değer ve inanç varlığı tarafından oluşturulan doğasına ilişkin tatminkâr bir açıklama sağlayamamasının yanı sıra değişim kavramına da açıklama getirememiştir.⁴⁴

⁴³ Ernest Aster, *İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi*, çev., Vural Okur, İstanbul: İm Yayın Tasarım, 2005, s.1-417.

⁴⁴ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.57-77.

Materyalizm karşıtı olarak öne sürülen idealizm ise başlangıç noktası Parmenides'ten doruk noktası Platon'a kadar tek yanlıydı ve aşırı basitleştiriciydi. Öyle ki Platon bile kendi metafizik kuramıyla istenen hedefe ulaşamamıştı. Aristoteles'e göre Platon'un hatası maddi dünyadan ayrı ideaların varlığını öne sürerken doğallıkla değerın duyuşal dünya ilişkisini kuramamak olmuştur. Öte yandan ortalama insan için değer arayışını sağlayabilecek bir yöntem sağlayamamıştır. Aristoteles'e göre gerçekiğin değıştiğini göstermek gerekmektedir. Akıl ise bilgi edinmenin bir aracı olarak sağlığına kavuşturulmalıydı. Metafizik, insan ile ilgili sezgilere bir temel kazandırabilirdi.⁴⁵

Aristoteles 19 yıl boyunca Platon'un öğrencisi olmuştur. Aralarındaki ilişki ise fikirşel ortaklık ve farklılığın bir arada olması şeklinde tanımlanabilir. Aristo, Platon'dan aldığı mirası geliştirmiş ve onunla arasında bir felsefenin temellerini bu miras üzerine kurgulamıştır. Bu ortak felsefenin iki önemli unsuru bulunmaktadır. Terminoloji ve Teleolojik yaklaşım. Kavramsal olarak "form" Aristoteles'in Platon'dan aldığı terminoloji içerisinde en önemli yeri tutmaktadır. Teleolojide ise Aristo Platon'dan çok daha öteye geçmiştir. Aristoteles'e göre doğa üzerinde var olan düzen belli bir amaca yöneliktir. Bu tanrısal düzende ereksel nedensellik fail ve formel nedensellikten mantıksal, zamansal ve ontolojik olarak önce gelmektedir.⁴⁶ Ereksel sebeplerden farklılaşan fail ve formel nedenler bu farklılaşmanın ölçüsüne bağılı olarak ikinci bir hale gelerek ereksel sebeplere tabi olurlar. Determinizme karşı çıkan Aristoteles doğal ve insani süreçler arasında ilinti kurarak bu iki olgunun düzen ve yetkinlik açısından birbirlerine benzer olduğunu savunur. Öyle ki sanat doğayı taklit etmekte ve bir adım ileri götürmeye çalışmaktadır. Doğada var olan amaca uygun olarak yaşanmalıdır. Amaç yoksa gelişme veya ilerleme yoktur. Bu anlamda tam bir Platoncu'dur. Gerek Aristoteles ve gerekse Platon etik konusunda hemfikirdirler. Sokratik geleneğin bu iki filozofuna göre iyi bir hayat iyi düzenlemiş bir toplulukta yaşanabilir.⁴⁷

Etik politikasında Platon'dan ayrılamayan Aristoteles, Platon'un gerçekiğin form ya da ideaya eşitlemesini içeren düalizmine ise şiddetli bir karşı duruş sergiler. Çünkü değışmezliğin temelleri idealar kuramına dayanmaktaydı. Ancak bu kuram Aristoteles'e göre değışimi açıklamaktan oldukça uzaktı. İdealar ayrı varlıklar ise eğer

⁴⁵ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.57-77.

⁴⁶ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.60.

⁴⁷ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.57-77.

bunun anlamı değişim probleminin çözümünden vazgeçmekti. Aristoteles için aslında bu iddiada bulunmak entelektüel analiz ile ontolojiyi birbirine karıştırmaktı. İdealar ve formlar soyutlamaydılar ve temel gerçeklikten oldukça uzaktılar. Gerçeklik tek tek töz ya da varlıklardı. Dünya ise tek bir dünyaydı. Gerçekte ön plana çıkardıkları bilim dalları üzerinden de bu fikir ayrılığı gözlemlenebilirdi. Platon matematikçiydi, Aristoteles ise biyolojiyi bir bilim modeli olarak benimsemişti. Platon bu dünyada ütöpik çözümlere yönelmişti. Çünkü ona göre yetkin olan fiili olarak bu dünyada başaramazdı. Öyle ki bu durum onun için siyaset felsefesini tartışırken dahi böyleydi. Platon’un idealizmine karşı Aristoteles bir pratikçi olarak gerçeğe daha yakın bir tutum sergilemekteydi. Platon’un geometrik üçgeni bu dünyada bulunamazdı. Oysa Aristoteles yetkin olmayan ancak var olan canlılar üzerinden konuşurdu. Daha somutlaştırmak gerekirse Platon’un ideal devletin ne olacağına ilişkin öngörülerini yerine Aristoteles kendi zaman diliminde mevcut devletleri inceleyerek mevcut koşullara göre hangi devletin daha iyi olacağını tartışır. Aslında her ikisini büyük filozof yapan şey farklılıklarıdır. Platon rasyonalist ve dogmatiktir. İdealar teorisini öne sürerek bilginin doğasının ne olduğunu anlamaya çalışmıştır. Septizme sahip Sofistlerin etkisi altında kalan Platon’dan farklı olarak Aristoteles olması gerekeni değil olanı analiz etmektedir. Bu yüzden ontoloji onun için önemlidir. Olguları analiz eder. Bu olguları sistematize etmeye çalışır.⁴⁸

2.1.4 Helenistik Felsefe

Dört büyük okulun (Epikürosçuluk, Stoacılık, Septisizm ve Yeni-Platonculuk) ön plana çıktığı özellikle Septisizm, Stoacılık ve Epikürosçuluk okullarının birbiri ile rekabetleri bu çağa damgasını vurmuştur. Her ne kadar Büyük İskender’in imparatorluğu parçalansa da Makedonya, Suriye ve Mısır ile birlikte ayakta kalan farklı büyüklükte devletler aracılığı ile özellikle Yakın Doğuda devam eden yayılma süreci Yunancayı hem literatürün hem de düşünsel faaliyetlerin dili olarak ayakta tutmaktaydı. Ayrıca saraylarda bu dil konuşulmaktaydı. Bu gerekçelerle baskın felsefe olarak Helen-Roma felsefesinde de varlığını sürdüren Yunan felsefesi bu çağda “Doğu” düşünüş tarzının, felsefesinin ve birikiminin de etkisiyle sosyal ve politik değişimlere bağlı olarak tüm klasik kuramlarının değişime uğradığı bir çağ yaşamıştır.

⁴⁸ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.57-77.

Bu çağ M.Ö. 322 ile M.Ö. 30 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönemin önemli karakteristiği kent devletin sona ermesi ve Roma'nın bir parçası olarak varlığını devam ettirmesidir. Sonraki dönem M.S. 5. yüzyıla kadar süren Roma Felsefesine aittir. Ancak bu ikinci dönemde de Yunan Felsefe okullarından bağımsız olarak bir felsefe okulu kurulmuş değildir. Sadece temsilcileri değişmiştir. Bu temsilcilerin önde gelenleri Marcus Aurelius, Epiktetos, Cicero, Lukretius, Seneca ve Sextus Empirikus olarak sayılabilir.⁴⁹

Roma kültürünü derinden etkileyen, Latincenin Yunan Tragedyasını hazmettiği komedilerini kendi içine dâhil ettiği bu zaman diliminde Yunan sanatçı ve mimarları Roma'ya davet edilmektedir. Yakın Doğunun Helenize edilmesinden sonra Roma da bu kültürün etkisi altına girmiştir. Ancak bağımsız bir Yunan felsefesinin varlığından söz edilememektedir. Daha öncede belirtildiği gibi Yunan felsefesi doğu düşünce tarzından etkilenmekle kalmamış aynı zamanda Romalıların izlerini de taşımaya başlamıştır. Öyle ki tartışmasız olarak üstün olan Yunan felsefesinin başlattığı akımlar Roma'da değişikliğe uğramışlardır. Bu değişiklik, yapıcı eleştirinin teori ve pratiğin birleştirilmesi aracılığıyla kendisini bir sanat olarak ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Aristoteles'in bilimsel mirasına yapılan eklemeler, Yunan felsefesinin entelektüel birikimini gerek kapsam gerekse değer açısından oldukça zengin bir hale getirmiştir.⁵⁰

Dört büyük okulun çatışma ve rekabet yaşadığı bu dönemde Epikürosçu felsefenin etkin olduğu söylenebilir. Tanrının evrene müdahalesini reddeden bu okul günlük yaşamın ve kullanışlı, yararlı şeylerin önemli olduğu dönemin halkı tarafından rağbet gördüğü bir zaman diliminde seçkin bir okul olarak varlığını sürdürmüştür. Mekanist bir düşünce yapısına sahip bu okul Stoa okuluna taban tabana zıt bir okul gibi görünmektedir. Çünkü Stoacı okul evreni bir amaç kapsamında algılıyor aklın doğru ve yerinde kullanılması gerektiğini savunuyordu.⁵¹

Sokrates'in mirası ile yüksek insana ulaşmaya çalışan Stoacı okula özel olarak ve tüm felsefi görüşlere genel olarak dogmatik oldukları gerekçesiyle tepkili olan Septisizm okulunun temsilcileri de aynı dönemde seçkinleşmişlerdir. Roma çağının sonlarına

⁴⁹ Çetinkaya, *Felsefe Tarihi*, s.222.

⁵⁰ Eduard Zeller, *Grek Felsefesi Tarihi*, çev., Ahmet Aydoğan, İstanbul: İz Yayıncılık, 2001, s.249.

⁵¹ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.77-102.

doğru ise Plotinos, Platon'un izinde hem Hristiyanlık hem de İslamiyet için gerekli olabilecek çerçeveyi Yeni Platonculuk kapsamında ele almıştır. Bu dönemin karakteristiğini belirleyen şey, felsefenin ilgilendiği alanların sınıflandırılmasıdır. Mezkûr dönemde felsefe fizik, mantık ve etik olarak ilgili alanları düzenlemiştir. Bu alanlardan mantık, bir araştırma metodolojisi oluşturmak ve bu metodolojinin belirli bir doğruluk ölçüsüne sahip olması için sistemleştirilmekteydi. Fizik, var olan dünyanın bileşenleri, yapısı ve insanın bu yapı veya düzen içerisindeki yeri ile ilgilenmekteydi. Son olarak etik ise mutluluk kavramının ne olduğuyla ve ona nasıl ulaşılacağı ile ilgilenmekteydi. Her ne kadar ayrı gibi görünse de bu üç disiplin birbiriyle uyum içerisinde bir sistem oluşturmaktaydı. Tüm bunlar içerisinde etik ön plana çıkmıştır.⁵²

Etik disiplininin ön plana çıkması gerçekte kent devleti aracılığıyla kendi amacına ulaşan ve iyi bir yaşam sürmekte olan insanın kent devletinin yıkılması sonrasında imparatorluğun hakîmiyeti ve dünyaya yayılan bu imparatorluğun bir ferdi olarak insanın kendine yabancılaşması ve yalnızlık ile yüzleşmesi ile açıklanabilir. Daha açık bir deyişle kendisiyle birlikte dünya ve topluma yabancılaşma durumunda olan insan bilincinde mevcut olan dini ve politik dayanak noktalarından da yoksun kalmıştır. Çünkü bu çağda bu dayanak noktaları yok olmuş veya sarsılmıştır. Özetle Platon ve Aristoteles'in felsefeden beklentisinin gerçekleşmesiydi. Onlar, bu disiplinin birey üzerine odaklanmasını ve yol gösterici olmasını beklemekteydiler.⁵³

Dönemin etkili okullarından Epikürosçu Okul, M.Ö. 341-271 yılları arasında yaşayan Yunanlı bir filozof olan Epiküros tarafından kurulmuştur. İnsanların mutsuzluğunun kaynağını kader, tanrılar veya ölüme bağlayan bu okul bu kavramlarla ilgili inançların yanlış olduğunu öyleyse bu yanlış inançların ortadan kaldırılması gerektiğini savunmaktadır. Bunun için ise bir varlık görüşü ortaya koymalıdır. Bu bağlamda Epiküros varlığa ilişkin doğru bilgiye ulaşılması gerektiğini bunun için de bir bilgi kuramının yani mantık bilgisinin olması gerektiğini öne sürmektedir. Böylece olayların doğaüstü olmadığı doğal olan olanların sebeplerinin anlaşılabilmesi mümkün olabilecektir. Bunun için fizik ya da varlık bilgisi gerekmektedir. Bu şekilde Epiküros

⁵² Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.77-102.

⁵³ Zeller, *Grek Felsefesi*, s.99.

kendi etik anlayışını ortaya koymuştur. Kendi metafizik anlayışında tanrı ve ölüm korkusundan insanı kurtarmayı amaçlayan Epiküros dayanak noktası olarak “şeyler bir şeyden varlığa gelirler. Öyleyse hiçten hiçbir şey çıkmaz. Hiçbir şey bütünüyle yok olmaz. Döndükleri bir nokta olmalıdır. Evren mevcut halinden farklı olmayacaktır. Her şeyi kapsayan evreni değiştirecek herhangi bir şey veya bir dışsal faktör söz konusu olamaz.” Önergelerine başvuruyordu. Diğer bir deyişle var olan her şeyle ilgili olarak ezeli ve ebedi değişmez bir açıklama bulunmaktaydı. Aslında Samoslu Epiküros’un önermeleri dikkatle incelendiğinde Stoa okulunun muhalif kardeşi olduğu söylenebilir. 310 yılında Mitylene’de kurduğu okulun kısa süren Lamsakos macerasını takiben 306 yılında Atina’ya taşıyan Epiküros’un okulu Stoacılarla taban tabana zıt bir görüntü arz eder gibi görünse de durum tam olarak böyle değildir. Felsefeyi ruhun ilacı olarak gören, bilgiyi öğrenmenin önemli olmadığını hayata yansıtılması ve onu düzenlemesi gereken bir araç olarak gören Epiküros bu bakış açısı sebebiyle özel bilimleri küçümsemektedir. Bu anlamda tam bir Sokrates takipçisidir. Ayrıca öğrencisi Idomeneos’a yazdığı son mektubundan zevk düşkünü değil kanaatkâr ve müşfik bir kişiliğe sahip olan Epiküros’un 300 cilt kadar yazısı bulunmaktadır.⁵⁴

Helenistik dönemin bir başka önemli okulu kuşkucu anlamına sahip “Septisizm okulu”dur. Gerçekte kuşkucu anlamının ötesinde gerçeğin peşinde olan araştırmacıları kapsayan bu okul, *skeptikoi* kelimesinden türetilmiş bir felsefe akımını temsil etmektedir. Gerçeğe ulaşmak için döneminin tüm felsefi akımlarına kuşkucu ve sorgulayıcı bir duruş sergileyen bu okul, M.Ö. 361-270 yılları arasında yaşamış olan Pyrrhon tarafından kurulmuştur. Ancak üç dönemde etkilerini sürdürmüş olan okulun M.Ö. 3. yüzyıldaki temsilcileri bizzat kurucusu, M.Ö. 320-230 yılları arasında yaşamış olan Timon ve M.Ö. 316-241 yılları arasında yaşamış olan Arkesilaos olarak sayılabilir. Arkesilaos hem 3.yüzyılın sonunda hem de 2. yüzyılda M.Ö. 214-129 yılları arasında yaşamış olan Karneades ile birlikte bu okulu temsil etmiştir. Üçüncü dönemin temsilcileri ise M.Ö. 1. yüzyıl ve M.S. 1 ve 2. yüzyılı kapsamaktadır. Bu dönemde M.Ö. 1. yüzyılda yaşamış Aenesidemus ve M.S. 160-210 yılları arasında yaşamış Romalı Sextus Empiricus bu okulun temsilcisi olmuşlardır. Bu dönemler içerisinde Pyrrhon tarafından öne sürülen görüşleri kuramsal bir çerçeveye oturtan

⁵⁴ Zeller, *Grek Felsefesi*, s.279-280.

Sextus Empiricus'un döneminin etkileri önemlidir. Çünkü kuramsal bir çerçeveye oturtulan görüşlerin etkileri bu sayede M.S. 3. yüzyıla kadar devam etmiştir.⁵⁵

Septisizmin varlığının temelleri aslında içinde yaşadıkları dönemden kaynaklanmıştır. Helenistik çağda yaşanan çalkantıların bir sonucu olarak tıpkı etik felsefenin öne çıkış sebebinde olduğu gibi kafası karışan topluluğa bir yol gösterici, ruh dinginliği sağlayıcı ya da zihinsel barışa ulaşmanın bir yolu olarak doğan Septisizm, doğru ile yanlış veya iyi ile kötüyü birbirinden ayırmanın yollarını aramıştır. Septisist okul döneminin hakikate ilişkin öne sürülen görüş ve düşünceleri karşısında şaşırılmış ve bir sınıflama kolaylığı olması için kendilerini diğer felsefi akımlardan ayıran bir ayrıma gitmişlerdi. Buna göre dogmatik ve dogmatik olmayan filozoflar olarak ikiye ayrıldılar. Dogmatik filozoflar da kendi içlerinde hakikate kesin olarak eriştiğine inanan ve hakikati kesin olarak keşfedemedikleri gibi asla hakikate erişilemeyeceğini de iddia eden filozoflar olarak ikiye ayrılmaktaydı. Dogmatik olmayan filozoflar yani septikler ise hakikati aramaya devam etmenin gerektiğine inanmaktaydılar.

Septisizm ile ilgili bilgilerin birçoğu Sextus Empiricus tarafından kaleme alınan Pironculuğun Ana Görüşleri adlı eserden edinilmiştir. Sextus bu eserinde “Septiklik” kavramının araştırmacıları içerdiğini belirtmekte ve bunları detaylandırarak üç gruba ayırmaktadır. Birinci grup cevabı bulanların olduğu gruptur. Sextus bu grupta Aristo, Epikürosve Stoacıları saymaktadır. Bunlar öncel paragrafta belirtilen Dogmatik filozoflar arasındadır. İkinci grup ise araştırılan konunun çözülemez olduğunu iddia edenlerdir. Sextus, bu grupta Kleitomakhos, Karneades ve diğer Orta Akademi (2.Y.Y.) dönemi filozoflarını saymaktadır. Sextus'a göre bu grupta tersine dogmatiktir. Sextus üçüncü gruba yani sorunun henüz çözülmemiş olduğuna ancak araştırmanın da bırakılmaması gerektiğine inanan gruba kendisini de dâhil ederek Pironcular veya Pironcu Septikler adını vermektedir.⁵⁶

Gerek Hristiyan Orta çağ felsefesine ve gerekse İslam felsefesine etkileri bakımından önemli olan bir okul olan “Yeni Platonculuk” M.S. 205-270 yılları arasında yaşamış olan Plotinos tarafından kurulmuştur. Tarihsel açıdan olduğu kadar dini düşünce

⁵⁵ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.77-102.

⁵⁶ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.425-426.

sistematığı için de önemlidir. Çünkü birçok Orta çağ filozofu Aristoteles'i keşfedinceye kadar Plotinos'a başvurmuşlardır. Plotinos Platon'un devamı niteliğinde olan "öte dünyacı" anlayışı kapsamında tanrıya yükselişi ve onunla birleşmeyi sistematik bir biçime kavuşturmuştur. Böylesi büyük etkileri olmuş bu okulun temelleri Mısır'da doğmuş olan Plotinos'un yaşamında saklıdır. Doğu ve Batı'nın kavşak noktası niteliğindeki İskenderiye'de M.S. 175-242 yılları arasında yaşamış olan Ammonias Sakkas'ın öğrencisi olan Plotinos, burada Aristoteles, Platon, Epiküros, Pythagoras ve Stoacı felsefeyi öğrenmiştir. Ona göre gerçeğin keşfinde en doğru yol Platon'un yoluydu. Platon tarafında kaleme alınan "Devlet" adlı eserden çok etkilenen ve bu doğrultuda "Platonopolis" adıyla bir kent kurma hayaline sahip olan Plotinos, dini fikir akımlarını sistemli bir şekilde birleştirmeyi başarmıştır. Aslında başardığı şey kendisinden önce öne sürülen fikirleri tinsel bir sistem olarak ifade etmesidir.⁵⁷

Her şeyin kaynağı tanrıdır. İnsanlar ona dönecektir. Plotinos'un bütün çabası dünyayı tanımlamanın ötesinde insanın bu dünyada karşılaştığı zorlukları yenebilmesi için açıklamalar geliştirmeye çalışmaktı. Ona göre Stoacıların, Pythagorasçıların, Epikürosçuların ve Aristotelesçilerin felsefeleri bu anlamda yanlış olmakla kalmayıp eksikti de. Ruhun doğasını kavrayamamışlardı. Plotinos Stoacıların insan ruhunu maddi bir varlık bir cisim veya bir nefes olarak tanımladıklarını, Epikürosçuların ise Stoacılar gibi ruhun bedenden bağımsız olduğunu görmediklerini, Pythagorasçıların da ruhu bedeninin uyumu, ahengi olduğunu öne sürmeleri sebebi ile materyalist olduklarını öne sürüyor ve bunların hatalı görüşler olduğunu belirtiyordu. Aristoteles ise ruh kavramını insan varlığının bir formu olarak görüyordu.

Plotinos Platon'un idealar dünyasından yola çıkmıştır. Plotinos'un akıl ile anlaşılabilen bir idealar dünyası bir de duyuşal dünyadan meydana gelen iki dünyalı bir metafiziği bulunmaktaydı. Ona göre ideaların varlık sebebi "İyi İdeası" olmalıydı. Güneş ile iyi ideası arasında bir benzeşme tanımlayan bu şekilde analogi oluşturan Plotinos varlık ve bilginin ötesinde olarak tanımladığı iyi ideasının diyalektik yoluyla veya başka bir önermeden yola çıkarak usavurum aracılığıyla (diskürsif) kavranmayacağını öne sürmüştür. İyi ideası ancak yılların birikimi ile oluşan sezgisel

⁵⁷ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.426-427.

bir aydınlanma ile kavranabilecektir. Platon'un izinden yürüyen Plotinos, gerçekliğin değişmez olduğunu maddi dünyanın sürekli olarak değişmesi gerekçesiyle gerçek olmadığını sürekli değişime tabi olan şeyin çelişkiler içerdiğini bu sebeple iddiasının doğru olduğunu belirtir. Tanrı her şeyin üzerinde ve aşkındır. Sonlu değildir bölünemez, zihinsel olarak algılanamaz. Tanrıdan bir diye söz eden Platinos'un bundaki amacı onun kompleks olmadığını saf ve basit olduğunu belirtmektir. Platinos'un Tanrı tanımı onun tüm varlıklardan mantıksal olarak önce olmasını ve çokluğun ötesinde olmasını içermektedir. Onunla ilgili söylenecek her şey ya insan ya da cansız varlıklara ilişkindir. Özetle Tanrı o kadar aşkındır ki onunla ilgili herhangi bir niteleme onu sınırlayacaktır.⁵⁸

Dönemin son okulu Stoacı okuldur. Ancak bu okula ilişkin tartışma bu çalışmanın konusunu oluşturması nedeniyle ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

2.2 Stoacı Felsefe

Felsefe tarihinin en etkili okullarından biri olan Stoa Okulu 500 yıl boyunca varlığını sürdürmüştür. Kıbrıslı Zenon tarafından kurulan bu okul üç döneme ayrılmaktadır.⁵⁹ Farklı dönemlerde etkili olan birçok filozof yetiştirmiş olan bu okulun önde gelen isimleri arasında Khrysippos, Diogenes, Panetius Poseidoioss, Seneca, Epictetos ve Marcus-Aurelius gibi isimler sayılabilir.

Erken dönem Stoacılığının önemli filozofları, okulun kurucusu olan Zenon, sonrasında okulun başına gelen Kelanthes (M.Ö. 331–233) ve yine okulun başkanlığını ondan devralan ve okulun öğretilerini sistemli bir hale getirdiği için okulun ikinci kurucusu sayılan Krizippos'tur (M.Ö. 281-208).

Orta dönem Stoacılığının iki önemli temsilcisi ise Panaitios (M.Ö.185-110) ve Poseidosnios (M.Ö. 135-51) olarak sayılabilir. Orta dönem Stoacılığının kuruluş döneminden bazı farkları bulunmaktadır. Stoacılık kuruluş döneminde felsefe ana başlığı altında mantık, doğa ve ahlak felsefesi kapsamında sistemleştirme eğiliminde

⁵⁸ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.426-427.

⁵⁹ Mehmet Zübeyir Yardımcı, "Son Dönem Stoacılığın Modern Psikolojideki İzleri", Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2023, s.6.

olmuştur. Ancak bir dönem sonra etik ya da ahlak felsefesi ön plana çıkmıştır. Özellikle Poseidosnios döneminde dini hatlar yavaş yavaş belirmeye başlamıştır. Ayrıca, erken dönem Stoacılığının bağımsız ve kurumsal düşünce yapısı oluşturma çabalarına karşılık izleyen dönem eleştirilerin dikkate alındığı eklektik bir süreci içermektedir. Bu dönemde özellikle Aristoteles ve Platon'cu okulların eleştirileri dikkate alınmıştır. Orta dönem Stoacılığının bir başka özelliği okulun artık Panaitos ve öğrencisi Posedoinos önderliğinde Roma'ya taşınmasıdır.⁶⁰

Bu çalışmanın konusunu oluşturan son dönem (imparatorluk dönemi) Stoacılığı ise Seneca, Epiktetos ve Marcus Aurelius aracılığıyla temsil edilmiştir. Literatürün sahip olduğu eserlerin birçoğu bu dönemde yazılan eserlerdir. *Seneca'nın mektupları*, Epiktetos'un *Söyleşiler*'i ve Marcus Aurelius'un kendi düşüncelerini içeren eseri günümüze kadar ulaşmıştır.

Greko-Roman bir düşünce tarzı olarak ortaya çıkan Stoa felsefesi Sokrates ve Platon'dan büyük ölçüde etkilenmiştir. Sonrasında Romalı uygulayıcılar tarafından geliştirilmiştir.

Modern Stoacılık hareketi içerisinde antik Stoacı ilkelerin yeniden yorumlanması 20. yy. sonlarında ortaya çıkmış ve cesaret, adalet, özdenetim ve bilgelik erdemlerinin günlük uygulamalar aracılığıyla yaşamaya değer bir hayat felsefesine sahip oldukça büyük bir topluluğun var olmasına yol açmıştır. Stoacı uygulamaların modern çağ yansımaları Antroposen çağının yıkıcı etkilerine olan inancın dünyanın dengesini bozduğunu belirten görüşlerin varlığını belirtmektedir. Buna göre mevcut sosyoekonomik sistem dengeyi bozmakta ve biyolojik çeşitliliği azaltmaktadır. Bu felsefe akımının fikirleri, Adam Smith ve Francis Hutcheson da dâhil olmak üzere Aydınlanma'nın birçok önemli (Stoacı olmayan) figürünü de etkilemiştir. Hali hazırda modern bilim adamlarının ilgisini de çekmeye devam etmektedir, bunlar arasında Julia Annas, Martha Nussbaum, A.A Long, Christopher Gill ve Massimo Pigliucci gibi isimler ön plana çıkmaktadır.⁶¹

⁶⁰ Yardımcı, "Son Dönem", s.6-7.

⁶¹ Whiting, "Stoic Theology", s.1.

2.2.1 Stoacı Felsefeye Etki Eden Düşünceler

Sokrates'in ölümü felsefe tarihinde ruh, ölüm, ölümsüzlük ve intihar kavramlarının tartışmaya açılmasına sebep olmuştur. Örneğin Platon Phaidon diyalogunda Sokrates'in ölüm mâhkumiyeti üzerinden bu tartışmaları şöyle yapmıştır: (*Phaidpn*) *Çünkü dedi, onbirler Sokrates'i zincirlerinden çözmek ve ona bugün öleceğini haber vermek üzeredirler.*"⁶²

Platon'un eserlerinde insan, bu dünyada gölgeler ile yaşamakta ve hakikate ulaşabilmek için zincirlerinden kurtulması gerekmektedir. İnsan ancak bu şekilde mutluluğu yaşayabilecektir. Sokrates'in idama mahkûm edilmesine itiraz etmeyişi ölümün onu zincirlerinden kurtararak erdemli bir insan haline getirecek ve hakikate ulaşmış mutlu bir insan yapacağını düşünmesi gerekçesiyledir. Sokrates'in bu düşüncesinin temelinde yatan şey Tanrı ile ilişkisini köle efendi seviyesinde tanımlaması ve efendinin izni olmadan kendisinin hayatına son vermesi durumunda efendisinin kızacağını ve onu cezalandıracağına olan inancıdır.⁶³

Sokrates'in kendi mâhkumiyetini kolayca kabullenmesinin arkasında yatan bir başka düşünce Platon'un ruh ve bedenin bir arada olduğunda yaşadıklarına dair yazılarında gizlidir. Beden ve ruh birlikte olduğunda haz peşinde koşan beden yüzünden ruh acı çekmektedir. Ruhun kendini dünya hazlarından ayırması onun için kurtuluştur. Sokrates'in ölüme itirazının olmayışının bir diğer sebebi de budur. Ancak burada dikkat edilmesi gereken Platon'un ölümü bir ruh göçü olarak tanımlamasıdır. Bedenden ayrılacak ve yeni bir bedende can bulacaktır. Platon Phaidon üzerinden konuşmalarında ölümlerin yaşayanlardan yaşayanların da ölümlerden doğduğunu belirtmektedir.⁶⁴ Sokrates, ölüm sonrasında emindir. Çünkü o özlerin insanlar dünyaya gelmeden önce var olduğuna öyleyse ruhlarında varoluş öncesinde var olması gerektiğine inanmaktadır.⁶⁵ Buna inanmakla kalmaz ve ruhun bedenden koparak özgürleşeceği ve mutlu olacağı düşüncesi ile çelişen iyi ruhların iyi bedenlere ve kötü ruhların hayvan bedenlerine gireceği düşüncesini de taşır.

⁶² Platon, *Phaidon*, çev., Hamdi Ragıp Atademir – Kemal Yetkin, İstanbul: Sosyal Yayınları, 2001, s.12.

⁶³ Avar, "Son Dönem Stoa", s.3.

⁶⁴ Platon, *Phaidon*, s.35.

⁶⁵ Platon, *Phaidon*, s.44-45.

Ölüm korkusu Sokrates için ruhun ölümsüzlüğü ve arınmışlığı ile aşılabilmektedir. Tabiatı her şey sonunda dağılıp ayrılacaktır. Bu durum insan tabiatı için de geçerlidir. İnsan duyabilir, kavrayabilir ve düşünebilir. Ruh insanın görme işitme gibi duyuları aracılığıyla belirli şeyleri düşünür ve kavrar. Ruh değişim göstermez ve hep aynı kalırken beden değişim içerisinde. Bu beden ve ruhun ayrıldığı en önemli noktalardan birisi olmasının yanı sıra aynı zamanda ruhu tanrısal yapan farktır. Ruh varlığını sürdürebilmek için beden ihtiyaç duymaz. Ancak beden için durum tam tersidir. Ruh bedenden ayrıldığında ondan hiçbir şey almaz. Ancak böylesi bir ruh herkeste bulunmaz sadece ruhlarını korkudan arındırabilmeyi başarmış filozoflarda bulunur. Ruhlarını korkudan arındırabilen filozoflar erdeme ve ölümsüzlüğe erişirebilmektedir. Ancak bunu başaramayan ruhlar bir bedenden bir bedene sürükleneceklerdir. Filozofların erdeme ve ölümsüzlüğe varmalarını sağlayan ölçülü olmaları ve zekalarıdır. Arzularından arınan ruhlar dünyaya dair isteklerden koptukları için ölüme karşı cesaretlidirler. Ruhun tanrısal olduğuna bu şekilde ulaşılabilmektedir.

Helenizmin tipik felsefesi olarak Stoacı felsefe Doğu'da eğitim almış olanlarında etkileriyle Atina felsefesinden etkilenmiştir. Ancak kökü Kinik felsefesine dayanmaktadır. Kinik felsefenin temel amacı insanın bağımsızlığıdır. Zenon, bu amacı sağlam bir teorik temele oturtmuştur. Onların aldırmaçlık etiğinden uzaklaştırarak insan yaratılışına, duygu ve duyularına, sosyal güdülerine uygun hale getirmeye çabalamıştır. Panteist olan Stoacı felsefenin temeline doğaya uygun yaşamayı yerleştiren Zenon'un düşüncesini etkileyen gerçekte İyonya felsefesi özellikle de Herakleitos olmuştur. Örneğin son dönem Stoacılığının önde gelen ismi Seneca Stoacı bir ahlaksızlık olan açgözlülüğün çevresel bozulmayla ilişkisini araştırmıştır.⁶⁶

“Şimdi, bencillikleri diğer insanların açgözlülükleri kadar genişleyen siz insanlara sesleniyorum. Size soruyorum: bu daha ne kadar devam edecek? Her göl, çatılarınızla birlikte sarkıyor! Her nehir binalarınızla çevrilidir! Nerede sıcak su fişkiriyorsa, yeni sefa evleri yapılmaya başlanır. Bir kıyının körfeze kıvrıldığı her yerde, anında temel atacaksınız. Değiştirmedeğin hiçbir zeminle yetinmeyerek, içine denizi sokacaksınız! Evleriniz her yerde parlıyor, bazen harika bir kara ve deniz manzarası için dağların üzerine, bazen de dağların yüksekliğine kadar düz bir araziye inşa edilmiş. Yine de bu kadar çok devasa bina yaptığımızda, hâlâ tek bir bedeniniz var ve o da cılız bir beden. Çok

⁶⁶ Whiting, “Stoic Theology”, s.3.

sayıda yatak odası ne işe yarar? Sadece birinde yalan söyleyebilirsin. İşgal etmediğiniz hiçbir yer gerçekten sizin değildir.”⁶⁷

Seneca'nın görüşlerini 21. y.y. doğrular niteliktedir. Basit bir örnek vermek gerekirse şu ana kadar üretilen beton miktarı tüm dünya yüzeyini 2 milimetre kalınlıkla örtebilecek bir miktara ulaşmış bulunmaktadır.⁶⁸ Plastik atıkların okyanuslardaki varlığı veya aşırı avlanma nedeniyle düşüş gösteren balık varlığı v.b. ile örnekler çoğaltılabilir. Çevreye ilişkin bu kötü yönlü gelişmeler doğal olan evrenin (çevrenin) geçerlilik ve akılcılığının tanınmasının insan mükemmelliği ve mutluluğu ile el ele olması gerekliliğini savunan stoacı felsefenin doğruluğunun ispatı niteliğindedir. Bu fikir ise panteist inanç ile tutarlıdır. Çünkü panteizm dünya ile Tanrının özdeş olduğunu savunmaktadır. Yani Tanrı her şeydir, her şey de Tanrıdır.⁶⁹

Stoacı felsefe de diğer felsefi sistemler gibi kendi sistemini mantık, fizik ve etik olarak kurgulamıştır. Çünkü diğer okullar gibi bu üç disiplin arasında organik bir bağ olduğuna inanmışlardır. Ancak Aurelius'a göre bu üç disiplini felsefe sisteminin içerisinde ayırtıran Zenon'dur.⁷⁰

2.3 Dönemler İtibariyle Stoa Felsefesi

Kition'da doğan ve 22 yaşında Atina'ya gelen Zenon tarafından kurulan Stoa okulu erken, orta ve son dönem Stoa okulu olarak incelenebilir. Bir tüccar olarak gemi kazası sonucunda tesadüfen Atina'da bulunmak zorunda kalan Zenon Kinik okulu mensubu Krates'i takip ederek ve onun okuluna giderek felsefi hayatını başlatmıştır. Stoacılık diğer tüm görüşler gibi dönüşümler geçirmiş ve mükemmele doğru evrilmiştir. İzleyen bölüm dönemler itibari ile Stoacı felsefenin süreçlerini incelemektedir.

2.3.1 Erken Stoa

Kinik bir Filozof olan Krates'in öğrencisi olarak felsefe hayatına giren Zenon'un ilk sorgulaması iyi yaşamın ne olduğu üzerinedir. Bu soruya cevabını Kinizm

⁶⁷ Margaret Graver, ve Anthony Arthur Long. “Seneca: Letters on Ethics: To Lucilius”, *Chicago and London: The University of Chicago Press*, (2015), s.3.

⁶⁸ Simon L. Lewis ve Mark A. Maslin, “The Human Planet: How We Created the Anthropocene”, *London: Penguin*, (2018)

⁶⁹ Whiting, “Stoic Theology”, s.4.

⁷⁰ Marcus Aurelius, *Düştünceler*, çev., Sadan Karadeniz, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004, s.10.

felsefesinden yola çıkarak verir ve doğaya uygun yaşamın en iyi yaşam olduğuna karar verir. Ancak Stoacı okulun temelinde yatan hâkim görüşler Sokrates'in görüşleridir. Okulun devamında da Sokrates etkisi devam etmiştir. Sokrates'in mutluluk ve iyi hayat anlayışı hazzı reddetmesi nefse hakimiyet anlayışı ve kişinin bağımsızlığına ilişkin Kinik okul görüşleri Stoacı okulun kuruluşu ve sonrasında etkili olan görüşleri oluşturmaktadır.

Diogenes'in yazınlarına göre Atina'da 40 yıl ders veren Zenon bu süre içerisinde büyük saygınlık kazanmıştır. Kendi öğretilerine uygun yaşamı ile de takdir toplayan Zenon M.Ö. 264 (263 de olabilir) yine Atina'da ölmüştür. Zenon tarafından yazılan ve zamanımıza kadar ulaşamayan yaklaşık 20 eser Diogenes tarafından bildirilmektedir.⁷¹ Zenon tarafından çalışma yapılan başlıklar “*Anayasa Üzerine, Doğaya Uygun Yaşam Üzerine, Eğilim ya da İnsanın Doğası üzerine, Tutkular Üzerine, Ödev Üzerine, Yasa Üzerine, Grek Eğitimi Üzerine, Görme Üzerine, Evren Üzerine, İşaretler Üzerine, Pythagorasçılar, Tümeller, Söyleyiş Biçimleri, Homeros'a İlişkin Beş Sorun, Şiirsel İşitme Üzerine, Sanat, Çözümlemeler, Krates Yorumları, Ahlak*” şeklinde belirtilmektedir.⁷²

Zenon 380'li yıllarda Atina'da başlattığı derslerinde gençlerin erdem ve ölçülülük sahibi olması için uğraş vermiştir. Köklerini Kinik felsefeden alan Stoacılık'ta da temel düşünce insan bağımsızlığı olmuştur. Ancak Zenon “doğaya uygun yaşama” kavramını Stoa ahlakının temel kavramı haline getirerek temel düşünce ile ilişkilendirmiştir. Bu düşünceyi insan yaradılışı ve içgüdüleri ile uzlaştırmaya çalışmıştır. Aslında çabaları temel düşünce olarak ele aldığı insanın bağımsızlığının teorik temellerini atmaya yönelik olan Zenon bu çabalarında İyonya felsefesinin özellikle de Herakleitos'un izini sürmüştür.

Zenon'un uzlaştırma çabaları gerçekte Panteist köklerine de uygun çabalardır. Her şeyin Tanrı ve Tanrının da her şey olduğu bu düşünüş biçiminde doğaya uygun yaşam insan mükemmelliğinin mutluluğunun bir parçasıdır. Butman (2019)⁷³ kişisel yazışmalarında Stoacı felsefenin doğa ile olan ilişkisini “doğa, aklın

⁷¹ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s.187-190.

⁷² Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, çev., Medar Atıcı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s.17.

⁷³ Jeremy Butman, “Personal Correspondence”, *Caldwell London*, (11.01.2019), s.12.

değerlendirilmesinde olmazsa olmazdır” şeklinde değerlendirmektedir. Bu önermenin dışında başka makul bir önerme olamayacağını belirtmektedir. Önerme olsa dahi anlaşılamaz. Doğa aynı zamanda bilginin ve gerçeğin de nedenidir. Herkesin (ve her şeyin) varlığının ve gerçekliğinin temelidir. Bilimsel gerçeklere dayanmayan, ancak tutarlılığa veya sezgiye dayanan ahlaki gerçekler bile, kendi doğamızın öznel deneyimine ve genel olarak doğal dünyanın nesnelliğine dayanır. Bu gerçeklik, kendimizi ayıramayacağımız, birbirine bağlı bir bağlantılar ağı olarak hepimizin Doğanın bir parçası olduğumuzu anlamamıza yardımcı olur. Bunun yerine, insanları ayıran şey, ilahi bilgeliği ve mutlak gerçeği doğa yasaları biçiminde toplamamızı sağlayan bir akılcılıktır. Buna karşılık, bütünün diğer tüm üyelerinin logos ile uyum içinde yaşamaktan başka seçeneği yoktur.⁷⁴

Stoacı düşünce tarzının çevreye ilişkin yaklaşımı, insani değerlerin, tercihlerin ve mevcut sosyoekonomik sisteme bağlılığın getirdiği çevresel yıkım, açgözlülük ve adaletsizliğin öz denetim ve adalet yokluğu sebebi ile olduğunu ileri sürmektedir. Stoacı etik sadece diğer insanlara karşı davranışla değil aynı zamanda hepimizin parçası olduğu çevreye karşı tutumumuzla da ilgilidir. Batı'nın gezegensel refahı göz ardı etmesine, karbon emisyonlarının artmasına ve sosyo-çevresel eşitsizliğe yol açmasına neden olan tercihleri, uygulamaları, politikaları, tarihi olayları, kültürel normları, sosyal gelenekleri ve insani değerleri ele almak ve bağlamına oturtmak üzerine de farklı çalışmalar mevcut bulunmaktadır.⁷⁵ Bu çalışmalardan birisinde Günay (2010) Stoacı felsefenin temel düşüncesini “Doğanın yasasına boyun eğmek, Stoa Ahlakının başlıca ilkesidir”⁷⁶ ifadesi ile özetlemiştir.

Daha önce de belirtildiği üzere benzer çağdaşları gibi Stoa okulu da felsefeyi mantık, fizik ve etik olarak sınıflandırmıştır. Aurelius, Zenon'un bu sınıflandırmayı gerçekleştiren filozof olduğunu söylemektedir. Ancak Zenon bu sınıflandırmayı yapmakla kalmamış bu üç alanı içsel anlamda ilişkilendirerek birbirine bağlamıştır. Bununla da yetinmeyip değerleri yönünden basamaklandırmıştır.⁷⁷ Tüm bu çabalar etik için gerçekleştirilmektedir. Zenon fizik alanını ahlakın bilimsel temellerini atmak

⁷⁴ Butman, “Personal Correspondence”, s.12.

⁷⁵ Jeremy Lent, *The Patterning Instinct A Cultural History of Humanity's Search for Meaning*, Prometheus Books, New York: 2017, s.347.

⁷⁶ Mustafa Günay, *Felsefe Tarihinde İnsan Sorunu*, İstanbul: Karahan Kitabevi, 2010, s.21.

⁷⁷ Çetinkaya, *Felsefe Tarihi*, s.240.

için kullanırken bir yandan da mantık ile destekleme çabasıdır. Logos (akıl) ve physis (doğa) uyum içerisinde olmalıdır. Logos physis'i düzenleyen unsurdur. Logos doğayı güzelleştirir. Madde her türlü nitelikten yoksun olduğu için bunu düzenleyen içkin olan akıl ya da Tanrıdır. Doğanın bir parçası ve en yetkin olan insan ise evrensel akla sahip olduğunu düşünmeye zorlanmaktadır. Bütünün bir parçası olarak bunu yapmaya mecburdur. Bütün ise parçasından daha az yetkin olamaz. Bizi düşünmeye zorlayan bütünün bir parçası isek Tanrı dünyanın aklısıdır. Bütünün bir parçası olarak düşünmeye zorlanmak kendi aklını evrensel akla tabi kılma durumunu ortaya çıkartmaktadır. Rasyonel bir sisteme sahip olan dünya içinde barındırmış olduğu tüm varlıkları ile birlikte güzel bir bütün oluşturmaktadır. Bu bütünün parçası olan insan ise doğayı yöneten logos'un hükmü altına girmeli ve evrensel akıl ile birlikte hareket etmelidir. Buna göre doğaya uygun yaşamalı ve mutlu olmalıdır.⁷⁸

Zenon'un etik için oluşturmaya çalıştığı bilimsel temellerde kullandığı mantık, kendi çerçevesinde bilgi probleminden ibarettir. Yine fizik ahlak anlayışının bilimsel temellerini oluşturmak için kullanılmaktadır. Özetle mantık hem fizik hem de etik anlayışının temellerini oluşturmak içindir. Bilgi sağlam olmalıdır. Bu noktada Zenon septiklerden ve Sokrates ve Platon'dan etkilenmektedir. Septikler bilginin olabileceğinde şüphelidirler. Öte yandan Sokrates ve Platon'un bilginin sağlam olması gerektiği yolundaki söylemleri onu, bilginin (sohhos) sağlam bir bilgiye sahip olması gerekliliğine götürmektedir. Aksi takdirde bilginin değer ve onuru zarar görecektir.⁷⁹

Kiniklerin etkisi altında olan Zenon zihinde canlandırılan her şeyin kaynağının dış etkiler sebebi ile ruhtaki izlenimler olduğunu düşünmesi sebebi ile sensüalisttir (duyumcudur). Bu sebeple izlenimler dolayısıyla oluşan tasavvurların doğru ve yanlış olanlarının birbirinden ayrılabilmesi için bir ölçü aramıştır. Bu ölçü ile (kriterium) katalepsis (kavrama) ve episteme (gerçek bilgi) birbirinden ayrılacaktır. Çünkü gerçek bilgi sadece filozoflarda bulunmalıdır. Kavrama budalalarda da bulunabilecek bir bilgidir.⁸⁰

⁷⁸ Çetinkaya, *Felsefe Tarihi*, s.241.

⁷⁹ Çetinkaya, *Felsefe Tarihi*, s.243.

⁸⁰ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s.102-103.

2.3.2 Orta Stoa

Roma'nın hayranı olan Panaitios (185-110) Orta stoa döneminin hem kurucusu hem de en önemli temsilcilerindendir. Panaitios'un Roma'ya olan hayranlığının arkasında Scipio'nun Kartaca fatihi olması yatmaktadır. Scipio, Roma'nın dünya görüşü ve Yunan dünya görüşünü birleştirmek istemiştir.⁸¹ Felsefi sistemi Stoacı düşünceye dayanan Panaitios belki de hayranlık duyduğu Scipio'nun etkisiyle Platon ve Aristo'nun görüşlerini harmanlayıp yeni bir sistem oluşturmaya çalışmıştır.

Panaitios görüşleri birleştirmenin ötesinde erken dönem Stoacılığına karşı çıkan fikirler öne sürmüştür. Özellikle üç noktada bu fikirler belirgindir. Bunlardan ilki ahlaka ilişkindir. Panaitios Stoacıların insanların ya üstün ya da aptal oldukları fikrine karşı çıkar. Stoacılara göre insanlar arasında başkaca bir fark bulunmamaktadır. Yine Stoacı felsefe üstünlük olgusunu ya da "üstünlük ideali" kavramını tutkulardan sıyrılıp akli üstün kılmaya bağlamaktadır. Ancak Panaitios tüm insanlar için aynı olan bir ideali kabul etmemektedir. İdeali belirleyen şey karakterdir. Örneğini Homeros'tan alan Panaitios, Archilleus ve Odysseus üzerinden sonuca ulaşmaktadır. Buna göre iki farklı karakter olan bu Homeros kahramanlarının biri doğru ve namuslu olanken (Archilleus) diğeri kötü karakterlidir (Odysseus). Bu iki karakter kendi ideallerini kendi kişiliğinde bulmalıdır. Bu iki insan için ortak bir ideal söz konusu olamaz. Bu bağlamda tüm insanlar için tek bir ideal gösterilmemelidir. Birisi için uygun olan davranış kalıbı bir başkası için aykırı veya yanlış olabilir.⁸²

Panaitios bir başka karşıt fikrini ulus ve devletin olmamasına itiraz ederek ileri sürüyordu. Stoacılık bir tarafta insanı bir tarafta da her şeyi kuşatan ve kapsayan evreni kabul ettiğinden devlet veya ulus ayrımının olmadığını ileri sürmekteydi. Ancak Panaitios bilakis her ulus veya devletin tarihsel bir görevi olduğunu ve buna dayanarak ulus veya devletlerin var olması gerektiğini dolayısıyla varlıklarının haklı olduğunu savunuyordu. Ulusların da tıpkı bireyler gibi idealleri bulunmaktaydı ve bunu gerçekleştirmeliydiler. Bu düşüncesi ulusların da bireylerden oluşması bağlamında haklılık arz edebilecek olan Panaitios düşüncesinin temelini Roma'nın idealinin

⁸¹ Çetinkaya, *Felsefe Tarihi*, s.246.

⁸² Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s.103-104.

dünyaya hâkim olması gerçeğine dayandırmaktaydı. Çünkü onun beslediği hayranlığın körüklediği ideal Roma'nın tarihsel süreçteki ve tarih sınırları içerisindeki görevinin dünya hakimiyetini ele geçirmek olduğuydu. Roma'nın dünya hakimiyeti idesinin olması noktasında Panaitios Stoacı felsefeden yine ayrılmaktadır. Çünkü Stoacı felsefede tek dünya devleti uzak geleceğin bir idealidir. Oysa orta dönem Stoacıları Roma ile bunun gerçekleştiğini kabul etmektedirler.⁸³

Suriyeli bir Grek olan Poseidonis (M.Ö. 135-51) Panaitios'un öğrencisidir ve Orta Dönem stoacı felsefenin öne çıkan isimlerindendir. Batıya yolculuk etme zorunda kalarak Atina'da Stoacılık ile tanışan ve Roma'ya doğru yolculuğunu devam ettiren Poseidonis, bilimsel konularda birçok eser vermiştir. Eklektik bir filozof olan Poseidonis Akdeniz'de gelgitleri incelemiş, Güneşe olan mesafeyi hesaplamasının yanı sıra ileri gelen bir tarihçi olarak da eserler vermiştir. Aynı zamanda Platon öğretisi ile Stoacılığı tekrar bağdaştıran da Poseidonis olmuştur. Poseidonis'in Platon'a yakınlığı nokta Panaitios'un ruhun bedenle birlikte yok olduğu inancının aksine bir düşüncesinin olmasıdır. Ona göre ruh ölüm sonrasında havada yaşar ve dünya tekrar tutuşana kadar orada yaşantısını sürdürmektedir. Cehennem yoktur, ancak kötü olan ruhlar iyi ruhların yaptığı gibi gökyüzüne, yıldızlara yükselmezler tekrar bir bedene girerler. Erdemli olan ruhlar ise yıldızlara yükselerek yıldızların dolaşmalarını izlerler. Poseidonis'e göre bu durum aynı zamanda yıldızbilimin de doğruluğunu kanıtlamaktadır.⁸⁴

Poseidonis'in insana ilişkin görüşü ise iki yönü olan bir bileşimi içermektedir. Bir yönü tanrısal ve akıllı olan insanın diğer yönü hayvansaldır ve akıllı değildir. Akıllı olmayan kısım bedene bağlıdır. Beden aracılığıyla beslenir. Bu kısım değersizdir ve ruh için bir zindandır. İmparatorluk dönemi stoacılarının bu inancı Jackson-McCabe (2004)⁸⁵ tarafından doğrulanmaktadır. Jackson-McCabe (2004)⁸⁶ geç dönem stoacıların içinde etik kavramlarının ya da Tanrı inançlarının “insan hayvanında” doğuştan gelen bir şey olduğunu vurgulayanların varlığından bahsetmektedir. Jackson-

⁸³ Aster, *İlkçağ ve Ortaçağ*, s.272-273.

⁸⁴ Bertrund Russel, *Batı Felsefesi Tarihi-İlkçağ-Ortaçağ-Yeniçağ I II III*, çev., Muammer Sencer, İstanbul: Say Yayınları, 1997, s.384-385.

⁸⁵ Matt Jackson ve John McCabe, “The Stoic Theory Of Implanted Preconceptions”, *Phronesis: A Journal for Ancient Philosophy* 49, 4 (2004), s.323-347. (erişim 25.03.2023).

⁸⁶ Jackson, “The Stoic”, s.323.

McCabe (2004) bunlardan biri olan Chrysippus'un iyi ve kötü hakkında "yerleştirilmiş önyargıların" varlığından bahsettiğini belirtmektedir. Ancak ardılları bu doğuştan gelme kavramının bizzat onun bilgi teorisi ile bağdaşmadığını belirtmektedirler. Bu sebeple gerek Epiktetos'un ve gerekse diğer Roma dönemi filozoflarının doğuştan gelen Tanrı inancına yaptıkları göndermeler Platoncu Stoacı senkretizm gerekçesiyle sonraki gelişmeler olarak kabul edilmektedir. Öte yandan Epiktetos gibi Chrysippus'un da etik kavram, oluşumları oikeiôsis tarafından garanti altına alındığı için özel bir kavram kategorisinin temsili olarak da görülebilmektedir.⁸⁷ Buna göre Stoacılar için bu kavramlar diğer kavramlardan farklı olarak tüm hayvanların ampirik deneyimlerine getirdikleri, kişinin bünyesine uyan şeyler ile uymayan şeyler arasında ayırım yapmaya yönelik doğuştan gelen bir eğilimin biçimsel kavramsallaştırılmasını temsil etmektedir. Bu bağlamda stoacılar insanların tanrılara olan inancının benzer şekilde doğuştan olduğu fikrini daha sonraki bir gelişme gibi görmemektedirler. Bu sebeple bu kavramlar basit bir "senkretizm" yerine oikeiôsis'e atıfta bulunularak açıklanmıştır. Epiktetos'un da belirttiği gibi etik kavramlar (yerleştirilmiş kavramlar) açıkça doğuştan gelen ve birlikte olduğumuz kavramları ifade etmektedir.

Poseidonis'in ahlaka ilişkin görüşü ise ruhun akıllı olan ve olmayan kısımlarının çatışmasına ilişkindir. "Logistikon" ya da akıllı olan kısmın "alogstikon" yani akıllı olmayana üstün gelmesi insana erdemi kazandıracak bu erdem ise mutluluğu getirecektir.⁸⁸

2.3.3 Geç Dönem Stoa

Geç dönem Stoacılığın çerçevesinin çizilmesinden önce Roma İmparatorluğu'na geçişine kısaca değinilmelidir. Panaitios'un Scipio'ya olan hayranlığı, Philon'un Roma'da uzun zaman kalması ve Poseidonios'un Roma'da elçi olarak görev yapması, Rodos'ta kurduğu okulda Romalılara ders vermesi gibi temasların ortaya çıkması ile Yunan Felsefesi Roma'ya taşınmıştır. Philon'un İmparatorluk dönemi Stoacılığın en etkin isimlerinden birisi olan Cicero'nun da hocası ve üzerinde en etkili isim olmasının da bu gelişmelerde payı bulunmaktadır. Bu gelişme ile Yunan aydınlarının Romalı

⁸⁷ Jackson, "The Stoic", s.323.

⁸⁸ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s.116-117.

aydınları eğitime süreci başlamıştır. Artık Yunan filozofları kendi öğretilerini birbirlerine karşı savunmanın ötesinde yeni fikirlerle de karşılaşmaktadırlar. Ortaya çıkan bu durum Yunan filozofları arasında bir uzlaşmanın tohumlarını atmıştır. Yunan filozofları artı karşıt düşünceleri uzlaştırmanın orta paydayı bulmanın ötesinde dogmatik olan öğretileri de yumuşatmaktadırlar. Philon ve Antiokhos Akademia'nın şüpheciliğini yumuşatırken Panaitios ve Poseidonios Stoik dogmatizmi eklektik bir uzlaşma yoluna sokmaya çalışmışlardır. Filozoflar artık öğretilerin ortak noktaları üzerinden ortaya çıkarılan doğrular ile anlaşma sağlanabileceğine ve doğruya bu şekilde erişilebileceğine inanmaktadırlar. Ancak Romalılar Yunanlıların öğrencisi olmaktan öteye başarı sağlayamamışlardır. Öte yandan Romalı aydının felsefeyi din yerine koyduğu ve bir dünya görüşü olarak benimsediği de bu noktada vurgulanmalıdır.⁸⁹

Geç dönem Stoacılar bir yandan evrende olup biten her şeyin karşı konulmaz bir zorunlulukla meydana geldiğini kabul etmekte öte yandan insanın özgür olduğunu savunmaktadırlar. İnsanın, olup biten şeylere karşı tutumunu veya davranışını evrende olup biten şeylerin dışında tutmanın makul bir anlamı var mıdır? İnsan ve karakteri de bu dünyaya ait değil midir? Eğer insan karakter veya tutumunu değiştirmede özgürse bu her şeyin zorunlu bir biçimde belirlenmiş olduğu görüşüne aykırı düşmez mi? Gibi sorulara da cevaplar aramıştır.⁹⁰

Geç dönem Romalı Stoacılar daha çok bu felsefeyi aşırılıklarından arındırma yolunu benimsemişlerdir. Aşırılıklardan arındırmaya “etkilenimsizlik” kavramından başladılar. Politikacılar kendi şahsi çıkarlarına karşı ilgisiz kalabilirlerdi ancak toplum çıkarları söz konusu olduğunda bilginin etkilenimsizliği olamazdı. Stoacılık ancak bu şekilde toplum felsefesi kapsamında yararlı olabilirdi. Daha açık bir ifade ile erdemin birliği konusunda Stoacıların kesin ifadeleri reddedilmeliydi. Tek bir ödev yoktu insanoğlu farklı ödevleri bulunan bir varlıktı ve Romalı Stoacılar farklı ödevleri detaylı bir şekilde tanımladılar. Ancak bu detaylı tanımlarda Stoacı çileci (ascetic) ve özgeci (altruistic) yapı korundu. Ortaya çıkan bu değişimler Stoacı literatürde ikilemlere sebep olmuştur. Fikirler bir araya getirilirken ortaya çıkan bu ikilem farklı kanalların

⁸⁹ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s.118-119.

⁹⁰ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, Ankara: BB101 Yayınları, 2018, s.148.

birleştirilmeye çalışılması ve bunun tam olarak başırlamamasının literatürdeki yansımalarıydı.⁹¹ Somutlaştırmak gerekirse Stoacı felsefenin cesaret ile ilgili yaklaşımı değerdendirilebilir. Stoacılar göre cesaret kaderine aldırılmazlık, kendine yeterlik şeklinde ortaya çıkabileceğı gibi intihar cesur bir adamın işi olarak görölmektedir. Öte yandan politik ödevlerini ciddiye alan insan da cesaret sahibi insan olarak değerdendirilmektedir. Bu ikilemden yola çıkarak Stoacı sistemin aslında asla geliştirmeyi tam olarak başaramadığı bir ahlak felsefesi bulunmaktaydı. Ancak bu onlar için çok önem arz etmiyordu. Kendilerine dünya üzerinde yaşayabilecekleri mantıksal bir zemin hazırlamak onlar için yeterliydi. Bunun da ötesinde Stoacılık felsefi teoriden ziyade dünyevi bir din olarak algılanmalıdır. Jones (2006)⁹² Stoacılığın duygusal anlam içeren sözcükler kullanarak Evreni tanımladıklarını belirtmektedir. Jones (2006) Stoacıların akıl terimini Aristoteles'in aksine uygun gördükleri herhangi bir duruma gönderme yapmak için kullandıklarını belirtmektedir. Oysa Aristoteles bu terim için sistematik bir çözümleme yapmıştır. Yine de sebeple Akdeniz'de yayılan diğer öğretilerle karşılaştırıldığında Stoacılık daha akılsal ve daha Yunan kalmıştır.⁹³

Geç dönem Stoacılığının önemli isimlerinden olan Cicero'nun dönem içerisinde üretmiş olduğı felsefeye bakıldığında Latince felsefe terimlerini toplayarak yaptığı hizmetin⁹⁴ ötesinde pratik sorunlarla ilgilendiğı görölmektedir. Hocası Panaitios'un öğretilerini Yunan filozoflarının sosyopolitik felsefesini hayata uyarlamak için çabaları göze çarpmaktadır. Özellikle "Devlet Üzerine ve Yasalar Üzerine" çalışması bu kapsamda değerdendirilir. Felsefe sahasında oldukça önemli bir yazar olan Cicero'nun eserleri Romalı bir düşünürün eserleridir. Ancak Batı dünyası Ortaçağın ortalarına kadar felsefeyi onun kitaplarından öğrenmiştir.⁹⁵

Marcus Tullius Cicero M.Ö. 106 yılında doğmuştur. M.Ö. 63 yılında konsül olan Cicero'nun sosyopolitik pratiğe gösterdiği ilginin kaynağı senato yönetiminde bulunan Roma'nın tek adam idaresindeki hali olabilir. Cumhuriyet mücadelesini sürdürdüğü zaman diliminde M.Ö. 43'de Julius Caesar'ın suikastına tanık olan ve sonrasında

⁹¹ Çetinkaya, *Felsefe Tarihi*, s.250.

⁹² W. T. Jones, *Klasik Düşünce Batı Felsefesi Tarihi I*, çev., Hakkı Hünler, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2006, s.491-492.

⁹³ Jones, *Klasik Düşünce*, s.491-492.

⁹⁴ Çetinkaya, *Felsefe Tarihi*, s.250.

⁹⁵ Aster, *İlkçağ ve Ortaçağ*, s.271-272.

Antonius'un emri ile öldürülen Cicero olayların aleyhinde geliştiği dönemlerde kendisini felsefeye vermiştir.

Cicero tarafından kaleme alınan Hayatın Ereklerine Dair” adlı eserde Epikürosçu görüşe karşı savunma niteliği taşıyan ifadeler yer vermiştir. Bu eserde Stoacı düşünceyi savunan Cicero’ya göre doğaya uyumlu yaşanarak “en yüksek iyi” bulunabilirdi. Doğal olmayan doğaya karşı duran şeyler reddedilmeliydi. Doğanın işleyişine ait bilgi hayata yansıtılmalıydı.⁹⁶

Doğayı bilmek bir zorunluluktan çünkü bu bilgi insanın bir parçasıydı. Tanrısal olan öze doğa ile uyumlu yaşayarak ulaşılabilirdi. Doğanın işleyişine dair bilgi doğayı bilmeyi ve bu da insanın kendisini bilmesini sağlardı erdemli insan bu şekilde ulaşılabilirdi. Zenginlik veya itibar gibi değerler dış görünüşten ibaretti ve erdem karşısında arka planda kalmaktaydılar. İnsan bu dünyaya düşünmek ve bilmek için değil “eylemek” için gönderilmişti. Bu bağlamda felsefe Cicero için bir amaç değil doğru bir yaşam için gerekli eğitim aracıydı. Ruhsal ve bedensel acılara direnç kazandıran felsefe bu anlamda bir teselli aracıydı da aynı zamanda. Cicero tarafından yazılan *Teselli* adlı eser bu noktada felsefenin işe yaraması ve kullanışlı olması için yazılmış bir eser olarak değerlendirilebilir. Cicero tarafından yazılan diğer eserler arasında “*Akademia’lıların Sorunları, Dostluk ve Yaşlılık Üzerine, Tanrıların Niteliği Üzerine, Kâhinlik Üzerine, En Yüksek İyi ve Kötü Üzerine, Tusculum Tartışmaları*” önemli eserleri olarak sayılabilir.⁹⁷

Geç dönem Stoacılarının önde gelen bir başka ismi Seneca’dır. Tam adı Lucius Annaeus Seneca olan ve iyi bir retorik ve felsefeci olmasının ötesinde tıpkı Cicero gibi avukat ve senatör olan Seneca M.Ö. 4 ve M.S. 65 yılları arasında yaşamıştır. Neron’un özel hocası ve imparator olduktan sonra ise siyasi müşaviri olan Seneca komplo ile suçlanarak intihara zorlanmış ancak damarlarını açtırmak suretiyle ölümü tercih etmiştir.

Birçok konuda yazan Seneca’nın eserleri dört başlık altında toplanabilir. Bunlar nutuklar, tragedyalar, denemeler ya da felsefi diyaloglar ve son olarak mektuplar

⁹⁶ Jones, *Klasik Düşünce*, s.491-492.

⁹⁷ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s.120.

olarak sınıflandırılabilir. Seneca daha çok ahlak felsefesi ile ilgilenmiş ve bu alanda da özellikle toplumsal ödev veya sorumluluk ile ruh huzuru üzerinde durmuştur. Mektuplarında ise daha çok ölümün nasıl karşılanacağına ilişkin düşünceleri bulunmaktadır. Gerçekte mektuplarında detaylı tartıştığı konular felsefi diyaloglarındaki temellere dayanan Seneca'nın tragedyaları ise daha çok okunmak için yazılmış eserlerdir. Nutuklarından ise bugüne ulaşan eser bulunmamaktadır. Seneca tarafından Lucilius'a yazılan 124 mektubun esas olarak ahlak ile ilgili olması bu mektuplara "*Ahlak Mektupları*" adı verilmesine sebep olmuştur. Diğer mektupları arasında "Teselli Üzerine, Acıma Üzerine, İnayet Üzerine, Öfke Üzerine, Hayatın Kısıtlılığı Üzerine, Ruh Sükûneti Üzerine, Mutlu Hayat Üzerine" başlıkları taşıyan mektuplar bulunmaktadır.⁹⁸

Temel amacın mutluluk olarak belirlendiği stoa okulu ya da diğer adıyla Zenon okulunun ⁹⁹ en bariz temsilcisi hayata bir köle olarak başlayan Epiktetos olarak görünmektedir. Epiktetos'a göre felsefe kişinin yaşam tarzını dönüştürmesiyle ilgilenen yaşama sanatını nasıl kavradığına ilişkin bir kavram, bir bilim dalıdır. Bir sanat dalı olarak felsefe temel iki bileşenden oluşmaktadır. Bu iki temel bileşen Epiktetos tarafından teori ve alıştırma (logos ve askesis) olarak belirtilmektedir. Diğer bir deyişle felsefeci önce çırak olarak çalışmalı ve teoriyi öğrenmeli sonrasında bu teorileri pratiğe dökebilmek için kendini eğitime gibi çok zor bir aşamaya geçmelidir.

Felsefi eğitim belirtilen iki aşamaya bölünmüş bir eğitimidir.¹⁰⁰ Önemli olan bu iki aşamada başarı kazanmaktır. Bu iki aşamanın her ikisi de gereklidir. Tek başlarına yeterli olmayan bu aşamaları başarmak için metinleri okumak yeterli değildir. Çünkü Epiktetos'a göre stoacılar hasta, tehlikede, sürgün edilmiş, ölüyor veya rezil ama yine de mutludur. Bu bağlamda öğrencilerinin stoacı logoi'yi (sözcükler, argümanlar) okuyabileceklerini, anlayabileceklerini belirten Epiktetos Stoacı erga (eylem) üretemeyen öğrencilerinin gerçek bir stoacı olamayacaklarını belirtmektedir.

Epiktetos'ta Stoacılık bir dini eğilim niteliği taşımaktadır. İnsanlar tanrısal öngörüü kavrarlarsa ve bunun dünyayı yönettiğini fark ederse daha iyi olabilecektir. Epiktetos'a

⁹⁸ Çetinkaya, *Felsefe Tarihi*, s.253.

⁹⁹ Sellars, "Is God", s.26.

¹⁰⁰ Sellars, "Is God", s.27.

göre insan kendisine hâkim olmalı kendisini kollamalı ve “tahammül”, “sabır” kelimelerine kulak kabartmalıdır. Bunu yaparak hatalardan sakınabilecek dingin ve huzurlu bir şekilde yaşayabilecektir.

Stoacı okulun kendi çağında bir başka önemli ismi Marcus Aurelius’tur. Oldukça sofu ancak özgürlük yanlısı Domitia Lucilla’nın oğlu olan ve babası Annius Verus’u oldukça küçük yaşta kaybeden bir çocuk olarak Marcus Aurelius annesi tarafından özel eğitmenler aracılığıyla eğitilmiş, asla halk okullarına gitmemiştir. Sonrasında “Taine”¹⁰¹ olarak adlandırılacaktır. Düşünce tarihi içerisinde yetkin insan olmanın sembolü olacak olan Marcus Aurelius bu sıfatı dürüstlük, hoşgörü sahibi olma, çalışkanlık ve iyilik ile ruh soyluluğu karakteristiği ile kazanacaktır.¹⁰²

Güzel sanatların tüm dallarına karşı ilgisi olan ve edebiyat alanında ustalaşan Marcus Aurelius’un felsefeye olan ilgisi çok küçük yaşlarda başlamış ve Stoacı bir disiplin ile yaşamaya başlamıştır. M.S. 121-180 yılları arasında yaşamış ve Platon idealindeki filozof-kral tanımlamasının tarih sahnesindeki ilk örneği olan Marcus Aurelius imparator olmasını imparator Hadrianus’un ardılı olan Antonius Pius’a kendisini ve Lucius Verus’u evlatlık almasını salık vermesine borçludur. Antonius Pius’un evlatlığı olan Aurelius Antonius’un kızı Faustina ile evlenerek Antonius’un 161 yılında ölümünden sonra imparator olmuş ve kardeşini de Augustus ünvanı ile kendisine yardımcım olarak atamıştır.

Roma Stoacılığının son büyük temsilcisi olarak kabul edilen Marcus Aurelius Platon, Aristoteles ve Stoacı felsefe ile ilgili derslere ve eğitime çok küçük yaşlarda başlamıştır. Bir doğu seferinde (M.S. 175) Atina’ya uğrayan ve orada Platoncu, Aristocu, Epikürosçu ve Stoacı okullar için kürsüler açtıran Marcus Aurelius gerek siyasi ve gerekse ahlaki idarenin ilkelerini Stoacı felsefe kapsamında değerlendirmiş ve uygulamaya sokmuştur. Eşi Faustina’nın ölümü sonrasında kalan ömrünü felsefeye adan Aurelius’un hayatının farklı dönemlerinde yazdığı ve on iki defterden oluşan ve aslında günlük olan “Düşünceler” adlı bir eseri bulunmaktadır. Yaşantısı itibariyle karşılaştığı olaylar ile ilgili düşüncelerini ve gözlemlerini aktardığı bu defterlerin konu

¹⁰¹ Bugüne kadar yaşamış insanların en soylusu’.

¹⁰² Afşar Timuçin, *Düşünce Tarihi I*, İstanbul: Bulut Yayınları, 2007, s.336.

başlıkları ahlak ve din üzerinedir. Defterlerde işlenen ve görüş belirtilen konular arasında ölüm ve yaşam, iyi ve kötü sayılabilir. Açık bir ifadeyle bu defterler yine insan dair görüşleri içermektedir. Stoacı ilkelerin tekrarı niteliğindeki bu defterler zaman zaman teoloji ve tabiat felsefesine ilişkin ilke ve tezleri de barındırmaktadır. Ancak Roma döneminin klasik özelliği olan Stoacı felsefeye herhangi bir katkının olmaması ve sadece tekrardan ibaret olması bu defterlerde de görülen bir özelliktir. Öte yanda Aurelius'un farkı bu defterlerde yazanları hayata geçirmiş ve bizzat uygulamış olmasıdır.¹⁰³

Stoacılığın temel kavramlarını içeren ve bunlar üzerinde yoğunlaşan defterler tıpkı Epiktetos'un söyleşileri gibi birbirilerini destekler nitelikte ve ilişkili konu başlıklarından oluşmaktadır. Bu konu başlıkları arasında “evrenin, eşyanın birliği, sürekli değişme, evrensel determinizm veya kader, insan hayatının gelip geçiciliği, ölümün kaçınılmazlığı, tanrısal inayet, toplumsal sorumluluk ve iş birliği, hoşgörü” gibi başlıklar sayılabilir.¹⁰⁴ Defterlerin içeriğinde Epiktetos'un bazı düşünceleri önemli bir yer tutmaktadır. Ona ait düşünceler olan kişinin sahip oldukları ve olmadıkları arasında gerçekleştirdiği ayırım, kayıtsızlık (etkilenimsizlik), rol kuramı, özgürlük anlayışı ve Tanrı iradesine teslimiyet defterlerde sıkça yer verilen konular arasında bulunmaktadır. Evrende sürekli değişim bulunmaktadır. Ölüm kaçınılmazdır. Ahlak felsefesinin temel prensibi doğaya uygun yaşamdır. Doğa tanrısal bir olgudur. Akıllıdır, bir amacı vardır. Atomcuların kabulleri yanlıştır. Tesadüfi veya kör kuvvetler tarafından yönetilen ve var olan bir olgu değildir. Doğa bir amaca özgülenmiştir, akıllı ve sevecendir. Çünkü Tanrı böyledir. Bu bağlamda doğaya uygun yaşam da akıllı olmayı, sevecenliği, amaca özgülenmeyi kısaca erdemi getirecektir. Aurelius tarafından savunulan bu tezler Stoacı felsefenin temel kozmoloji tezleridir. Güvensiz ve kırılgan hayatı ile kısacık ömründe insan bu temeller etrafında hayatını şekillendirmelidir. *Düşünceler*'de sıkça tekrarlanan önemli bir düşünce ise haksızlık ve kötülük yapanlara iyilik ile karşılık verilmesidir.¹⁰⁵

Marcus Aurelius'u Stoacılığın temel prensiplerini tekrardan ayıran küçükte olsa bir fark bulunmaktadır. Bu farkı ortaya çıkaran onun temel düşüncelere ilişkin

¹⁰³ Çetinkaya, *Felsefe Tarihi*, s.256-257.

¹⁰⁴ Çetinkaya, *Felsefe Tarihi*, s.257.

¹⁰⁵ Çetinkaya, *Felsefe Tarihi*, s.257-258.

şüpheciliğidir. Aurelius'un bu şüpheciliği onu bazı yazarlar tarafından modern çağın girişinde etkili olan yazarlardan Montaigne'in de içinde bulunduğu "şüpheci iyimserler" sınıfına sokmaktadır.¹⁰⁶

Stoacı öğretinin dönemler itibariyle birtakım değişimler geçirdiği şüphesizdir. Ancak kurmuş olduğu ahlak öğretisinin kendisinden sonraki çağları etkilediği de açık olarak ortadadır. Son dönemi olan Roma İmparatorluğunun ortadan kalkmasından sonra Batı Felsefesi tarihi içerisinde birçok ardılını etkilemiştir. Bunlar arasında Locke, Spinoza, Descartes gibi oldukça ünlü isimle bulunmaktadır. Bunun da ötesinde Stoacı felsefenin Hristiyanlık üzerinde derin etkileri olmuştur.

Stoacılığın sürekli vurguladığı kavramlar azla yetinebilecek doygunluk, dünya varlıklarını çok önemsememe ve kendine hâkim olma gibi erdemlerdir. Stoacılık temel ilkelerinden olan insan sevgisi Hristiyanların birbirlerine olan sevgilerini kuvvetlendirmiş bu dinin gelişebilmesi için uygun ortamı hazırlamıştır. Öte yandan Stoacılık ve Hristiyan dininin etkileşimi çok kolay olmamıştır. Bunun en iyi örneği Marcus Aurelius'un Hristiyanlara hoşgörülü olmamasıdır. Çünkü Aurelius gibi Stoacılar eski inançlarından vazgeçmemişlerdir.¹⁰⁷

Stoacı felsefenin çağlar boyunca ardıllarını etkilediğinin bir başka örneği Sellars (2011)¹⁰⁸ tarafından verilmektedir. Sellars 16. y.y.'da Hristiyan teolojisi ile uyumlu olarak değerlendirilen Stoacı düşüncenin 18. yy. düşünürleri tarafından ateizm ile bağdaştırılması üzerine bir çalışma gerçekleştirmiştir. Sellars bu çalışmayı gerçekleştirmekteki amacının mevcut tüm ateizm biçimlerini tanımlamak olduğunu belirtmektedir. Bunun için Cudworth (1678)¹⁰⁹ tarafından gerçekleştirilen çalışmanın eleştirisini kullanmıştır.

Guillaume Du Vair'in tercümanlığını yapan ve ilk neostoik yazar olan Thomas James¹¹⁰ 1598 yılında Stoacı felsefe için "hiçbir felsefe türü bundan daha karlı ve

¹⁰⁶ Çetinkaya, *Felsefe Tarihi*, s.257.

¹⁰⁷ Hans Joachim Störig, *İlkçağ Felsefesi Hint Çin Yunan*, çev., Ömer Cemal Güngören, İstanbul: Yol Yayıncılık, 2000, s.322-323

¹⁰⁸ Sellars, "Is God", s.1.

¹⁰⁹ Ralph Cudworth, *THE True Intellectual System Of The Universe: The First Part; Wherin, All the Reason and Philosophy Of Atheism is Confuted; And Its Impossibility Demonstrated*, London: 1678.

¹¹⁰ James T. Johnson, "The Moral Philosophy Of The Stoics", *dü. Rudolf Kirk New Brunswick: Rutgers University Press*, (1951), s.45.

Hristiyanlığa yakışır değildir” ifadesini kullanmıştır. Du Vair’i takip eden James aslında Hümanist Justus Lipsius¹¹¹ tarafından 1584 yılında kaleme alınan “De Constantia” (On Constancy; Süreklilik Üzerine) isimli diyalogda yer alan görüşleri tekrarlamaktadır.

Lipsius süreklilik üzerine isimli eseri neostoik bir anlayışla yazmıştır. Bu eser aracılığıyla Hristiyan dinleyicilerine Stoacı felsefenin yeniden yorumunu yapmaya çalışmaktadır. Lipsius, bu eserde Stoacı sistemin kaderin rolü ve takdir (Tanrının takdiri) ile ilgili bölümlerini kullanmıştır. Bununla da kalmayan Lipsius’a göre Stoacılık yalnızca Hristiyanlık ile uyumlu değil aynı zamanda klasik eğitim görmüş bir Hristiyan için en uygun felsefi sistemdir. Lipsius’un eserinden yaklaşık bir buçuk asır sonra ise Hristiyanlığa en uygun felsefe tarzı olarak nitelendirilen stoacı felsefe dramatik bir dönüşüm geçirmiştir. 1765 yılına gelindiğinde on altıncı yüzyıl sonlarından itibaren geçirmeye başladığı dönüşümü dışarı vuran Stoacı felsefe artık ateizm ile birlikte anılmaktadır. Diderot ve d’Alembert’in düzenlediği ansiklopedide bir materyalizm, determinizm ve ateizm biçimi olarak tanımlanan Stoacı felsefe Alman felsefe tarihçisi Jacob Brucker gibi yazarların da on sekizinci yüzyıl başlarından itibaren benzer saldırılarına maruz kalmış bulunmaktaydı.¹¹²

Stoacı felsefenin değerlendirilmesine ilişkin bu yanlış algı Seneca ve Epiktetos gibi geç dönem stoacı yazarların ahlaki eserlerinin okunmamasından ve bunlardan uzaklaşmaktan kaynaklanmaktaydı. Bunun en çarpıcı örneği Brucker’in tarih yazımlarında ortaya çıkmaktaydı.¹¹³ Brucker, Seneca, Epiktetos ve Marcus Aurelius’taki Tanrı, ruh ve diğer konulara ilişkin anlatılardaki asil ifadelere bunların arkasındaki felsefi ilkelerin tam olarak anlaşılmadan inanılmaması konusunda okuyucusunu uyarmaktadır. Brucker, Stoacı felsefenin bir sistem olarak kavranabilmesi için Diogenes Laertius, Cicero, Plutarch, Sextus Empiricus’un doksografik¹¹⁴ raporlarından derlenen stoa doktrinlerinin yeniden inşası gerekliliğini belirtmektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gerekli nokta Brucker tarafından deklere

¹¹¹ Justus Lipsius, *De Constantia (On Constancy)*, çev., John Stradling, Dü John Sellars, Leiden: Exeter: Bristol Phoenix Press, 2006, s.1-162.

¹¹² Cudworth, *THE True*, s.52-54.

¹¹³ Johann Jakob Brucker, *Historia Critica Philosophiae*, 6 vols (Leipzig, 1742-7), esp. vol. 1, 893- 967. Enfield, W. *The History of Philosophy* 2 vols (London, 1819), vol. 1, 2015, s.315- 351.

¹¹⁴ Sokrates öncesi düşünürlerin kanılarından oluşan geç antikçağ literatürü. Ya da belirli bir konu üzerine araştırmacıların kanılarını ortaya koyan tarihsel araştırma metodu. İlahiyat karşılığı Kelam ilmi.

edilen bu fikirlerin yani yeniden ele alma veya yeniden inşa etme fikirlerinin aslında Lipsius tarafından gündeme getirilmiş olmasıdır. Lipsius'un bütün amacı antik Stoacılık kavramına yeni bir bakış açısı kazandırabilmek ve bunu Hristiyan toplumuna kabul ettirebilmektir. Bu şekilde canlı bir hayat felsefesi haline gelecek olan Stoacılık Hristiyanların yaşamlarını sürdürebilecekleri bir felsefî hareket olacaktır.¹¹⁵

Dikkat edilmesi gereken bir başka gelişme, Stoacılığın dönemin felsefî tartışmalarına özellikle de determinizm, kader ve inayet ile ilgili olanlara dahil edilme şeklidir. Tüm dikkatlerin Seneca'nın yüksek fikirli ahlakından erken Stoa'nın fiziksel öğretilerine kaydığı sıralarda, 17. yüzyıl sonlarının felsefesi Hobbes'un ve ardından Spinoza'nın yapıtlarıyla uzlaşmaya başlamıştır. Aydınlanmanın iki büyük yazarı Hobbes ve Spinoza, çağdaş eleştirmenlerinden bazıları tarafından “Stoacı” olarak tanımlanmış ve böylece Stoacılığın kaderi, Hobbizm ve özellikle Spinoza'cılığın kaderiyle iç içe geçmiştir.¹¹⁶

Cudworth, Sellars¹¹⁷ tarafından bir “Cambridge Platoncu'su” olarak tanımlanmaktadır. Daha doğru bir tanım Kartezyen Neoplatonik olarak nitelendirilmesidir. Çünkü burada merkezde Plotinus tarafından başlatılan neoplatonik gelenek bulunmaktadır. Bu gelenek ise Cudworth'ün kartezyen düalizmine bağlılıkla uyumludur.¹¹⁸ Çünkü Cudworth'ün metafiziği, mekanik bir atomistik doğa olan Tanrıyı ve maddi olmayan ruhlar ile âtıl fiziksel dünyayı Tanrının takdirine göre düzenleyen ve Neoplatonik bir tarzda O'ndan yayılan bilinçsiz canlı bir plastik doğa arasında kavramaktadır. Bu sebeple Cudworth'ün Tanrı kavramını baltalaması gerekmemektedir. Tam tersine böyle bir felsefe, cansız maddenin hareketini ya bir ilk neden olarak ya da daha düzenli bir müdahale şeklinde açıklamak için bu tür varlıklara ihtiyaç duymaktadır.¹¹⁹

Cudworth, Tanrı'nın varlığına bağlılığın yanı sıra, ahlaki değerlerin nesnel varlığına ve irade özgürlüğüne de eşit derecede bağlıdır. Bu nedenle felsefesi, bu üç iddiayı

¹¹⁵ Cudworth, *The True*, s.54-58.

¹¹⁶ Cudworth, *The True*, s.59-60.

¹¹⁷ Sellars, “Is God”, s.6.

¹¹⁸ Lydya Gysi, “Platonism and Cartesianism in the Philosophy of Ralph Cudworth”, *Herbert Lang*, (1962), s.1-163.

¹¹⁹ Danton B Sailor, “Cudworth and Descartes”, *Journal of the History of Ideas*, 23 (1962), s.133-140.

desteklemekle ve daha da önemlisi, onların karşıtlarına, yani ateizm, ahlaki görelilik ve determinizm ile ilgilenmekle ilgilidir. Cudworth'un başyapıtı, Evrenin Gerçek Entelektüel Sistemi, üç bölümden oluşmaktadır. Bu üç bölüm sırasıyla temel felsefi tartışma olarak: teizme karşı ateizm, ahlaki nesnellığe karşı görecilik ve özgürlüğe karşı zorunluluğa¹²⁰ ilişkindir. 1678 yılında Gerçek Entelektüel Sistem başlığı altında yayınlanan kitap oldukça uzun almasına rağmen gerçekte, öngörülen çalışmanın yalnızca ilk kısmıdır ve bu nedenle, “Ateizmin Tüm Aklının ve Felsefesinin Çürütüldüğü ve İmkansızlığının Kanıtlandığı Birinci Kısım” alt başlığını taşımaktadır. Aslında, Cudworth'un eseri içerisinde acil olması gerektiğini düşündüğü kısım, özgürlük ve zorunlulukla ilgili olan kısım. Bu nedenle ateizmin analizi, gerçekte bir önsöz niteliğini taşımaktadır ve bu önsöz bile 'devasa bir parça' oluşturmaktadır.¹²¹ Bu iddiayı destekler nitelikte Cudworth şunları söylemektedir “Yalnızca özgürlük ve zorunlulukla ilgili veya daha açık konuşmak gerekirse, ölümcül olana karşı bir söylem yapmayı amaçladım.”¹²²

Cudworth eserinde öncelikle determinizm ile ilgilenmiştir çünkü Cudworth'e göre ateizm ve ahlaki görecilik ne kadar zararlı olsalar da Hristiyanlık inancı ile uyumlu görünen determinizm gerçekte övgü ve yerme kavramlarının altını oyarak yargı günü verilecek olan cezayı gereksiz kılmaktadır. Sonuç olarak hem ahlak ve hem de Tanrı algısını zayıflatmaktadır. Bu açıdan bakıldığında gerek ateizm ve gerekse ahlaki görecilik algısının da temelini determinist yaklaşımlar oluşturmaktadır. Cudworth eserinde asli amacın ateizmi çürütmek olduğunu belirtmektedir. Bunun için felsefe tarihi boyunca öne sürülen argümanları bir araya getirerek bunları teker teker çürütme yolunu benimsemiştir. Cudworth tarafından ateizmin çağdaş biçimleri özellikle de ateizm ile determinizm arasında ilişki kuran görüşlerin çürütülmesi temel hedef olarak belirlenmiştir.¹²³ Başlıca hedefi ise Hobbes olmuş olabilir.¹²⁴ Çünkü Spinoza'nın felsefesi üzerine fikirleri çok belirgin değildir. Kendisinin yayını Spinoza'nın arkadaşları tarafından yazılan Opera Posthuma¹²⁵ sonrasında net olarak bir yıl

¹²⁰ Sellars, “Is God”, s.7.

¹²¹ Ernst Cassirer, *The Platonic Renaissance in England*, Texas: University of Texas Press, 1953, s.42.

¹²² Cudworth, *The True*, s.52-57.

¹²³ Cudworth, *The True*, s.52-57.

¹²⁴ Samuel Mintz, *The Hunting of Leviathan*, Cambridge: Cambridge University Press, 1962, s.96-102.

¹²⁵ “Ölümünden sonra eserleri Spinoza'nın arkadaşları tüm eserlerinin ölümünden sonra bu başlık altında yayınlamışlardır”. Erişim 11 Haziran 2023.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Baruch_Spinoza.

sonrasında gerçekleştirilmiştir.¹²⁶ Sellars’a göre Spinoza da tıpkı kılık değiştirmiş bir ateist olan Cudworth¹²⁷ gibi onun çağdaşı bir başka ateist olabilir.¹²⁸ Ancak Cudworth Spinoza ile ilgilenmemiş küçük bir atıf dışında kendi taksonomisi (sınıflandırması) aracılığıyla kendi çağında mevcut olan tüm ateizm biçimlerini ele almıştır. Aslında Sellars’a göre çağdaş ateistlerin uzun zaman önce yanlış olduğu kanıtlanmış doktrinlerini yeniden icat ettiğini gösterebilirse, görevi tamamlayacaktır.¹²⁹ Konuya ilişkin tartışma devam ettirilebilir. Ancak bu tartışma çalışmanın kapsamının dışındadır.

Cudworth eserinde ateizm biçimlerini bir araya getirmiş ve bunları sınıflandırmıştır. Yapılan sınıflandırma eşliğinde stoa felsefesi bu bağlama dâhil edilmiştir. Yapılan sınıflandırma ateizmin iki temel biçiminin belirlenmesiyle başlamaktadır. Bunlardan birincisi “atomik ateizm” olarak adlandırılmaktadır. Cudworth kendisi bir atomik Teist olarak atomik ateizmin atomik teizmin bozulmuş bir şekli olduğunu öne sürmektedir. Ateizm’in ikinci temel biçimi ise hilozoik ateizm olarak belirtilmektedir. İkisi arasındaki temel fark atomik ateizmin maddeyi âtil olarak tasavvur ederken hilozoizm’in yaşamı tüm maddelere temel bir özellik olarak atfetmesidir. Atomik ateizm tüm yaşamı tesadüfi, üretilebilir ve bozulabilir olarak varsaymaktadır. Ancak Hilozoik ateizm temel ve önemli, yaratılabilir ve bozulmaz belirli bir doğal veya plastik yaşamı kabul etmektedir.¹³⁰ Özetle, atomik ateizm maddeyi ölü kabul etmekte ve helezoik ateizm ise maddeyi canlı kabul etmektedir. Atomik ateizm doğal olarak Demokritos adıyla ilişkilendirilirken, hilozoik ateizm ilk olarak Theophrastus’un öğrencisi ve Peripatetik bir filozof olan Strato’ya mal edilmektedir.¹³¹

Cudworth atomik ateizmin yanında yine ölü madde kavramı üzerine inşa edilen bir başka ateizm biçimi tanımlamaktadır. Cudworth, bu ateizm türüne Hylopathian veya Anaximandrian ateizm adını vermektedir. Atomik veya Demokritik ateizm gibi, bu yeni tip ateizm de maddenin ölü olduğunu varsaymaktadır. İkisi arasındaki fark ise Atomik ateizm nesneleri atomların dizilişinden türetirken, Hylopathian ateizm bunu

¹²⁶ Steven Nadler, *Spinoza: A Life*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s.225.

¹²⁷ Sellars, “Is God”, s.9.

¹²⁸ Sellars, “Is God”, s.10.

¹²⁹ Sellars, “Is God”, s.10-11.

¹³⁰ Cudworth, *The True*, s.234.

¹³¹ Felix Wehrli, *Die Schule des Aristoteles, Texte und Kommentar*, Stuttgart 5. Straton von Lampsakos Basel & Stuttgart: Schwabe & Co, 1969, s.1-92.

nitelikler ve biçimler aracılığıyla yapmasıdır. Cudworth, canlı madde kavramı üzerine inşa edilen bir başka ateizm türü de tanımlamaktadır. Bu yeni ateizm türü ise Spermatick veya Cosmo-Plastick ateizmi olarak adlandırılmakta ve Hylozoickatheism gibi, bir canlı madde anlayışı üzerine inşa edilmektedir. Bu ikisi arasındaki fark, Hylozoick ateizm her maddi varlığa bir yaşam ilkesi veya gücü atfederken, Spermatick veya Cosmo-Plastick ateizmin tüm bedensel dünyayı canlandıran tek bir canlı ilke varsaymasıdır. Ancak bu ilke, "herhangi bir duyu veya bilinçli anlayıştan yoksundur."¹³² Cudworth'e göre bu doktrinin ayak izleri ise en çok Stoacılık içerisinde gözlemlenmektedir. Cudworth'ün Stoacılık ile ilişkilendirdiği Cosmo-Plastick ateizm için dayanak noktası Seneca'nın Natural Questions'ından bir pasajdır ve burada Seneca, dünyanın bir hayvan mı yoksa bir bitki mi olduğuna dair birbiriyle çelişen iddialar arasında bocalıyor gibi görünmektedir. Dünya ister bir hayvan ister ağaçlar ve bitkiler gibi doğa tarafından yönetilen bir vücut olsun yapması veya geçirmesi gereken her şey başından sonuna kadar onun içinde yer almaktadır.¹³³ Cudworth'un Stoacı ateizm için ikinci kanıtı daha önce Diogenes Laertius'un, aralarında Chrysippus, Apollodorus ve Posidonius'un da bulunduğu bir dizi önemli Stoacının, kozmosun gerçekten de akılcı, canlı ve zeki bir hayvan olduğunu doğruladığını rapor etmelerine rağmen Sidon'lu Boethus'un bunu reddetmesine dayandırmaktadır. Buna göre, dünyanın bir hayvan olması, yani ona hükmeden herhangi bir duyarlı, bilinçli veya entelektüel doğaya sahip olması ve sonuç olarak onu ağaçlar ve bitkiler gibi aplastik veya vejetatif doğa tarafından yönetilen bir beden haline getirmesi gerekirdi.¹³⁴

Sonuç olarak Cudworth, savunmasında, tüm ateizm biçimleri gibi, Boethus'un konumunun da bir zamanlar teist olan dünya görüşünün yozlaşması olduğunu kabul etmekte ve bu yozlaşmış konumu 'sahte-Stoik' olarak etiketlemektedir.¹³⁵ Tanrı ve evreni bir gören doğaya saygılı onunla uyum içerisinde yaşamayı tercih eden ve kadere bir anlayışa sahip Stoacı düşünce Cudworth tarafından neredeyse ateizm ile ilişkilendirilmenin eşiğine getirilmiştir. Sellars'ın iddiası da aynı yöndedir. Tablo 2.1

¹³² Cudworth, *The True*, s.285.

¹³³ Seneca, *Naturales Quaestiones I-III*, çev., Thomas H. Corcoran, Cambridge: Harvard University Press, 1971, s.1-336.

¹³⁴ Sellars, "Is God", s.20.

¹³⁵ Sellars, "Is God", s.20-21.

Cudworth tarafından sınıflandırması yapılan ateizm biçimlerini ve teist karşılıkları göstermektedir.

Tablo 2.1 Cudworth tarafından tanımlanan ateizm biçimleri karşıtları

Ateizm	Teizm olarak karşıtı
Atomical (Democritus) Atomik (yani ölü madde)	Mochus
Hylopathian (Anaximander) Ateizm (yani cisimcilik)	Thales
Hylozoick (Strato) Hylozoick (yani yaşayan madde)	Aristotle
Cosmoplastick (Stoacı)	Stoacı (özellikle Zeno)

Evrenin tabi olduğu evrensel akla yani makro kozmosa tabi olan insan Avar (2019) ¹³⁶ tarafından yapılan çalışmaya konu olmuştur. Panteist Tanrı düşüncesinde evrensel akıl Tanrıdır. Tanrının bedeni evren evrenin ruhu da Tanrıdır. Mikro kozmos olan insan için stoacılıkta belirlenen en yüksek amaç evrensel aklın rehberliğinde doğaya uygun yaşamdır. Ancak bu sayede erdemli insandan söz edilebilmektedir. Temel ahlaki amaç bu şekilde gerçekleşmektedir. Uyum ve tutarlılığın mantık tarafından kuşatılan ahlak ile mümkün olabildiği stoacı felsefede mantık eğitimi önemli olması gerekçesiyle zorunlu bir eğitimidir. Evrensel akla uyum sağlayabilmenin bir yolu olarak mantık, yanlış çıkarımlardan dönebilmenin ve doğru ve yanlışın ayırt edilebilmesinin bilgisine sahiptir. Zamanın bilgi ve erdemli yaşam dinamiği ile mantığın önemli bir unsuru olduğu stoacılıkta ¹³⁷ insana atfedilen görev olan akla ve doğaya uygun yaşama zamansal ilişkilerin bilinmesiyle ve önce ve sonranın arasında var olan ilişkilerin tanınması ile mümkün olabilmektedir.

Doğa ile aklın bir olduğu stoa felsefesinde doğduğu andan itibaren kendisine zararlı olan şeylerden uzak duran insan doğası gereği bunu yapmaktadır ve doğa ile uyumlu yaşaması da doğası ile uyumunu göstermektedir. Bu şekilde insan ahlaka ulaşmaktadır çünkü doğaya uygun yaşam akla uygun yaşamdır. ¹³⁸ Erdemli insanın doğaya dolaylı olarak iyiye yönelen insan olduğu Stoacılık felsefesinde erdem bilgiye bağlanmıştır.

¹³⁶ Avar, “Son Dönem Stoa”, s.3.

¹³⁷ Brun, *Stoa Felsefesi*, s.39-40.

¹³⁸ Brun, *Stoa Felsefesi*, s.90-91.

Erdemsiz insan bilgisiz insandır. Aynı zamanda insanın erdeminin bir derecesi bulunmamaktadır. Bu bağlamda insan kısmen erdemli olamaz. Ayrıca erdemli insana hiçbir kötülük zarar veremez.¹³⁹ Buna göre son dönem stoacılarının en önemli özelliklerinden birisi insan değerinin öneminin ortaya konmasıdır. Çünkü Tanrı dış evrenin ruhla birleşmesidir. İnsan ruhu da bu tümel ruhun bir parçasıdır.¹⁴⁰

Hristiyanlık üzerindeki etkileri zamana göre farklılık arz eden Stoa Okulu aynı zamanda İslam felsefi düşünce üzerinde de etkili olmuştur. İncelenen dönemleri itibariyle bazı farklılıklara sahip olsa da temel ilkeleri ahlak, adalet ve erdem esasına dayanan Stoa Okulu İslam Felsefesinde “Rivakkiye” adıyla anılan “İslam Stoacılığı” kavramının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. “İslam filozoflarından, Stoacıların felsefesini kabul eden ve onların yolunda yürüyenlere de Stoacılar anlamında “Rivakiyyun” denir. Stoacılar için Ustuvâniyyun, ustuvani veya Ashabu’l-Ustuvana, Ashabu’l-Minzalla; er-Ruhaniyyun; Cirmiyyun gibi isimler de kullanılmıştır.”¹⁴¹

Zenon tarafından insanı mutluluğa ulaştıracak olan temel ilke dıştan gelen etkilere karşı kayıtsız olunması gerektiğini dış etkilere karşı verilecek olan tepkinin insanı mutlu edeceği yönündedir. Üç yüzyıl bu görüş temel ilke olarak savunulmuştur.¹⁴² Zenon tarafından ortaya konan bu düşüncelerin İslam düşüncesinde cüz’i iradede karşılık bulmaktadır.

Zenon’a göre erdemli olmak ve olmamak iyi ve kötü olarak sayılabilir. Dünyaya ait olanlar, dünyadaki başarılar bir değerler dizisi değildir. Önemli olan erdemli olmaktır bu durumda zihin dinginleşecektir. Dünyevi değerlerin peşinde olmak zihnin için zararlı bir durumdur.¹⁴³ Bir stoacının hayatında en yüksek iyi erdemdir ve kendiliğinden yerine getirilen bir ödev niteliği taşımaktadır. Servet ve ün, haz gibi arzular dünyevidir ve kötüdürler.¹⁴⁴ Stoacı düşüncenin öğretileri Müslüman filozoflarda da görülmektedir. “Aklakı Nasiri” adlı eserinde Nasirddin Tusi fazilet ve rezilet

¹³⁹ Fatih Öztürk, Sadık Çalışkan, Musa Özdemir, “Geç Dönem Stoa Felsefesinde Yaşam Sanatı Olarak Etik Anlayışı”, *İnönü Üniversitesi Kültür Ve Sanat Dergisi*, 3/2 (2017), s.31-39.

¹⁴⁰ Niyazi Öktem, “Stoisizm”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 40/1-4 (1974), s.609-610.

¹⁴¹ Çapak, “Stoa Felsefesi”, s.220.

¹⁴² Kamuran Birand, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2001, s.97.

¹⁴³ Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çev., H. Vehbi Eralp, İstanbul: Sosyal Yayınları, 1993, s.92.

¹⁴⁴ İsmail Kılıçoğlu, “Hukuk Felsefesi Açısından Stoacılık”, *İlim ve Sanat*, 3 (1985), s.39.

kavramlarını incelerken aynı öğretileri detaylı olarak anlatmıştır.¹⁴⁵ Yahya b. Adiy “Tehzibul Ahlak” adlı eserinde kâmil bir insanın hangi özelliklere sahip olması gerektiğini detaylı olarak incelemiştir.¹⁴⁶

Daha öncede belirtildiği gibi Zenon felsefeyi üç ana dala ayıran ilk isimdir. Bu üç ana dal mantık, fizik ve ahlak olarak belirlenmiştir. Ancak felsefenin temelinde ahlak bulunmaktadır. Fizik ve mantık ahlaki kavram ve değerleri sağlam bir temel oturtmak için kullanılır. Zenon tarafından gerçekleştirilen bu sınıflandırma İslam felsefesine katkıda bulunmuştur.¹⁴⁷ Bulunulan katkının örneğini İbn-i Rüşd üzerinden gözlemlemek mümkündür. *Faslu'l Makal* adlı eserinde İbn-i Rüşd felsefeyi “yaratılan üzerinde düşünerek yaratıcıya varmaktır” şeklinde tanımlamaktadır.¹⁴⁸

Zenon tarafından yapılan sınıflandırmanın bir başka unsuru olan mantık ise Gazali üzerinden örneklendirilebilir. Gazali, “mantık bilmeyenin ilmine güvenilmez” ifadesi ile Stoacıların yüklediği anlamı aynı şekilde kullanmıştır. Özetle Stoacıların ahlaka dair görüşleri Müslüman filozoflar tarafından erdemli insanı tanımlamak için kullanılmıştır.

Öte yandan Stoacılık ve İslam felsefesinin ayrıldığı yönleri de bulunmaktadır. Bunun en bariz örneği intiharın meşrulaştırılması üzerinden gözlemlenebilir. İslam felsefesi intihar olgusunu asla meşru görmemiştir.¹⁴⁹ Diyalektik Stoacı felsefenin soru cevap yoluyla konuları tartışma ve bir üst doğruyu açık bir deyişle tekâmül eden doğruyu bulma yöntemidir. A ve B fikirleri çatışır çatışma sonucunda tekâmül eden bir C fikri çıkmaktadır. Bu şekilde mükemmel olana varılır. İslam felsefesinde karşılığını cedel ilmi olarak bulan diyalektik Farabi ve İbn Sina başta olmak üzere birçok İslam filozofunun Aristoteles’in görüşlerinin şerhinde dikkatli ve dakik olmalarına yol açmasının yanı sıra önemli görüşleri ortaya atmalarına da aracı olmuştur.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Nasiruddin Tusi, *Ahlak-ı Nasiri*, İstanbul: Literatür Yayınları, 2007, s.90-91.

¹⁴⁶ Yahya b. Adi, *Tehdhib a-l-Akhlaq*, Beirut-Paris, 1978, s.67.

¹⁴⁷ Ali Sami En-Neşşar, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu C. I*, çev., Osman Tunç, İstanbul: İnsan Yayınları, 2020, s.228.

¹⁴⁸ İbn Rüşd, *Faslu'l-makal Felsefe-Din İlişkisi*, çev., Bekir Karlığa, İstanbul: İşaret Yayınları, 1992, s.13.

¹⁴⁹ Frank Thilly, *Felsefenin Öyküsü 1: Yunan ve Ortaçağ Felsefesi*, çev., İbrahim Şener, İstanbul: İz Düşüm Yayınları, 2002, s.192.

¹⁵⁰ Çapak, “Stoa Felsefesi”, s.222.

Stoacı felsefede özgürlük ve tutkular arsında geçen bir savaştan ibarettir ve irade burada çok önemli rol oynar. Savaşın kazanılması tutkuların dizginlenebilmesine bu da iradeye bağlıdır. Çünkü tutkular iradi bir nitelik taşırlar. Aynı zamanda tüm tutkular doğaya aykırıdır. Tutkuların yok edilmesi gereklidir. Tutkuların yok edilebilmesi ise onların anlaşılması ile gerçekleşebilecektir. Zenon tutkuların iradi olduğu kadar bir düşünce veya görüşten kaynaklandığını bunların arkasından ortaya çıktığını savunmaktadır. Bu yüzden iyi anlaşılmalı ve doğal eğilimler arasındaki fark bilinmelidir. Tutkular içgüdüseldir ancak insanda akıl gücü bulunmaktadır. Akıl gücü en yüksek amaca erdeme ulaşmak için kullanılmalıdır.

Stoacı felsefenin dini yanı en kuvvetli olan son dönem Stoacılarından Marcus Aurelius'un ve Epiktetos gibi kölelerin aynı öğretiyi benimsemiş olması bu öğretinin de tüm insanları kardeş gibi görmesi Müslüman filozoflar arasında bu öğretinin yayılmasında etkili olmuştur. Ancak Seneca ve Marcus Aurelius ruhun ölümsüzlüğüne inanmaktayken Epiktetos bu inanca sahip bulunmamaktadır. Öte yandan Müslüman filozoflar inançlarının gereği bu konuyu hiç tartışmamışlardır. Zaten ruh ölümsüzdür. Müslüman filozoflar daha çok dirilişin ruhani ya da cismani olması üzerinde tartışmalarını sürdürmüşlerdir.

Stoacı felsefenin mantık ve fiziğe dair görüşleri de Müslüman filozoflar arasında etkili olmuştur. Farabi, İbn Sina ve Gazali “gerçek mantıkçı her zaman bilgedir” ifadesine inandılar. Özellikle Farabi ve İbn Sina mantığı bir ilim olarak gördüler. Stoacılar mantık başlığını iki alt başlığa ayırarak diyalektik ve retorik olarak sınıflandırmışlardır. Çünkü onlara göre dil ve düşünce bir bütün olarak ele alınmalıdır.

Zenon dil ile ilgili birçok çalışma gerçekleştirmiş ve ardıllarını etkilemiştir. Stoacılığın dil felsefe ve teorisi Roma dönemini etkilemekle kalmamış bugün dahi eski dillere ilişkin eğitimde önemini korumaktadır.¹⁵¹ Stoacıların dil üzerine yaptıkları çalışmalar dil ve düşünce arasındaki ilintiyi açıklamaya yönelikti. Etimolojiye olan ilgileri de buna eklendiğinde gramer üzerine yoğun çalışmalar gerçekleştiren Stoacılar modern gramer biliminin kurucuları olmuşlardır. Dil felsefesi, müzik, ölçü bilimi ve şiir gibi konularla da ilgilenen Stoacıların etkileri İslam dünyasında mantık ve gramer

¹⁵¹ Abdulkadir Çüçen, *Mantık*, Bursa: Asa Yayınları, 1999, s.30.

ilişkisinin tartışma konusu olması ile gündeme gelmiştir. Farabi'nin hocası olan Ebu Bişr al-Matta (870-940) Aristoteles'ten çeviriler yapmıştır. İyi bir gramerci olarak da tanınan al-Matta ve Ebu Sa'id el-Sirafi (893-979) arasında mantık ve gramer üzerine tartışmalar bulunmaktadır.¹⁵²

Stoacılar çalışmalar yaptıkları konular ile ilgili sayılanların dışında da ardılarını etkilemişlerdir. Özellikle Fârâbî'de bu öğretinin izlerini görmek mümkündür. Somut örnekler olarak Porpyrios'u takip ederek beş tûmeli çalışması veya tanım konusunda hadd ve resm üzerinde durması verilebilir. Yine tasavvur ve tasdik ayrımı Müslüman düşünürler arasında ilk kez Fârâbî tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁵³

Stoacı felsefenin İslam felsefesine katkıları arasında bilgi teorisine dair çalışmalarda sayılabilir. Stoacı felsefenin bilgi teorisine göre bilgi iki yolla kazanılmaktadır. Birinci yol doğuştan kazamındır. İkinci yol ise duyusal yolla kazanımdır. İslam felsefesi duyusal yolla kazanımları “mahsusat ve müşahadat” olarak tanımlarken doğuştan kazanımları evveliyat olarak tanımlamıştır. Hukuk anlamında da Stoacıların İslam Hukukuna etkileri olduğuna dair tartışmalar bulunmaktadır.¹⁵⁴

Sonuç olarak Stoacı felsefenin her iki büyük dinin düşünce yapısına etkili olduğu incelenen kaynaklardan anlaşılmaktadır. Aristoteles'in eksigi olarak görülen şartlı önerme ve şartlı kıyaslar ardılı Stoacılar tarafından tamamlanmıştır. Farabi ise bu bilginin yayılmasını sağlamıştır. Hristiyan ahlakına uygunluk yine ardıl Stoacılar tarafından sonraki yüzyıllarda gündeme getirilmiştir.

İzleyen bölümde Stoa Felsefesine ait dünya görüşü, düşüncenin farklı konular üzerine detayları ele alınacaktır. Bu şekilde Tanrı, evren ve insan üçlemesinin görece daha anlaşılabilir kılınacağı düşünülmektedir.

¹⁵² Osman Bilen, “Mantık ile Gramer İlişkisi Üzerine İki Görüş”, *D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII-XIV (2001), s.89-100.

¹⁵³ İbrahim Çapak, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2007, s.69.

¹⁵⁴ Nabil Shehaby, *The Influence of Stoic Logic on al-Jassas's Legal Theory*, s.63-64.

2.4 Stoacı Felsefenin Farklı Konular Üzerindeki Yorumları

Çalışmanın bu bölümünde Stoacı felsefenin bilgi kuramı, metafizik, etik ve toplum ve siyaset üzerine görüşlerine yer verilmektedir. Kendisinden çağlar sonrasına etkileri olan birçok ilki gerçekleştiren bu felsefenin ele aldığı konuların detaylandırılması bu düşünüş biçiminin daha da netleştirilebilmesini sağlayacaktır.

2.4.1 Bilgi Kuramı

Stoacılar mantık tanımını “rasyonel söylemin bilimi, bir araç” olarak tanımlamışlardır. Retorik ve diyalektik olarak iki alt başlıkta ele aldıkları bu disipline Aristoteles’ten sonra en çok katkıda bulunan düşünürler Stoacı filozoflardır. Ancak onlar diyalektik konusunda Aristoteles’ten diyalektiğin karşısına retorik disiplini koymak suretiyle ayrılmışlardır. Daha çok Platon’a yaklaşarak kanıtlayıcı bir bilim olarak algıladıkları diyalektiğin karşısına dil ve akıl yürütme disiplinini koymuşlardır. Dil ve akıl yürütüme Stoacılara göre diyalektiğin iki temel özelliğidir.

Stoacılar dil ve düşünme doğuştan kazanılan bir özellikler bütünü değildir. Konuşmaya ve düşünmeye ilişkin yetenek “tabula rasa” (boş sayfa) olan insan zihninin süreç içerisinde uzunca bir dönemde eğitilerek kazandığı bir yetidir. Stoacılar bu anlamda John Locke ampirisizminin öncülleridirler. Boş sayfaya (zihne) ilk kayıt duyuşsal olarak düşülür. Dış nesnelerin duyu organlarına yaptığı etkinin zihinde karşılığını bulması sonucu oluşur. Dış bir nesnenin sonucu olarak bu izlenimler bilinci oluştururlar. Zihnin onayını aldıktan sonra kalıcı hale gelip bellek imgelerine dönüşerek algıyı oluştururlar. Algı denilen zihinsel fiil (edim) izlenimler tekrar ettikçe imge ve kayıtları oluşturur. Zihnin oluşturduğu imge ve kayıtlar genel kavramları oluşturur. Stoacılar zihnin genel kavramlar oluşturabilme yeteneğinin doğuştan geldiğine inanmakla birlikte bu kapasitenin ortaya çıkışının deneyime dayandığını kabul ederler. Ölüm, zaman ve mekân gibi kavramlar zihninin analoji kurma, karşılaştırma gibi yeteneklerinin bir sonucu olarak oluşur.

Stoacılar ortak deneyim oluşturan izlenimlerin ortak fikirleri diğer bir deyişle genel ideleri oluşturduğunu ve bunun tüm insanlarda aynı olduğunu dolayısıyla yanlış olmayacağını kabul ederler. İnsanların zihinleri izlenimleri temel alarak genel

kavramları ve tümel yargıları oluşturmaktadır. Düşünme ve konuşma yeteneği akıl olarak adlandırılır ve bu akıl tüm evrene yayılmış olan evrensel akıl (logos) ile aynıdır. Bu sayede dünya düzeni kavranabilmektedir. Özetle evrensel rasyonel düzenin bir parçası olan akli ile insan zihni nesnel bilgiye ulaşabilmektedir.

Bu bilgilere göre Stoacı felsefenin akıl ile anlaşılabilir gerçekliği ve nesnel rasyonaliteyi maddi dünya üzerinden yorumladıkları bunun üzerinden anlaşılabilirliğini kabul ettikleri görülmektedir. Stoacıların bilgi anlayışı bir imgenin doğruluğunu o nesnenin tam bir kopyası olan imge olması durumunda kabul etmektedir. Bir kavram ise benzer şeylerin ortak niteliklerine uyduğu oranda doğru kabul edilmektedir. Öte yandan Stoacılar algının ve kavramların yanlış olabileceğini ve bunun için bir ölçüt olması gerektiğini belirtirler. Bu ölçüt Stoacılar tarafından açık algı olarak tanımlanmaktadır. Açık algı ruhu kendisine onay vermeye zorlayan algıdır.

2.4.2 Metafizik

Stoacı metafizik daha çok Sokrates öncesi doğa kuramına başvuran ve Herakleitos'tan dünyanın ana maddesi olarak ateş ve logos'u ödünç alan bir bütünlük içermektedir.¹⁵⁵ Stoacılar evren ve gerçekliğin etkin ve edilgen iki ilke tarafından oluşturulduğunu, edilgen olanın madde etkin olan ise Tanrı olduğunu kabul etmektedirler. Bu görüşleri Aristoteles ile benzerlik içermektedir. Etkin olan Tanrı tüm doğayı ve güzelliklerini insanın iyiliği için bir düşünce ilkesine göre yaratmıştır. Aynı zamanda insanı doğada yaşayanların içerisinde en yüksek varlık olarak yaratmıştır. Bu akıl sahibi ve en üstün yaratık dünyanın sahip olduğu bilincin bir parçası olan akla sahiptir. Bu sebeple ondan bağımsız olması söz konusu olamaz. Bütünün bir parçası olarak insan akli bütününden fazla olamaz bu bağlamda Tanrı dünyanın akli olur.

Stoacılar Tanrı maddeden ayrı değildir. Kendi şekil verdiği şey gibi maddi bir yapıya sahiptir. Tanrı aslında içkin ve etkin olan ateştir. Tüm cisimlerin kendisinden çıktığı kaynaktır. Her şey ondan çıkar ve ona döner. Dünyadan ayrı olmayan Tanrı dünyanın maddesidir. Tüm ilk öğelerin hareket ettiricisi ve şekil vericisidir. Tanrı verdiği şekiller ile usta bir zanaatkardır. Tanrı evreni mükemmel düzenlemiştir. Her

¹⁵⁵ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.82.

bir parçası birbirine bağı bir organizmadır evren. Ancak Stoacılar bu mükemmel düzeni bozan kötülük problemi ile tam da bu noktada yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Stoacılar kötülük problemine iki görüş kapsamında yaklaşmışlardır. Bu görüşlerden birisi olumludur. Olumlu olan görüş, dünya üzerinde var olan kötülüklerin görelî olarak kötü olduğunu çünkü dünyanın özü itibariyle iyi olduğunu savunmaktadır. Gerçekte bu görüş kötülüğün varlığını yadsımaktadır. Olumsuz olan görüşe göre ise tüm olguların karşıt çiftler olarak dünyada varlığını sürdürdüğü bu kapsamda kötülük olmazsa iyiliklerinde olmayacağını savunulmaktadır. Biri ortadan kaldırılırsa diğeri de ortadan kalkacaktır. Bu bağlamda kötü olan iyi olanın gerçekleşmesi için bir araç niteliğı taşımaktadır.

2.4.3 Etik

Kendilerinden önceki filozofların varlık görüşünden ayrılmayan Stoacı etik, dünyanın bir amaca göre düzenlenmiş olduğunu ve içerisinde var olan varlıkların dünyanın kendisine ve kendi iyiliklerine katkıda bulunduğunu var saymaktadır. Bu güzel bütünlük, evrenin tek bir canlı gibi görülmesini sağlamaktadır. Evren rasyonel bir bütündür. Bu bütünün bir parçası olarak insan bu bütünün amacı ne ise ona uygun davranmalıdır. Doğadaki aklın bir parçası olan insan bu akıl uyarınca davranmalı ve bu sayede yetkin insana ulaşmalıdır. Doğanın bütünlüğüne uygun olarak ruhun u düzene sokmalı evrensel akıl uyarınca davranmalıdır. Bu akla tabi olmak ona uygun yaşamak doğaya uygun yaşamak anlamına gelmektedir.

Mutluluk insan hayatının amacıdır. Bu amaca ulaşabilmenin yolu doğal yaşamdan doğaya uygun eylemlerde bulunmaktan geçmektedir. Doğadaki etkin ilke uyarınca yaşamak logosa uygun yaşamaktır. Evrensel aklın bir parçası olarak bu zorunludur. Aksi takdirde erdemli ve yetkin insana ulaşamayacak bunun doğal bir sonucu olarak da mutlu olunamayacaktır. Çünkü erdem doğaya uygun olan biricik iyidir. Bilgelik insanın doğanın ayrılmaz bir parçası olduğunu kabullenmesiyle elde edilir. Öte yandan zaten insanın doğanın işleyişinden evrensel akıldan kendisini ayırabilmesi söz konusu değildir. En mantıklı olan bu işleyişe ayak uydurmaktır. Bu yönde düşünmeli bu şekilde yaşanmalıdır. Marcus Aurelius'un dediğı gibi “mutluluğumuz düşüncelerimize

bağlıdır”. Epiktetos ise “İnsanlar olaylar yüzünden değil, o olaylar hakkındaki düşünceleri yüzünden rahatsız olur” şeklinde Aurelius’ doğrulamıştır.

İnsanoğlu doğanın akışına müdahale etme yetisine sahip değildir. Buna çabalamak onu mutsuz edecektir. Bu sebeple doğal düzene boyun eğmek onu mutsuzluk riskinden uzak tutar. Gereksiz olan sıkıntıdan, kederden kurtulur. Olanı olduğu gibi kabullenir. Bu durum onu haz ve keder karşısında aynı tavrı takınmaya götürür. Böylece bilgelik ortaya çıkar. Çünkü bilgelik her şeyi kalben onaylayabilen ve tüm yaşananlar karşısında özgürlüğü getiren bir olgudur.

İnsan rasyonel olan doğaya uyum sağlayarak ödevlerini yerine getirmeye ve iyi olanı seçmeye mecbur kılınır. Doğal olanı seçerek mutlu olan insan doğaya karşı olanı seçerek erdemsiz ve mutsuz olur. Erdemsizlik doğada tek kötü olandır. Erdem ve erdemsizlik arasındaki davranış yelpazesinde insanın arzuları doğrultusunda birçok karşıt kavram bulunmaktadır. Bunlar güzellik ve çirkinlik zenginlik ve fakirlik gibi insanın kayıtsız kalmasını gerektiren kavramlardır.

Epiktetos tüm bu sayılanların en yetkin temsilcisidir.¹⁵⁶ Epiktetos, Stoacı düşünce içerisinde yer alan filozofların en çok tevekkül konusunu işleyen buna çabalayan filozofudur. Tıpkı Sokrates gibi inandıklarını hayatına yansıtmak ve hatta bunları cisimleştirmek için büyük çaba sarf etmiştir. Epiktetos, Zenon gibi ahlaki bir yaşam için ne yapılması, mutluluğa nasıl ulaşılması gerektiğine dair cevaplar aradı. Dış dünyanın etkilerinden vaz geçebilmek için bedeni arzuların tamamından vaz geçilmesi gerektiğini savundu bu sayede mutluluğa ulaşılabilirdi. İnsan Tanrıdan gelene kayıtsız şartsız katlanmalıydı. Bu noktada İslami geleneğe oldukça yakınlaşan Epiktetos, insanı bir drama oyuncusuna benzetmiştir. Bu oyuncu oynayacağı rolü seçme şansına sahip değildir. Bu sebeple kendisine biçilen rolü oynamalı ve bunun dışındaki olgulara kayıtsız kalmalıdır. Verilenle yetinmeli akla uygun olmayan duygu ve düşüncelerden uzakta olmalıdır. Daha açık bir deyişle insan “*apathia*” konumuna geçmelidir. Dışsal hiçbir şeyden etkilenmemeli bu şekilde iç huzurunu sağlayabilmelidir. Ruhun ilacı felsefedir. Felsefe aracılığıyla idealler satılmaz, tevekkül sahibi olunur ve dediği gibi

¹⁵⁶ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.84.

“başına gelen felaketler yüzünden başkasını itham etmek cahilin yapacağı iştir” düsturu ile yaşayabilirdi.

2.4.4 Toplum ve Siyaset

Evrensel aklın yasalarına uyum içerisinde yaşayan ve bu sayede erdemli olacak olan insan bu yasalara uyumu sayesinde evrende tek doğruya göre yaşayacak ve bu yaşam tarzı evrensel kardeşliği getirecektir. Stoacı felsefenin akıl yürütmesi bu şekilde tanımlanabilir. Kozmopolitizm olarak da tanımlanabilecek olan bu düşünce tarzı Tanrısal akıldan pay alan insanların dünyevi hazların yanı sıra ulus ayrımcılığından da vaz geçeceğini, aynı doğa yasasına uygun yaşayan insanlığın farklı yasalar tarafından yönetilmesine gerek kalmayacağını, bu sayede ulus devlet kavramını gereksiz olduğunu savunan Stoacılar evrensel dünya vatandaşlığını savunmaktaydılar. Bu düşünce İmparatorluk Döneminde Roma’da oldukça fazla taraftar bulan Stoacı ’lığın oldukça kuvvetli temellere sahip olmasının nedenini de açıklayabilir.

Stoacı düşünce, insanlar arasında gerçek ayrımın zengin yoksul veya soylu köle gibi kavramlardan değil bilge ve budala kavramlarından oluştuğuna savunmaktaydılar. Özellikle erken dönem Stoacıları Zenon ve Khrysippos tüm insanların evrensel kardeşliği ilkesine dayanan ve para, aile, tapınak gibi kavramların olmadığı bir dünya tasarlamışlardır. Ancak Orta dönem Stoa okulunda bu görüş Panaetios tarafından emperyal Roma sistemine uygunlaştırılmıştır.

Çalışmanın bu bölümüne kadar Stoacılık farklı açılardan ele alınmıştır. Genel çerçevenin çizildiği ve içeriğin de oluşturulduğu düşünülmektedir. Belirtilen gerekçelerle izleyen bölüm çalışmanın asli konusu olan İmparatorluk Dönemi Stoacılarının Tanrı, evren ve insan arasındaki öngördükleri ilişkiler ele alınacaktır.

3. GEÇ DÖNEM STOA FELSEFESİNDE TANRI, İNSAN VE EVREN İLİŞKİSİ

3.1 Tanrı, İnsan ve Evren Anlayışının Geç Stoacılıktaki Yansımaları

Stoacılık, Epikürosçuluk ile aynı ortamda doğup gelişen Helenistik dönemin en önemli öğretisidir. Stoacılık tek bir düşünür tarafından bir dogma biçiminde ortaya konmamış olmasından ötürü, zaman içerisinde çeşitli değişiklikler geçirmiş farklı koşullara ayak uydurabilmiş ve daha sonrasında Roma İmparatorluğunun en yaygın felsefi yaklaşımı durumuna gelebilmiştir.¹⁵⁷

Stoacılık Helenistik dönemin baskın felsefi sistemlerinden biri olmuştur. Adını, ilk nesil Stoacı filozofların toplanıp ders verdiği, Atina Agora'sındaki duvar resimleriyle süslenmiş verandadan (stoa poikilê) almıştır. Orada kurulan düşünce okulu, fiziksel Atina sundurmasından uzun süre sonra hayatta kaldı ve özellikle Roma döneminde ve sonrasında popülerliğini sürdürmüştür.

Stoacı okul, M.Ö. 300 civarında, Sokratik diyalogların okuyucusu olan, aynı zamanda Kinik eğitim almış ve Platon'un Akademisi ile Megara Okulunun (Sokratesçi filozof Eukleides'in kurucusu olduğu felsefe okuludur) öğretilerinden etkilenen Zenon tarafından kurulmuştur. Stoa, kendisinden kısa bir süre önce Atina'da Epiküros tarafından kurulan okulla yarışmıştır. Stoacı ve Epikürosçu görüşler sıklıkla karşılaştırılmıştır. Zenon'un yerine Stoa'nın liderliğini önce Assos'lu Cleanthes, sonra da M.Ö. 230'dan 206'ya kadar okulu yöneten ve her açıdan okulun önde gelen teorisyeni ve sistemleştiricisi olan Soli'li Chrysippus almıştır. Sonrasında M.Ö. 2. yüzyılın ortalarında Babil'li Diogenes okulun başında bulunmaktaydı. Diogenes'in okulun başına geçmesi bazı akademisyenler tarafından Orta Stoa dönemine geçişi ifade etse de bu tartışmalı bir konudur.¹⁵⁸ Ancak 2. yy'da Stoacı görüşlere yoğun saldırılar olmuştur. Dönem değiştirmek tartışmalı olmakla birlikte Diogenes ve

¹⁵⁷ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi*, Ankara: Verso Yayınları, 1989, s.284.

¹⁵⁸ Brad Inwood, *Later Stoicism 155 Bc to Ad 200 An Introduction and Collection of Sources in Translation*, Cambridge: Cambridge University Press, 2022, s.1-596.

Antipater Platoncu (Sedley 2003; Reydamns.-Schils 1999) ve Aristotelesçi doktrinle artan etkileşimin habercisi olmuştur.^{159 160}

Stoacılık özellikle Roma döneminde çok etkili olmuştur. Atina'da felsefe okuyan ve bunu Roma'da yaygınlaştırmaya çalışan Cicero, kendisini asla bir Stoacı olarak tanımlamamasına rağmen, felsefi çalışmalarında Stoacı teoriyle yoğun bir şekilde ilgilendi ve *Uygun İşlevler Üzerine (De Officiis)* adlı eserini Panaetius'un aynı isimli incelemesi üzerine modelledi. İmparatorluk döneminde, birçok önde gelen halk figürü Stoacı okulla ilişkilendirildi. M.Ö. 1. yüzyılın sonlarında İmparator Augustus'un sarayına Stoacı filozof Arius Didymus atandı ve bir nesil sonra Seneca, Nero'nun danışmanı olarak görev yaptı. Eski bir köle olan Epiktetos, M.S. 93'te diğer filozoflarla birlikte Domitian tarafından Roma'dan kovuldu ve öğrencisi Arrian tarafından kaydedilen eserleri, M.S. 161-180 yılları arasında Roma İmparatoru Marcus Aurelius'u büyük ölçüde etkiledi. M.S. 2. yüzyılda aktif olanlardan biri de psikoloji ve etik teori üzerine ayrıntılı eseri *The Elements of Ethics*'in kısmen günümüze ulaşan Stoacı filozof Hierokles'ti.¹⁶¹

Stoacı felsefe, Zenon'dan itibaren üç bölümden oluşmaktadır. Bunlar fizik (phusikê), mantık (logikê) ve etik (êthikê) olarak sınıflandırılmaktadır. Bu disiplinlerin her biri, günümüzde ayrı ayrı ele alınan geniş bir dizi başka konuyu içermektedir. Örneğin mantık, yalnızca biçimsel mantığı değil, aynı zamanda artık dil felsefesinin, epistemolojinin ve zihin felsefesinin kapsamına giren soruları da içermektedir. Buna ek olarak, Stoacılar tarafından felsefenin üç bölümünün de birbirine bağlı ve tutarlı bir sistem oluşturmak için birlikte çalıştığı düşünülüyordu. Stoacılar, felsefenin üç bölümünün nasıl birbirine uyduğunu ve bir bütün oluşturduğunu göstermeyi amaçlayan bir dizi benzetme yapmışlardır. Buna göre, felsefeyi canlı bir varlığa benzetmişlerdir. Mantığı kemiklere ve sinirlere, ahlakı et parçalarına, fiziği ise ruha benzetmişlerdir. Yumurta örneği ise daha detaylıdır. Dışı mantık, ardından gelen etik

¹⁵⁹ David N. Sedley, *The Criterion of Stoic Identity Phronesis*, 1982, s.255–275.

¹⁶⁰ G. Reyda M. S.-Schils, *Demiurge and Providence: Stoic and Platonist Readings of Plato's Timaeus*, Turnhout: Brepols, 1999.

¹⁶¹ Ilaria Ramelli, *Hierocles the Stoic: Elements of Ethics, Fragments and Excerpts*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2009, s.1-179.

ve en iç kısmı ise fizik ya da bereketli bir tarladır. Çevreleyen duvar mantığa, meyvesi ahlaka, toprağı ya da ağaçları fiziğe karşılık gelmektedir.¹⁶²

Ontolojilerine uygun olarak Stoacılar, Tanrı'yı aktif prensiple özdeş, maddi bir varlık olarak görmektedirler. Tanrı ayrıca sonsuz akıl (logos) veya maddeyi kendi planına göre yapılandıran akıllı tasarımlı ateş veya nefes (pneuma) olarak da nitelendirilir. Stoacı Tanrı bu nedenle kozmosun her yerinde mevcuttur ve gelişimini en küçük ayrıntıya kadar yönlendirir. Tüm kozmos yaşayan bir şeydir ve bir hayvanın yaşam gücü hayvanın bedeninin karşısında olduğu gibi Tanrı da kozmosun karşısında durur, varlığıyla onu canlandırır, hareket ettirir ve yönlendirir. Tasarlayan ateş, daha sonra gelişecek her şeyin ilk ilkelerini veya yönlerini içeren sperm veya tohuma benzetilir.¹⁶³ Bu, kozmik doğayı ve onun tüm parçalarını doğası gereği rasyonel bir güç tarafından yönetilir hale getirir. Tanrı ve ilahi eylemler, Yunan Mitolojisindeki tanrılar gibi rastgele ve öngörülemez değildir. Oldukça düzenli, rasyonel ve ilahidir. Tanrı'nın pneuma ile ilişkilendirilmesinin kökenleri Helenistik döneme ait tıbbi teorilerden kaynaklanıyor olabilir.¹⁶⁴¹⁶⁵

Geç dönem stoacılarında belirgin bir şekilde kader anlayışı vardır. Kader onlara göre, olaylar arasındaki bağın akılla algılanmasıdır. Yani nedenini bilmektir. Kader, doğa ve tanrısal öngörü ile aynı anlama gelmektedir. İnsanlar kaderlerine razı olmalıdırlar.¹⁶⁶

Stoacılar, doğayı akılla donattıkları için, insanın kendisiyle doğa arasında bir uyum kurması doğaya uygun bir yaşam sürmesi sonucunda erdemli olacağını dolayısıyla mutluluğa kavuşacağını ileri sürer. Onlara göre “doğaya uygun yaşam” ile “akla uygun yaşam” aynı şeyleri ifade eder. Çünkü insan, gerek bedeniyle, gerekse ruhuyla Tanrısal düzenin, doğanın bir parçasıdır ve logos (evrensel akıl, evrensel ateş) onun ruhuna bir kıvılcım şeklinde akıllı yerleştirmiştir. Akıl, insana özgü doğadır, insanı diğer

¹⁶² Anthony Arthur Long ve David Nail Sedley, *The Hellenistic Philosophers 2 vols*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987, s.1-512.

¹⁶³ Long ve Sedley, *The Hellenistic*, s.1-512.

¹⁶⁴ Dirk Baltzly, *Stoic Pantheism*, Sophia: 34 2003, s.3–33.

¹⁶⁵ Stephen Everson, *Epistemology: Cambridge Companions to Ancient Thought I*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, s.184-203.

¹⁶⁶ Zenon ve Kleanthes, *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları*, çev., C. Cengiz Çevik, İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021, s.73.

varlıklardan ayrı hatta üstün kılan bir özelliktir. Bu yüzden insanın kendi doğası ile uyum içinde olması, akla uygun bir yaşam sürmesi demektir. Ayrıca insan akli evrensel aklın bir parçası olduğundan, akla uygun yaşam, aynı zamanda insanın yaşamını evrensel doğaya uygun kılması, evreni, doğayı yöneten yasaya boyun eğmesi anlamını da kazanır.

Evrende her şey Tanrısal akıl (evrensel akıl) tarafından belirlendiği için, doğada (dünyada) rastlantıya yer yoktur. Doğaya bütünüyle, içkin ve organik bir zorunluluk, bir yasa egemendir. Doğanın bir parçası olan insan da, bir zorunluluğa bağlıdır ve yazgısından kaçması mümkün değildir. Hiçbir insan dünyanın gidişinden kendini sıyrıp, ayıramayacağına göre, akla uygun davranış bu gidişi olduğu gibi kabul edip, benimsemesi ve yazgısına boyun eğmesidir. Çünkü böylece kişi, nasıl olsa değiştirmeyeceği yasaya karşı boş yere mücadele vermekten ve bunun sonucunda sıkıntıya üzüntüye düşmekten kurtulur. Stoacılar ayrıca yazgı ile insanın özgürlüğünü uzlaştırır; insan, her ne kadar doğanın yasasına, yazgıya mutlak bir biçimde bağımlı ise de, bu zorunluluğu algılayacak bir akla ve nasıl davranması gerektiğini gösteren bir bilince sahiptir. Bundan dolayı her kişinin, doğasına uygun olarak çeşitli nesneler, olaylar karşısında doğru değerlendirmeler yapma ve iyi kararlar alma, kısacası uygulanımları değil, fakat akli kendisinden egemen kılma özgürlüğü vardır. Tabii bunun tersi de geçerlidir. Demek ki, aklını kullanmak ya da kullanmamak ve böylece erdemli ya da kötü olmayı seçmek insanın elinde olan bir şeydir, Bu seçim insanın özgür bir iradeye sahip olduğunu gösterir. Fakat yine de gerçek özgürlük, yaşamın akla, doğaya uygun kılınmasında, yani kişinin yazgısını anlayarak bilinçli bir şekilde bütün benliğiyle ona katılmasında bulunur.¹⁶⁷

Stoacılar da gerçek yasa gücünü insandan değil evrenden, tanrılardan aldığı için kabul ettirilir. Tanrılar insanlara yurt olarak dünyayı vermiştir.¹⁶⁸ Stoa felsefesinde bütün insanların öz (yani insan olmaları) bakımından eşit oldukları düşüncesi kadar kendilerine iyi davranılan kölelerin düzeni yıkmaya kalkışmayacakları inancının da etkisiyle Seneca, kölelerin de insan olduklarını belirtirken, efendilerin kölelerine karşı dostça, nazik ve sevecen davranmalarını, böylece köleleri kendilerine korkuyla değil,

¹⁶⁷ Ağaoğulları, *Eski Yunan*, s.290-291.

¹⁶⁸ Mehmet Ali Ağaoğulları ve Levent Köker, *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, Ankara: İmge Kitabevi, 2011, s.54.

sevgiyle bağlanmalarını sağlayacağını düşünür. Bunun yanın da bedensel ya da dışsal köleliğin hiç de önemli olmadığı asıl köleliğin belli tutkuların, umutların, korkuların kölesi olmaktır. Bunun adı da içsel köleliktir ya da ruhsal olarak kendisinin özgürlüğünü sınırlamasıdır. Ruhü özgür olan insanın yalnızca bedeni alınıp satılabilir, oysa onun evrenini hiçbir zaman köleleştirilemez.¹⁶⁹

Yine Roma Stoacılığın en önemli düşünürlerinden köle Epiktetos ile imparator Marcus Aureilus, insanın yazgısına boyun eğerek, Tanrının ona bu dünyada verdiği rolü (ister köle, ister bir imparator rolü olsun) gerektiği gibi yerine getirerek mutlu olacağı inancındalar.¹⁷⁰ Epiktetos'a göre insan bir dramdaki aktöre benzer. Dünya ve dünyanın tarihiyle ilgili bu dramda, insan yalnızca bir oyuncudur. Oyuncu oynayacağı rolü seçemez, dekora, oyunun kendisine etkide bulunamaz. Tanrı ya da akıl ilkesidir ki, her insanın bu tarih içinde ne olacağını belirler. Dünya sahnesinde, bir tiyatro eserindeki oyuncuya benzeyen insan, hiçbir etkide bulunamayacağı şeyler karşısında kayıtsız kalmak durumundadır. Onun kontrol edebileceği tek bir şey vardır: kendi tavrı ve tutkularıdır. O bir başkasına daha iyi bir rol verildiği için kıskançlık duymamalı, makyajı yapan burnunu çirkin gösterdiği için kendisini aşağılanmış hissetmemelidir. Yani, insan kendisine ne verilmişse onurla yetinmeli, erişemeyeceği, sahip olamayacağı şeyler için açlık, sıkıntı, üzüntü, kıskançlık gibi gereksiz duygulardan kurtulmalıdır.¹⁷¹

İnsan varlıklar içinde en kayda değeridir. Her gerçek şey gibi, maddi bir doğaya sahiptir ve fiziki doğum şekliyle bedenle birlikte ortaya çıkar. Maddesi en saf ve soylu olan, insanların ilk yaratıldıklarında esirden bedenlerine inmiş olup daha sonra ruhlarının bir sürgünü olarak ebeveynlerinden çocuklara geçen Tanrısal ateşin bir parçasıdır.¹⁷²

İnsan kaynağı sorunu felsefenin önde gelen konularından birisidir. Her felsefi akım kendi bakış açısına göre bir insan tanımı getirmiş ve insanın kaynağını genel evren görüşü içinde belirlemeye çalışmıştır. Felsefede kesinlik olmaması, ortaya sürülen düşüncelerin varsayım yapmaktan öteye gidememesi, konuyu kendiliğinden bilim

¹⁶⁹ Ağaoğulları ve Köker, *İmparatorluktan Tanrı*, s.82-83.

¹⁷⁰ Ağaoğulları ve Köker, *İmparatorluktan Tanrı*, s.84.

¹⁷¹ Ahmet Cevizci, *İkçağ Felsefe Tarihi*, Bursa: Asa Kitabevi, 2000, s.238.

¹⁷² Zeller, *Grek Felsefesi*, s.268.

alanına aktarmıştır. En başta insanın kaynağı sorunu ile doğa bilimleri ilgilenmiştir. Yeryüzündeki bulgulardan hareket ederek insanın canlı varlık olarak biyolojik açıklaması çeşitli kuramlarla geliştirilmiştir. Toplumsal varlık olarak ele alındığı zaman diğer sosyal ve siyasal bilimlerin işin içine girdiği ve insan üzerine kendi bakış açılarından yaklaşmışlar, ortaya koymuşlardır. İnsanların doğal yaşamdan toplumsal düzene geçiş süreci, insanın toplumsal bir varlık olmasını hazırlamıştır. İnsanın bireysel ve toplumsal ilişkilerinin tümü daha sonraları insan kavramının içerik kazanmasına yardımcı olmuştur.

Doğa ve evren insan ile beraber yeni bir varlık biçimi geliştirmiştir. Canlılar dünyasının en gelişmiş varlığı olarak insan, diğer canlılardan ayrılan birçok özellik ve yeteneğe sahiptir. İnsanın doğa olarak yeryüzünde yaşamaya başlamasıyla beraber, dünyanın çehresi değişmiştir. İnsanlar kendilerinin yaşadıkları dış dünya ve gerçekliğin bilincinde olarak her zaman doğal koşullara karşı savaşımlardır. İnsan, nesne olarak doğanın bilincinde olduğundan, özne olarak da kendisinin bilincindedir. İnsanın yaşam etkinliği, kendisini bilincinin nesnesi yapar ve böylece bilinçli bir yaşama sahip olur. Çalışma her şeyden önce, hem insanın hem de doğanın katıldığı ve insanın kendisi ile doğa arasındaki tepkileri kendi rızası ile başlattığı, düzenlediği ve denetlediği bir süreçtir. İnsanlar doğa ile aralarında var olan ilişkileri diğer insanlarla olan ilişkilerinde de uygulamak isterler.¹⁷³

İnsanların gören gözü, düşünen beyni, karar veren ve yönlendiren yönü olarak akıl, insan yaşamının en belirgin özelliğidir. Doğal koşullar ve içgüdüler de insanları harekete geçirebilir, ne var ki insan bu yönelimlere kapılıp gitmemek ve kendisini olması gerektiği gibi yönlendirmek zorundadır. İnsanlar çoğu kez çıkarlarına uygun yolları ararlar ve bunu bulmak için akıllarını kullanırlar. Akıl ile uyum içinde bulunması gereken hak duygusu bazen kaybolabilir.¹⁷⁴ Bunun için de insanın düşüncelerini ve duygularını kontrol altına alabilmesinin, yani özgürleşebilmesinin biricik yolu, düşüncelerimizi kendilerine yönelttiğimiz olayların bütünüyle bizim kontrolümüz dışında olduğunu görmektir. Olaylar karşısında oluşan duygu ve düşüncelerimizi disipline etmeyi öğrendiğimiz; duygu ve düşüncelerimizin olayları

¹⁷³ Anıl Çeçen, *İnsan Hakları*, İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2000, s.19-20.

¹⁷⁴ Kemal Demirel, *İnsanlar Üzerine*, İstanbul: Yankı Yayınları, 1968, s.48.

yönlendirmesi yerine, rehberlik etmesini sağlayarak, sadece özgürlüğe değil, fakat gerçek bir bilgiye de erişiriz.¹⁷⁵ Epiktetos'un deyişiyle “bir Tanrı olmak için” yola çıkmış olan Stoacı (bilge insan) en yetkin düzeyde insan olan, dolayısıyla tam anlamında mutlu olabilen kişidir. Hastalıkta da, tehlikede de, ölümlük de, aşağılandığında ve hor görüldüğünde de mutludur. İyiliği ve kötülüğü yalnızca kendinden bekleyen kişi düşüncelerinden çok davranışlarıyla, görüşlerinden çok yaşayış biçimiyle örnek olabilmelidir. Yaşamın son bulması da bir doğa olayıdır ve yazgının gereğidir. Her şey eninde sonunda ölecektir. Ölüm karşısındaki en iyi tavır, kaçınılmaz bir gerçeklik karşısında olurla bırakıp, beklemektir.¹⁷⁶

Evrende bir doğal hukuk vardır, başka bir deyişle evrene ve insana hâkim olan doğuştan kendiliğinden gelen bazı ahlaki değerler vardır. Bunlardan biri de adalettir. Evren adalete uygun olarak tek bir Tanrı tarafından yönetilir. İnsanın görevi bu kanunları metin haline getirmek ve bunları uygulamaktır. İnsan doğanın bir parçası olduğundan bu kanunlar aynı zamanda onun içindir. Doğal hukukun kanun koruyucusu, doğayla özdeş olan Tanrıdır. Tanrı kanunları, kanunların en eskisi, en yetkinidir, bizzat aklın kendisi olan bu kanun, akla sahip varlıkların tamamını birleştirir ve onları bir araya toplar.¹⁷⁷

Bütün insanlar birbiriyle ilişki içerisinde hepsi aynı kökeni ve aynı kaderi paylaşırlar. Yine hepsi aynı yasaya tabiidir ve bir devletin yurttaşları, bütünün azalarıdır. Bütün insanlar salt insan olmalarıyla iyi niyetimizi hak ederler. Hatta köleler bile bizden haklarını talep edebilirler ve hiçbir kuşkuyla yer bırakmaksızın saygımıza layık olduklarını görebiliriz. İnsan olarak düşmanlarımıza bile merhamet ve bağışlayıcılık borçluyuz, o nedenle de yardım ve desteğimiz kullarımlarına amade olmalıdır.¹⁷⁸

Stoacılar insanlar arasında fiziksel yönden sayısız ayrımlar bulunmakla beraber (doğum, sınıf, yaradılış, yetenek gibi), tüm bu ayrımların ahlaksal çerçevede bir önem taşımaz. Onlar, insansal yaşamın biçimini etkilemedikleri için, kayıtsızlıkla

¹⁷⁵ Çeçen, *İnsan Hakları*, s.244.

¹⁷⁶ Afşar Timuçin, *Düşünce Tarihi I*, İstanbul: Bulut Yayınları, 2000, s.366.

¹⁷⁷ Niyazi Öktem, *Sosyolojinin ve Felsefenin Verileriyle Devlet ve Hukuk Felsefi Akımları*, İstanbul: Der Yayınları, 1993, s.166.

¹⁷⁸ Zeller, *Grek Felsefesi*, s.274.

karşılanacak şeylerdir. Tek başına önem taşıyan, insanın kişiliğini belirleyen şey, nesnelerin kendileri değil insanın bu nesnelere ilişkin yargılarıdır.¹⁷⁹

İnsan, hayvanlarla aynı düzeyde bir yaşayandır, ama onlardan akılla ayırt edilebilir. Hayvanlar, bitkilerden ve minerallerden, bir yapı ve bir doğaya sahip olmanın dışında bir içgüdüye ve tasarımlama yeteneğine sahip olmaları bakımından üstündür; insansa fazladan, insan bedenine gömülü Tanrısal soluğun bir parçasından başka bir şey olmayan, akıllı bir ruha sahiptir.¹⁸⁰ Akılsız insan, bir çılgındır; aslında, yalnızca akılla uyuşmaz değildir, kendi kendisine ve dünyaya yabancısıdır.

Akılsız insan köledir çünkü kendini çevreleyen dünyadan soyutlanmış, sadece kendine yararlı olan için çalışan, ufkunu gözüyle görebildiği, kulağıyla duyabildiği, eliyle dokunarak hissedebildiğiyle hareket eden, anlık duyguların ve tutkuların bir parçasıdır.¹⁸¹

Bütün hatalar birbirine eşdeğerdir, bütün doğru eylemlerde birbirine eşdeğerdir bu yüzden de iyilikte ve kötülükte derece yoktur.¹⁸² Her şey her şeyle bağlantılıdır ve her şey her şeye tabiidir. Varlıkların en iyi planı bir kere seçilir, artık bir şey değiştirilemez. Eğer dünyada ortaya çıkan en cüzi kötülük mevcut olmasaydı, dünya bütününe bakıldığında Tanrı tarafından en iyisi olarak hesaplanan o dünya olmazdı. Hatta sınırlı sağgörümüz bile çok kere bir kötülüğün iyi şeyin sebebi olduğunu fark eder. Bir damla kötülük iyiye karşı çok daha duyarlı olmayı sağlar ve denilebilir ki insan iyiyi ancak kötünden sonra tadabilir. Çok çeşitlilik bir yetkinsizlik değildir, tersine iyi olan şeydir ve dünyanın enginliğine bir katkıdır.¹⁸³ Kötülük tek başına düşünüldüğünde yerilmeye müstahak iken, ancak varlıkların bütünü göz önüne alındığında yararlı bir olgu olarak belirir.¹⁸⁴

Stoa felsefesiyle tüm insanların saygı değer varlıklar olduklarını eşit ve özgür kişiler olabilecekleri düşüncesine geçişi kolaylaştırdıklarını görebiliriz. Onlara göre bütün insanların ortak amacı mutluluktur. Mutluluğa erişmenin yolu ise, doğaya uygun

¹⁷⁹ Ernst Cassirer, *Devlet Efsanesi*, çev., Necla Arat, İstanbul: Say Yayınları, 2005, s.166.

¹⁸⁰ Brun, *Stoa Felsefesi*, s.73.

¹⁸¹ Brun, *Stoa Felsefesi*, s.92.

¹⁸² Brun, *Stoa Felsefesi*, s.104.

¹⁸³ Charles Werner, *Kötülük Problemi*, çev., Sedat Umran, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000, s.32-33.

¹⁸⁴ Werner, *Kötülük Problemi*, s.15.

davranmaktır, doğaya uygun davranış ise akla uygun bir davranış anlamına gelir. Akla uygun yaşayan insan, evreni yöneten yüce yasaya (Tanrısal yasa-evrensel yasa) uygun yaşayan kimsedir. Bunu en iyi başaracak olan, erdemli kişi veya bilge kişi, tüm yaşantısıyla akla uygun olan kendi doğasıyla ve tüm evrenle uyum halinde olan insandır. Buna karşılık kötü insan, mantıksız bir insan olduğundan duygularının kölesi olmakla kalmaz hem kendi kendisiyle hem de başkalarıyla bir çelişki yaşamayı kaçınılmaz olur. İnsanlar arasında asıl önemli ayrım, onların sosyal, ekonomik, sınıfsal durumlarından kaynaklanan ayrım değildir, akla uygun hareket edenlerle etmeyenler arasındadır. Tüm insanlar arasında evrensel bağı oluşturan, akıl ile uyum halinde olan bilge kişi, tüm diğer insanların dostudur. Bilge kişinin yurdu belirli sınırlarla çevrilmiş bir ülke değildir, onun yurdu tüm dünyadır. Bu nedenle insanların sosyal, ekonomik, sınıfsal durumları ne olursa olsun tüm insanlar kardeştir.

İnsana ve haklarına saygı başlıca geçerli bir tutum olarak bir toplumda benimsenmezse o toplumda insan haklarının durumu ve geleceği açısından fazla iyimser olmamak gerekir. Bu bir zihniyet ve davranış sorunudur. Bu gibi temel sorunlarını çözemeyen toplumlarda ne insana ne de haklarına doğru dürüst değer verilebilir. Gelişim süreci içerisinde insanoğlu sorunlarına çözüm getirmenin yollarının gökte değil, ama yerde olduğunu öğrenmesi üzerine artık dinsel ve kutsal değer yargılarının yanında insanlık değerlerini de dikkate almalıdır.

3.2 Cicero'da Tanrı, Evren ve İnsan

Cicero Geç Dönem Stoacıları içerisinde yaptığı çevirilerle önde gelen isimlerdendir ve Romalı Stoacılar içerisinde diğerlerinden önce yaşamış (M.Ö. 106-43) olması nedeniyle savunduğu görüşler açısından diğer Romalı Stoacıların öncüsü niteliğini taşımaktadır. Aynı zamanda konsül olarak görev yapması ve sistem içerisinde yükselmiş iyi bir hukukçu olması bu durumu daha da pekiştirmektedir.

Felsefeyi “insanı mutluluğa götüren yol” olarak tanımlayan Cicero, tipik bir Stoacı olarak ahlak felsefesini doğaya uygun yaşam tarzı olarak tanımlamıştır. Ona göre evrensel akla sahip olan doğanın bir parçası olarak insan tanrısal bir aklın yönettiği

doğadan pay almak istemektedir. Dolayısıyla Tanrı ile iletişim içerisinde olmak istiyorsa bu doğanın yasalarını bilmeli ve ona uygun bir yaşam sürmelidir.

Cicero'ya göre doğa ve kâinat akıl tarafından yönetilir. Akıl ise, Tanrı ile insan arasındaki doğal bağı oluşturur. Tanrı'nın yetkin olarak sahip olduğu akıldan insan da pay almıştır. Bu doğal akıl, kendisini, bütün akli varlıkları bağlayıcı doğal bir yasa olarak ortaya koyar. Dolayısıyla yasa, evrensel akıldan doğar. Cicero doğal yasayı hakiki yasa olarak nitelendirir ve onu da "doğru akıl" ile eşitler. Bu yasa, emirleriyle insanları görevlerini yerine getirmeye iter yasaklarıyla da onları hatadan sakındırır. Bu yasa hiçbir şekilde ortadan kaldırılamaz.¹⁸⁵

Tanrıların insan işlerine hiç karışmadığını düşünen filozoflar da vardır. Tanrılar insan eylemleriyle ilgileniyorlar ise ve ölümsüz tanrılar insanlık için bir şey yaptılarsa, tüm bu şeyler tanrılara kötü niyet olmadan ve içtenlikle aynı biçimde geri verilmelidir. Tanrılar ne tümüyle bize özen gösteriyor ne de yaptığımız işle ilgileniyorlarsa ne bize yardım ediyor ne de yardım etmek istiyorlarsa ve tanrıların insan yaşamına bir katkıları yoksa o halde ölümsüz tanrılara tapmamızın ve yakarışlarda bulunmamızın nedeni nedir? Diğer erdemler gibi dindarlık da yapmacık bir davranış ve gösterişle uyumsuz. dindarlığın yanı sıra kutsala saygının ve dinin de ortadan yok olması gerekir: bunlar ortadan kalkarsa, ardından yaşamın dengesi bozulur ve büyük bir karışıklık ortaya çıkar. Tanrılara duyulan bağlılığın yok edilmesiyle insanlığın güveni ve sosyal birliğinin yanı sıra en büyük erdem olan adaletin de ortadan kalkıp kalkmayacağına emin olamıyorum.¹⁸⁶

Tüm evrenin tanrıların akli ve mantığıyla düzenlenip yönetildiğini düşünen, gerçekten yüce ve soylu filozoflar da vardır, bu filozoflar tanrıların yalnız evrene çekidüzen vermekle kalmayıp insan yaşamına özen göstererek onun gereksinimlerini sağladıklarını da düşünürler; hem ürünlerin hem de toprağın sunduğu her şeyin, hava koşullarının yanı sıra mevsim değişikliklerinin ve toprağın verdiği her şeyi geliştirip olgunlaştıran gökyüzündeki değişikliklerin ölümsüz tanrıların insan soyuna armağanı olduğunu düşünürler bu filozoflar birçok şeyi kanıt olarak gösterirler, böylece bizde

¹⁸⁵ Ağaoğulları ve Köker, *İmparatorluktan Tanrı*, s.50.

¹⁸⁶ Cicero, *Tanrıların Doğası De Natura Deorum*, çev., F. Gül Özaktürk ve F. Telatar, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006, s.26-27.

ölümsüz tanrıların bunları yalnızca insanların kullanımı için yarattığı izlenimi uyanır.¹⁸⁷

İnsan için yaşam sadece yeryüzündeki bedenle sınırlı değildir. İyi, onurlu ve şanlı bir yaşam süren insanların ölümü üzüntü verir, ancak bu tür kişilerin bedenlen ölünce ruhen tanrıların yanına gideceği düşünülürse, geride kalanların üzülmeye gerek yoktur. Dostluk iyi insanlar arasında kurulabilir. Dostluk ihtiyaçtan kurulmaz evrenin ve doğanın kanunu gibi bahsettiği bir ilişki türüdür. Dostluk insanların yararınadır, onun sunduğu yararlar yaşamı doğayı ve evreni anlamlı ve katlanabilir kılar.¹⁸⁸

Tanrı düşüncesi yasaya, kurala ve geleneğe dayanmadan sonsuza dek hiç değişmeden herkesin ortak düşüncesi olarak kaldığına göre tanrıların var olduğu anlaşılmalıdır, çünkü bu düşünceler kafamıza yerleştirilmiştir, daha doğrusu insanoğlunun doğasında vardır; herkesin üzerinde ortak bir karara vardığı inanın doğruluğunu kabul etmek insanın doğasında vardır öyleyse tanrıların varlığını kabul etmek gerekir. Bu düşünce sadece filozoflar arasında değil eğitimsiz insanlar arasında da aşağı yukarı benimsendiğine göre onun değişmez olduğunu daha önce de söylediğim gibi ister tanrılar hakkındaki önyargıyı ister doğuştan gelen tanrı düşüncesini kabul edelim. Bize tanrıların varlığı hakkında bilgi veren doğa, onların mutlu ve sonsuz oldukları düşüncesini kafamıza yerleştirmiştir. İnsanlar tanrıların hem sonsuz hem mutlu, üstün doğasına inanırlar, üstelik tanrıların gücünden ve öfkesinden kaynaklanan tüm korku da bir yana bırakılır; sevgi ve öfkenin tanrıların mutlu ve ölümsüz doğasının dışında olduğu ve bunlar ortadan kalktığında tanrı korkusunun da ortadan kalktığı anlaşılır. Bu düşünceyi sağlamlaştırmak için insan zihni tanrının nasıl bir yaşam sürdüğünü ve neler düşündüğünü, biçimini araştır.¹⁸⁹

Cicero yasayı şöyle tanımlar: “Kanun ne insanların fikirlerinin bir ürünüdür ne de halkın bir kararıdır, aksine yasak ve emirlerdeki dirayeti ile bütün evrene hükmeden ebedi ve ezeli bir şeydir. Kanun, her şeyi cebren ya da yasaklarla tanzim eden Tanrı’nın asıl ve en son iradesidir.” “Çoğu insanın tanrılar hakkında yanlış fikri olduğu bir

¹⁸⁷ Cicero, *Tanrıların Doğası*, s.27.

¹⁸⁸ Cicero, *Laelius veya Dostluk Üzerine*, çev., C. Cengiz Çevik, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s. xv.

¹⁸⁹ Cicero, *Laelius veya Dostluk*, s.42-43.

gerçektir, ama genellikle bunun sebebi insanın yozlaşmasıdır. Yine de bütün insanlar tanrısal bir kudretin, tanrısal bir özün var olduğuna inanır. Bu durum insanların bu konu da oturup anlaşmalarının bir sonucu değildir bu, yine de her araştırmada, yeryüzünde yaşayan soyların bu konuda aynı düşünmesi bir doğa kanunu gibi görülmelidir.”¹⁹⁰ Doğal bir içgüdü ile tanrıların var olduklarına inanır, onların yaradılışını aklımızı kullanarak anlamayı öğreniriz. Her ne kadar fikir birliğine ulaşmasak da Tanrının varlığı fikrinde insanlar hem fikirdir. O halde Tanrının varlığı en kesin yasadır.

Cicero ayrıca evrendeki düzeni, ahengi temaşa ederek Tanrının varlığına ulaşır. “...bizi besleyen, taşıyan, toprağı sürmemize yardım eden, giyeceğimizi veren onca evcil hayvanı, sonra gökleri gözlemek, toprağı işlemek için yaratılmış insanı, en sonunda da insanın yararına sunulan bütün o toprakları, denizleri gördük. Bütün bu şeyleri ve daha nice şeyi görünce bunları aşan bir varlık ya da yaratıcı olduğundan ya da Platon’un söylediğı gibi bütün bu şeylerin bir başı varsa ya da Aristoteles’in düşündüğü gibi bu şeyler hep var olmuşsa, böylesine göz kamaştırıcı bir yapının mimarı olduğundan şüphe edilir mi?”¹⁹¹ Bütün bu işleyişin tesadüfi olduğu söylenemez.

Cicero’da insan ruh ve bedenden kurulmuş birleşik bir varlıktır. Bundan dolayı iyi, beden ve ruhun her ikisinin yetkinliğinde aranmalıdır. Ancak kendisinde dışardan gelme tanrısal akıl bulunduğu için, ruh bedenden üstündür. Bu yüzden ruhun olgunluğu daha değerlidir ve bu olgunluk çerçevesinde pratik yetkinlik, özellikle de sosyal bir erdem olan adalet ayrıca üstündür.¹⁹²

Cicero’ya göre insanlar kendi aralarında ciddi tartışmalar yaşadılar ve çoğunlukla birbirlerine sonradan daha büyük kavgalara neden olan zararlar verdiler. Bu nokta da hiçbir sorumluluğun olmadığı gibi bir izlenim edinmiyor Son derece yüksek bir yargılama kabiliyeti getiren çok büyük bir sorumluluk altında bulunuyorlar. Ancak burada yargı meselesi ile karşı karşıya bulunuyorlar. Her şeyden öte, şayet insan kendini kontrol ederse insanın idaresinde bulunan insanlar kontrol etmek de güç olmayacaktır. Kendini kontrol etmek başkaları için büyük ve ulaşılması güç bir hedef

¹⁹⁰ Cicero, *Ölüme Övgü*, çev., Cana Aksoy, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2004, s.26.

¹⁹¹ Cicero, *Ölüme Övgü*, s.47.

¹⁹² Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s.108.

olabilir ki gerçekten de bu çok güçtür; ancak insan için her zaman oldukça kolay olmuştur, peki, neden olmasın? Tabiatında doğuştan gelen bir nezaket duygusu olduğunu ifade etmeliyim; insanın yol göstericiliğinin en kusurlu karakterlere bile bazı incelikler katacağından şüphe duymuyorum. Gelecekte, şu an olduğu gibi, para, zevk ve her türden arzunun cazibesine direneceksin, içinde büyüttüğü küçük korkular insanı sahtekâr bir işadama veya açgözlü bir mültezime karşı harekete geçmekten alıkoymasın! İnsanların olup bitenlere yön verdiğini diğer insanlar gördüklerinde yön veren insanın cennetten inmiş tanrısal bir varlık olduğunu düşüneceklerdir.¹⁹³

Tanrının doğasını ölümsüz kabul eden Cicero'ya göre ruh ve Tanrının doğası ölümsüzlük açısından birbirine benzemektedir. Tanrıya giden düşünceler silsilesi ise Cicero'da evrenin güzelliğinden hareketle ortaya çıkmaktadır. Tüm bu güzelliği oluşturan ve düzenleyen insanın güzelliğini de yarattığından hareketle Tanrıya ulaşır. İnsanın yaratılışındaki güzellik, akıl ve zekâ muhteşem bir özenin ürünü olmalıdır. Diğer tüm canlılarda da insanda var olan uyum ve orantı mevcuttur. Tüm canlılar türünü sürdürmek için gerekli donatılara sahiptir. Bazıları boynuzlarından güç almakta bazıları kanatlarını kullanarak uçmaktadır. Tanrısal akıl olmadan tüm bunlar olasılık dışıdır. Tüm bu yaratılanların amaçları bulunmaktadır. Yaratılış kusursuzdur.¹⁹⁴

Marcus Tullius Cicero Dostluk ve Yaşlılık eserinde tanrıların esiniyle yazdığı yunanca şiirlerinde, bütün dünyada ve evrende duran ya da kımıldayan her şeyin dostlukla birleştiğini anlaşılmazlıkla ayrıldığını bildirirmiş. Bütün ölümlüler de böyle düşünür ve davranışlarıyla bunu tanırırlar. Bu yüzden tehlikeye atılarak ya da tehlikeyi paylaşarak dostuna yardım etmek gerektiği zaman yardım eden insanı bu davranışını göklere çıkarmayacak kimse var mıdır? Daha geçenlerde konuğum ve dostum M. Pacuvius'un yeni oyunu oynanırken, bütün tiyatrodan yükselen o övgü sesleri neydi! Kral hangisinin Orestes olduğunu bilmediğinden, Pylades onun yerine kendisini feda etmek üzere, kendisinin Orestes olduğunu söylüyor; Orestes de gerçekte Orestes olduğu için, "Orestes benim!" diye direniyordu. Seyirciler, ayakta, bu uydurma olayı alkışlıyorlardı. Gerçeği karşısında kim bilir ne yapacaklardı? Doğa ve evren burada

¹⁹³ Cicero, *Kardeşim Quintus'a Mektuplar*, çev., Hüseyin Üreten, Ankara: Hel Yayınları, 2016, s.25-26.

¹⁹⁴ İsmail Şimşek, "Tanrı'nın Varlığının Delili Olarak Güzellik Kanıtı", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/10 (2014), s.69.

gücünü kolayca ortaya koydu: insanlar, kendilerinin yapamadığı şeyi bir başkasının yaptığını görünce onun davranışını doğru buldular.¹⁹⁵

Cicero kalema aldığı dostluk ve yaşlılık eserinde yaşlılık üzerine Ölüm denince, ben kendim ne duyuyorum? Bunu size söylemeye neden çekiniyorum bilmem; çünkü bana öyle geliyor ki, ölüme yaklaştıkça onu daha iyi seziyorum. Dinle P. Scipio; sen de, C. Laelius: ben pek ünlü insanlar ve dostlarım olan babalarınızın yaşadığını sanıyorum, hem bence onların yaşadığı, yaşam demeye değer biricik var oluşturmaktadır. Öyle ya; ten kafesi içinde tutsak kaldıkça bir zorunluğun yükünü taşıyor ve ağır bir iş görüyoruz; çünkü göksel olan ruh, o pek yüksek yuvasından indirilmiş, tanrısal ve sonsuz doğasına aykırı bir yer olan dünyaya batırılmış gibidir. Ama öyle sanıyorum ki, ölümsüz tanrılar topraklara baksın ve gökteki düzeni seyrettiğinden yaşamındaki uyum ve ölçüyle o düzeni yansılasın diye insanın vücuduna ruh vermişlerdir. Beni buna inanmaya yönelten ince ince düşünmem değil; en büyük filozofların bu konudaki değerli ve yetkili düşünceleridir.¹⁹⁶

Evrenin bize sunduğu bütün şeyler sadece yaşamımız süresince faydalanmamız içindir. “...hayata gelirken hiçbir şey getirmediğimiz için, ölünce de bir şey götürmüyor insanlar.”¹⁹⁷ Bu yüzden “maddi olan hiçbir şeye bağlanmamalıyız. Hatta sevdiklerimize bile.” görüşünde olan Cicero Stoa felsefesinin ilkelerine sığınarak ümitsiz olmak istemez ve şu ifadelerle yer verir:

“Öte yandan, tanrı henüz buyruğunu vermemişken, başkaları korkunç bulsa da son günün bizim için hayırlı olduğuna inanalım, ölümsüz tanrıların ve her şeyin anası olan doğanın hazırladığı hiçbir şeyi kötü saymayalım. Dünyaya gelişimiz, yaratılışımız bir kaza, bir rastlantı değildir, insanoğlunun ne yapıp ettiğini gözleyen bir kudret vardır elbette. Bu kudret bir soy yaratıp onun üremesini sağlayarak, türlü acılarla onu eritip bitirdikten sonra ölümün kucağına, oradaki sonsuz kötülüklerin kucağına atacak bir kudret değildir. Bu kudreti bir barınak, bizi koruması için hazırlanmış bir sığınak olarak görelim.”¹⁹⁸

İyi kaynağını Tanrıdan almaktadır. Bunun doğal bir sonucu olarak insana mutluluk verir.¹⁹⁹ Sokrates kendi hayatının kendisinden daha üstün bir kudret tarafından

¹⁹⁵ Cicero, *Dostluk & Yaşlılık*, çev., Ramazan Akpınar, İstanbul: Siyah Beyaz Yayınları, 2015, s.26.

¹⁹⁶ Cicero, *Dostluk & Yaşlılık*, s.124-125.

¹⁹⁷ Cicero, *Dostluk & Yaşlılık*, s.60.

¹⁹⁸ Cicero, *Dostluk & Yaşlılık*, s.60-61.

¹⁹⁹ Yusuf Acar, “Cicero’nun Ahlak Felsefesi”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, 2015.

yönetildiğini belirtmiştir. Platon tarafından savunulan “kim iyi ise mutludur. Doğruluktan ayrılan, kötü olan mutlu değildir” düşüncesi Cicero için de önemlidir.

Cicero diğer öncül ve ardıl Stoacılar gibi benzer fikirleri savunmaktadır. Stoacılar panteisttirler ve bu görüşe göre kâinat tanrının bedeni tanrı da kâinat aklıdır. Dolayısıyla doğal olan akla uyumalı bu aklın bir parçası olunmalıdır, bu şekilde mutluluğa ulaşılabilecektir. Bilgelik en iyi önder olan doğaya uyum sağlayarak elde edilebilecek bir makamdır. Erdem mükemmelleştirilmiş doğadır. Tanrı mutluluğun temsilidir. İnsan kendisini çevreleyen dünyayı ve kendi iç dünyasını anlayabildiğinde mutlu olacaktır. Bunun için diyalektik tekâmül gerekmektedir, seviye seviye yükselerek tanrıyı bulacaktır. Önce tek bir insan sevecek, bütün bedenlerdeki güzelliklerin aynı olduğunu anladığında da ruh güzelliğine değer vermeye başlayacaktır. Sonrasında ruhun inceliği kavranacak ve bilginin güzelliği keşfedilecektir.

Gerçekleşecek olan şeylerin değişmez olduğunu ve gelecekteki gerçek bir olayın asılsız bir olaya dönüştürülemeyeceğini söyleyen kişiler kaderin zorunluluğunu onaylamış değil, terimlerin anlamını açıklamış oluyorlar. Buna karşın sonsuz nedenler silsilesinden bahsedenler insan aklını özgür istençten yoksun kılıp onu kaderin kaçınılmazlığıyla zincirliyor.²⁰⁰

Cicero Stoacıların paradoksları eserinde Tanrı, ya da her şeyin yaratıcısı diyebileceğim evren, her şeyden üstün ve tanrısal bir akıl bahsettiğine göre, seninle herhangi bir dört ayaklı arasında fark olmadığını düşünecek kadar kendini nasıl benliğinden soyutlayıp küçümseyebilirsin? İyi olan bir şey düşün ki, ona sahip olan kişiyi daha iyi kılmasın. Şöyle ki, bir insan iyi olandan kendine ne kadar çok pay alırsa, övgüyü de o kadar çok hak eder ve iyi, ona sahip olmayı başaran herkesi onurlandırır.²⁰¹

²⁰⁰ Cicero, *Kader Üzerine “De Fato”*, çev., C. Cengiz Çevik, İstanbul: Zeplin Kitap, 2015, s.183-184.

²⁰¹ Cicero, *Stoacıların Paradoksları Paradoxa Stoicorum*, çev., Serap Gür Kalaycıoğulları ve Ceyda Üstünel Keyinci, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2016, s.47.

İyi insan nedir diye bir soru geldiğinde Cicero, doğrulukla, dürüstlükle ve erdemle yapılan bir işin, iyi bir şekilde yapıldığı söylenirse, ben de doğru, dürüst ve erdemli olan insanın da iyi olduğunu düşünürüm diye cevaplamıştır.²⁰²

Tüm bu söylemler Stoacı felsefenin geleneksel olarak savunduğu düşüncelerdir. Tanrısal akla sahip ruhu bedenden üstün sayan Cicero için Tanrı doğal hukukun yaratıcısıdır da aynı zamanda bunun nedeni, Cicero'nun, Tanrı, doğa ve aklın aynı olduğunu öne süren Stoacılığın panteist öğretilerine bağlı olmasıdır. Doğal Yasa, insanın tanrısallığından kaynaklanır. Çünkü Tanrı onun en üstün yasa koyucusu ve yargıcıdır ve bizzat insan doğasının içinde bulunmaktadır. Cicero'nun kendi cümleleri ile şu şekilde ifade edilmektedir:

"O (Tabiat Kanunu), emirleriyle göreve çağırır, yasaklarıyla da kötülükten alıkoyar. Ve emir ve yasaklarını, kötülere hiçbir etkisi olmadığı halde, iyi adamlara boşuna yüklemeyiz. Bu yasağı değiştirmeye çalışmak, günahı herhangi bir kısmını yürürlükten kaldırmaya çalışmak caiz değildir ve onu tamamen ortadan kaldırmak da imkansızdır. Senato veya halk tarafından bu yasanın yükümlülüklerinden kurtulamayız ve yorumlayıcıyı kendi dışımızda aramamıza gerek yoktur. Ve Roma'da ve Atina'da farklı yasalar olmayacak, şimdi ve gelecekte farklı yasalar olmayacak, ancak tüm uluslar ve tüm zamanlar için ebedi ve değişmez tek bir yasa geçerli olacak ve tek bir efendi ve tek bir efendi olacak. Hepimizin yöneticisi, yani Tanrı, çünkü bu yasanın yazarı, yayıcısı ve uygulayıcısı olan yargıcı O'dur."²⁰³

Cicero aynı zamanda ilk hukuk felsefesini ortaya koyan bu konuda yazılar yazan ilk yazardır. Tanrı kavramına bakış açısı bu anlamda klasik Stoa öğretisini görece derinleştirmektedir. Stoa felsefesinde doğaya uyum evrensel aklın bir parçası olan insan için bir zorunluluktur. İnsan ancak bu şekilde mutlu olabilecektir. Ama aynı zamanda insan gündelik hayatının içerisinde yer alan hukuki ilişkiler bakımında da doğal olana itaat etmelidir. Bu temel yasanın somutlaştırdığı *recta ratio*²⁰⁴ tüm insanlık için ortaktır (*ratio summa, insita in natura*).²⁰⁵ Ancak ne insan yaratıcılığının ne de halk iradesinin bir ürünüdür. Bu, Tanrı'nın ruhudur, O'nun egemen aklıdır. Bu anlamda, Doğru Aklın Cennet ve Dünya'da var olan tanrısallığa en yakın olduğu fikrinden yola çıkan bazı yazarlar, Cicero'nun Stoacı öğretmenleriyle en azından yasalar ve haklar söz konusu olduğunda tanrıları ve insanları birbirine bağlayan bir bağa olan inancı

²⁰² Cicero, *Stoacıların Paradoksları*, s.39.

²⁰³ Fernando H. Llano Alonso, "Cicero and Natural Law. Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy", 98/2 2012, s.160.

²⁰⁴ Doğru sebep

²⁰⁵ Doğa tarafından konulan en üstün yasa

paylaştığı sonucuna varmışlardır.²⁰⁶ Bu evrenselci perspektiften bakıldığında, dünya, tanrıların ve insanların bir arada yaşadığı büyük bir şehir olarak düşünülebilir. Tam da bu kozmopolit bağlamda, pek çokları için biraz ütopyacı olmaktan çok daha fazlası olarak algılanabilir.

Cicero'da doğayı temsil eden evren, mevsimlerin düzenli değişimleri ve birbirleri peşi sıra gelmeleri, güneşin, ayın ve yıldızların hareketlerinin sistemli oluşu onları harekete geçiren ve düzenleyen bir varlığın kusursuzluğunun işaretlerini taşımaktadır. Evren incelendiğinde zamanın tüm bu düzenler içerisindeki kusursuz işleyişi bunlara ilişkin bir kanunun varlığını ortaya koyar. Kanun ise bir failin varlığını ortaya koyar. Çünkü kanun bir eylemin failinin belirlediği bir yolu izlemesidir. Bu fail olmadan kanun bir şey yapamaz fail ve güç farklı şeylerdir.²⁰⁷

Cicero bir başka kitabında tanrı için içimizde egemen olan tanrı, izni olmadan buradan göçmemize (ölmemize) izin vermiyor diye dile getiriyor. Evrenden, hayattan Tanrının izni ile göçüleceğini söylüyor. Eğer ölünce bizzat Tanrı ya da tanrılarla birlikte olunacaksa bundan daha büyük bir iyilik yoktur diye söylüyor.²⁰⁸ Tanrısal zihinden gelen insan akıllı, söylemek caizse, Tanrı dışındaki hiçbir şeyle kıyaslanamaz. Tanrıların gücü ve doğası üzerine düşünmek sonsuzluğa öykünme arzusunu uyandırır.²⁰⁹ Tanrılar tarafından insanoğluna verilen hiçbir şey felsefeden daha yüce ve daha iyi değildir.²¹⁰ Tanrı hiçbir şey yapma, hiçbir işi yoktur, hiçbir şeye karışmaz, hiçbir eser ortaya koymaz, kendi bilgeliği ve erdeminden keyif duyar, her zaman kendisinin en büyük ve sonsuz hazlar içinde sarsılmadan kalacağını bilir.²¹¹ Biçimsel görünüş insanlardan tanrılara geçmedi, tanrılar her zaman vardı, asla doğmamıştır, eğer gelecekte de olacak şekilde ebedilerse. Buna karşın insanlar doğmuştur, bu durumda insanlardan önce de insan biçimi vardı, ölümsüz tanrılar bu şekildeydi. O

²⁰⁶ Javier Pena, *La Ciudad Sin Murallas. Politica En Clave Cosmopolita*, Barcelona, 2010, s.40.

²⁰⁷ John C. Lennox, *Aramızda Kalsın Tanrı Var*, çev., Reşit Şahin ve Sare Levin Atalay, İstanbul : Ufuk Yayınları, 2013, s.89.

²⁰⁸ Cicero, *Her Şey Bitmek İçin Başlar*, çev., C. Cengiz Çevik, İstanbul: Aylak Adam Yayınları, 2016, s.14.

²⁰⁹ Cicero, *Her Şey*, s.20.

²¹⁰ Cicero, *Her Şey*, s.46.

²¹¹ Cicero, *Her Şey*, s.69.

halde tanrıların insan biçiminde olduğu değil, aksine bizim tanrıların biçiminde olduğumuz söylenmeli.²¹²

Özetle Cicero doğal olanın Tanrının yasası olduğunu, doğanın aynı zamanda Tanrıyı da barındırdığını, bu bağlamda evrensel aklın bir parçası olarak insanın doğal olanla uyumlu yaşaması ve bu yönde düşünmesi gerektiğini ve bu yasaları günlük hukuki ilişkilerine de uygulaması gerekliliğini belirtmektedir. Böylece Evrenle Tanrıyı bir gören Cicero insanı bu birliğin karşısında aklı ve ahlakı ile gelişen ve yetkinleşen bir varlık olarak yorumlamaktadır. Devlet ve siyaset anlayışı da bu minvalde şekillenmektedir.

3.3 Seneca’da Tanrı, Evren ve İnsan

İmparatorluk Dönemi ve Geç Dönem Stoacılarından ilk önemli isim²¹³ olan ve M.Ö. 4-M.S. 65 yılları arasında yaşamış olan Seneca mantık ve bilgi teorisinden çok ahlak üzerine yoğunlaşmış bir filozoftur. Seneca’nın Tanrı algısı onu evrenin her tarafına yayılmış akıl olarak görmesiyle karakterize edilebilir. Açık bir ifadeyle Tanrı evrensel akıldır. Bu anlamda Stoacı felsefenin klasik köklerinden ayrılmamaktadır.

Stoacılar insanın kendisiyle evren arasındaki ilişkide öncü rolü, evrenin değil; insanın kendisinin gördüğünü kavramıştır. Dolayısıyla Stoacılar insanın tinsel yanının özgürlüğünü savunarak, insanın doğal ve tinsel yanları arasında ilk belirgin ayrımı yapan filozoflar olarak, felsefe tarihindeki yerlerini alırlar.²¹⁴

Stoa düşüncesinin esasen ortak amacı felsefeyi insanlaştırmak, kozmoloji ve ontolojiyi insan bilime dönüştürmek şeklinde yorumlanmaktadır. Çünkü bu düşüncede evrene akıl (logos) hükmettiği için insan da bu düzenin işleyişi içindedir. Evren “makro-kozmos”, insan “mikro-kozmos”tur. Bu sebeple kozmik bir bütünün parçası olan insan, bu bütüne hâkim olan rasyonel-erekli yapıyı, ahlâksal yaşamında model almalıdır. İnsan, eylemlerinde “en yüksek iyi” olarak mutluluğa yöneldiği için, Stoa felsefesinde mutluluk, “akıl yoluyla doğayla uyum içinde yaşamak” olarak anlaşılır.

²¹² Cicero, *Her Şey*, s.71.

²¹³ Çetinkaya, *Felsefe Tarihi*, s.253.

²¹⁴ Doğan Özlem, *Felsefe Yazıları*, İstanbul: Anahtar Kitaplar, 2002, s.155-156.

Buna ilaveten Stoacılar Herakleitos'tan dünyanın ana maddesi olarak ateşle, logos öğretisini ödünç almışlardır. Bu öğreti de onların evren ve ruh anlayışlarını etkilemiştir.²¹⁵

Doğru bilgiyi, bilgelik ve mutluluğun temeli kabul eden Sokrates'in ahlâk anlayışından yola çıkan Stoacı filozoflar buna ilave olarak, bu bilginin doğaya uygun olmasını ileri sürmüş ve bu düşüncelerini felsefelerinin temeline koymuşlardır. Böylece insanlar arasındaki sınıf, köle-efendi, sınır ayırımı kaldırmışlar, evrensel bir dünya anlayışının gelişmesine olanak sağlamışlardır. Roma Stoacılığının önemli temsilcilerinden Lucius Annaeus Seneca da felsefesini bu temele oturtturarak insanlar arasındaki tek farklılığın erdem ve bilgelik olduğunu anlatmaya çalışmış, insan, doğa, toplum ve ahlâk konularında eserler yazarak, insan felsefesine dair önemli tespitlerde bulunmuştur. Her ne kadar Stoacı maddeciliği benimsemiş olsa da, pratik felsefeyi öne çıkararak gerçek erdemin insanın içinde olduğunu belirten Seneca, bunu bütün doğal nedenlerin Tanrı'dan kaynaklandığı sonucuna bağlamıştır. Ona göre Tanrı bütün evreni, bütün varlık türlerini kapsayan evrensel bir doğa yasasıdır; her nesne, her oluş bu yasaya dayanır. Doğal ya da Tanrısal zorunluluk öğretisini benimseyen filozof, insanın yazgısının doğduğu anda belirlendiğini, dolayısıyla başına gelen en kötü olaylara bile sabır ve metanetle katlanması gerektiğini savunmuştur. Bu nedenle ona göre kişinin ahlâklı bir yaşam sürdürebilmesinin imkânı, özgür istencini kullanarak ve doğayı izleyerek gerçekleşecektir.²¹⁶ Bundan dolayı doğa ve metafizik arasında bağ kuran filozof, insan öncelikle ontolojik açıdan ele alır ve evrendeki yerini şu şekilde tespit etmeye girişir:

“Varlık ya bedenlidir ya bedensiz. Bedenli ise ya canlıdır ya cansız. Canlının da ya ruhu vardır ya da yalnız canı. Yani kimileri hayvan ve insan gibi hareket edebilir, kimiside bitki gibi toprağa yapışıktır, kökleriyle beslenir, hareket etmez. Esas itibarıyla canlı ya ölümlüdür ya ölümsüz.”²¹⁷

İnsanı “ölümlü ve akıllı bir canlı (hayvan)” olarak tanımlayan Seneca, insanın aklıyla yüceltiğini ve aklı sayesinde doğaya uygun davranabileceğini düşünür.²¹⁸ Seneca'ya göre tanrısal olanların yaratılışları tekdir. Akıl da yalnızca insan bedeni içine yerleşmiş

²¹⁵ Pattabanoğlu, “Seneca ve Kindi”, s.176.

²¹⁶ Ağaoğulları ve Köker, *İmparatorluktan Tanrı*, s.78-79.

²¹⁷ Seneca, *Ahlak Mektupları*, çev., Türkan Uzel, İstanbul: Jaguar Kitap, 2018, s.131.

²¹⁸ Seneca, *Ahlak Mektupları*, s.101.

tanrısal soluğun bir parçasıdır. Akıl tanrısal olduğu için, her iyilik tanrısal bir şeydir.²¹⁹ Tanrıların insana verdiği değeri erdemle açıklayan Seneca, erdem bakımından yükselen insanların Tanrıların katına yükseltildiğini söyler. Nitekim Tanrılar hoşgörülüdür ve kıskanç değildirler. Yaratılışlarında insanın bedenine tanrısal tohumlar serpildiği için, Tanrı insana gelir, insanın içine iner. Tanrı olmadan bilgeliliğin de olmayacağını düşünen filozof,²²⁰ insan için bilgi ve erdemin vazgeçilmezliğini anlatmaya çalışır. Nitekim ona göre mutlu yaşamayı sağlayan şey, yetkin bilgeliktir. Bilgeligi felsefe öğretir, ama öncelik sözler değil, eylemdir. Felsefe ruhu bir kalıba döker, işler, yaşamı düzenler, eylemleri doğru yola koyar. Yapılacak yapılmayacak işleri gösterir. O olmadan kimse korkusuz ve güven içinde yaşayamaz.”²²¹ Alinyazısının değişmeyeceğini düşünen Seneca, kader konusunda bile felsefenin yardımcı olduğunu söyler. Nitekim gerçek özgürlüğe ulaşabilmek için felsefeye köle olmak gerekir. Tanrı’yı seve seve kadere karşı başı dik tutmayı ve rastlantıya nasıl katlanılacağını insana felsefe öğretmektedir.²²²

Seneca’ya göre Stoacılar, her şeyin yaratıldığı kökeni sorgularken “neden” ve “madde” olarak iki ilke kabul ederler. Buna göre madde durağandır, hareketsiz durur, her türlü harekete hazırdır, ama kimse hareket ettirmezse öylece kalacaktır. Nedene gelince bu, akıldır, maddeye biçim verir ve onu kendi isteğine göre çevirir. O halde neden, yaratıcı akıldır, Tanrı’dır.²²³ Tanrı insanın yan başındadır, onun içindedir. Dolayısıyla insanın içine işlemiş kutsal bir soluk vardır. Bu kötülükleri ve iyilikleri gözleyen, koruyan bir soluktur. Tanrı’ya insan nasıl davranırsa, O da insana öyle davranır.²²⁴ Seneca’nın bu düşüncesine göre doğaya ya da evrene saygı duyan, kendisine çizilen kaderi samimiyetle kabul eden insan Tanrı’nın da sevdiği kişidir. Burada akıllı da ötelemeyen Seneca, evrensel akıldan pay alan kişinin zaten kendisini yetkinleştirebilen ve insan olma vasfını hakkıyla doldurabilen bir yaşam sergilemesi niyetindedir.

²¹⁹ Seneca, *Ahlak Mektupları*, s.150.

²²⁰ Seneca, *Ahlak Mektupları*, s.175.

²²¹ Seneca, *Ahlak Mektupları*, s.56.

²²² Seneca, *Ahlak Mektupları*, s.56-57.

²²³ Seneca, *Ahlak Mektupları*, s.145-156.

²²⁴ Seneca, *Ahlak Mektupları*, s.100.

Seneca'ya göre erdem ölümlülere nasip olan tek ölümsüzlük²²⁵ olduğu için insanın ruhunu biçimlendirmesi ve düzene sokması gerekir. Bu sebeple bireyin her gün “acaba yaşamı soğukkanlılıkla nasıl bırakabilirim” diye düşünmek gerekir. Çünkü hiçbir nimet insanın ruhu onu yitirmeye hazırlıklı değilse sahibine zevk vermez. En güçlülerin bile başına gelebilecek felaketlere karşı insan kendisini cesaretlendirmelidir.²²⁶ Erdemlere giden ilk yol zor olabilir, ancak erdem ruha işlerse artık silinmez, erdemli olmak doğaya uygun, hatalar ise doğaya karşıdır.²²⁷ Erdemler ılımlılık, cesaret, sadakat ve insanlıktır. Bilgelik, dengeli bir mizaç edinmeyi ve erdemsizlikten nasıl kurtulmak gerektiğini öğretir. Zira felsefe olmazsa ruh hasta demektir. Çünkü ruh bedenın ağırlığı altında ezildiği için daha az çeviktir. Bu yüzden elden geldiğince bedeni sınırlamak, ruhun kapsamını genişletmek, iyiliğe özen göstererek ruhu beslemek ve bedenden kopup ona yönelmek gerekir.²²⁸

Seneca insana lütuf sunan kutsal yapıyı hem doğa, hem de Tanrı olarak görür. Her şeyin kendisinden doğması ve insanların, onun nefesiyle yaşamasından dolayı Tanrı, doğa ismiyle anılabilir. Seneca her şeyin yaratıcısı olması ve insan da dâhil olmak üzere her canlıya yaşamsal nefesi bahşetmesinden dolayı doğanın, kutsal olduğunu düşünür. Bununla birlikte doğa tasavvuru, olum sonrasında ruhun tümüyle özgürleşeceği bir mekân hazırlığı için insanın yaşamsal nefesi yanında, ölüm sonrasında da düzenleyen kutsal bir yapıyı işaret eder.²²⁹ O halde Seneca'nın insan anlayışı bir taraftan doğaya uyum ve kader, diğer taraftan irade ve kötülük probleminin çözümlenmesiyle yakından ilgilidir. Dolayısıyla başına talihsizlik gelmemiş insandan daha şanssız hiç kimse yoktur. Çünkü bu adamın kendini denemesine hiç fırsat tanınmamıştır. Hatta kötü yazgı olmadıkça örnek alınacak büyük insanı keşfetmek de bu açıdan zordur.²³⁰ İşte bu sebeple daima mutlu olmak ve ruhsal bir sıkıntı çekmeden ömür sürmek, doğanın bir yanına yabancı kalmak ve gerçekleri görmemek demektir.²³¹

²²⁵ Seneca, *Ahlak Mektupları*, s.14.

²²⁶ Seneca, *Ahlak Mektupları*, s.31-37.

²²⁷ Seneca, *Ahlak Mektupları*, s.116.

²²⁸ Seneca, *Ahlak Mektupları*, s.52-55.

²²⁹ Seneca, *Naturales Quaestiones (Doğa Araştırmaları)*, çev., C. Cengiz Çevik, İstanbul: Jaguar Kitap, 2014, s.48-49.

²³⁰ Seneca, *De Providentia Tanrısal Öngörü Veritas Yunan ve Latin Klasikleri*, çev., Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Alfa Basım, 2014, s.53-55.

²³¹ Seneca, *De Providentia*, s.63.

Seneca Tanrı'yı baba figürü ile özleştirmekte, bu tavrıyla da Hristiyanlığın Tanrısına benzer bir yorum içinde gözükmektedir. Nitekim ona göre insanın Tanrı'ya benzemesi mümkündür, hatta insan bu seviyeye felsefe sayesinde erişir. Zira herkes ilk kökenine indirgendiğinde, Tanrı'dan gelmedir. İnsan düşüncesini geliştiren felsefe soya sopa bakmaz ve kişiyi Tanrı'ya eş yapmayı vadeder.²³² Bu açıdan Seneca bilge insanla diğerleri arasında büyük mesafenin olduğunu, ancak onunla Tanrılar arasında çok büyük mesafenin olmadığını söyler. Tanrılarla insan arasındaki fark, Tanrıların daha uzun zaman var olmasıdır. Yalnız kendi çağı bir bilgeye, bütün çağlar da Tanrı'ya açıktır. Ancak bilgenin Tanrı'ya üstün olduğu bir nokta vardır. Tanrı yaratılışının lütfuyla korku nedir bilmez, bilge ise kendi sayesinde. Hem insan olarak güçsüz olmak hem de Tanrı'nın sükûnetine erişmek işte bu büyük iştir. Bu yüzden aklını iyi kullanan insanın geçici rastlantıya bağlı her gücü köreltmeye yetecek inanılmaz bir bakış açısı vardır.²³³

Seneca'da iyi insan Tanrı'dan sadece zaman bakımından farklıdır. İnsan Tanrı'nın öğrencisi ve taklitçisidir hatta, Onun hakiki oğludur. Babalar gibi, Tanrı da insanı katı bir eğitimle eğitir. Onları mertçe sever ve gerçek güçlerini toplamaları için sorunlarla, ıstıraplarla, kayıplarla cefa çekmelerine göz yumar. Çünkü tembellikten bedenler halsiz düşer ve sonunda bitip tükenir. "Yara almamış bir mutluluk hiçbir darbeye karşı koyamaz."²³⁴ Diğer taraftan Seneca'ya göre insan, Tanrılarının kölesi değildir. "Kötü yazgısıyla karşılaşmış cesur bir insan, hele bir de ona meydan okuyabilmişse, Tanrı'ya yaraşır bir rekabet içindedir."²³⁵ Bu bağlamda Seneca bir taraftan doğaya karşı çıkmamayı öğütlerken, diğer taraftan Tanrılarla yarışabilecek bilge insan imajı çizer. Bu durumda doğa ve kader karşısında sınırlı olan insan, aklı ve iradesi sayesinde "kendini belirleme" bakımından özgürdür.²³⁶ Seneca insan özgürlüğünü şu cümleleriyle ifade eder:

"Hiçbir şekilde baskı altında değilim. İstmeden hiçbir şeye katlanmıyorum. Tanrı'ya kölelik etmiyorum, onun yanında yer alıyorum çünkü gerçekten her şeyin sonsuza değin belirlenmiş ve kabul edilmiş bir yasaya göre hareket ettiğini biliyorum. Alın yazımız bize önderlik eder. Her insana ne kadar zaman bırakıldığı doğumunun ilk anında belirlenmiştir. Neden, nedene bağlıdır. Özel ve toplumsal işler uzun bir olaylar zinciri

²³² Seneca, *De Providentia*, s.103.

²³³ Seneca, *De Providentia*, s.122.

²³⁴ Seneca, *De Providentia*, s.37-43.

²³⁵ Seneca, *De Providentia*, s.45.

²³⁶ Arslan, *Felsefe Tarihi*, s.344.

 inde y r r gider...Tek tek insanın yaşamı büyük bir farklılıkla ayırt edilmiş olsa bile sonu birdir. Gelip geçici bizler, gelip geçici şeyleri üstleniyoruz. Öyleyse neden hiddetleniyoruz? Bunun için yaratıldık. Doğa kendi maddesini istediği gibi kullansın, her şeyin karşısında mutlu ve cesur olan bizler, hiçbir şeyin bizi mahvetmeyeceğini düşünelim.”²³⁷

Seneca’ya göre özgürlük ahlâk bakımından olup, sınırlılık tabiat bakımındandır. Bu sebeple iyi insanın görevi, kendini yazgıya sunmaktır. Değişmez bir akış insansal ve tanrısal işleri hep birlikte önüne katar götürür. Her şeyin yaratanı ve yöneticisi olan Tanrı gerçekten kendisi alını yazısını yazar, ama kendisi bu yazının ardından gider, bir kez buyurmuştur, O hep itaat eder. Dolayısıyla madde ve bazı fiziksel özellikler değişmez.²³⁸

Seneca’ya göre insan doğanın kalbine en derinlerine inerse Tanrı’yı bilmeye bulmaya başlar ve bu sayede ruhu da y celir. İnsanoğlu’nu doğayı bilmeye davet eder, doğa ve evren onun düşüncesine göre ilk başta görülemeyecek kutsallığını yalnızca araştırmalar ve fikirler ile sonuca ulaşabilecektir. İnsan buna göre doğanın derinliklerine indiğinde Tanrı’yı da algılamaya başlar. Buda insanı insanlığında üzerine çıkararak anlamlandıran yani ruhunu yükselten bir çabadır.²³⁹

Seneca’ya göre doğa tanrısal bir elle yönlendirildiği için, doğa olaylarını araştırmak esasen ona göre tanrıların işlerini incelemek, yani yüceltmek anlamındadır.  hlaki temelde olan bu bilgi anlayışının paydası da Seneca’nın bu konudaki düşüncelerine öncülük eden Stoa felsefesidir. Hatta balka bir açıdan bu felsefe okuluna ve Seneca’nın dışa yansıttığı çevresel etkilerine bakarsak, doğanın ve doğaya göre de tanrıların hakikatine ulaşan insanoğlu kutsallığın yüceliğine erişerek yeryüzünde anlamlı görülen ama asla değerli hissettirmeden maddi boşluğu da küçümsemeye başlayacaktır. Sonuç olarak yaşamdaki farklı kötülüklerden, gamlardan, acılardan, tüketicilerden, endişelerden, korkulardan ve duygusal hallerden sıyrılarak ve zihin olarak olgunlaşacaktır.²⁴⁰

²³⁷ Seneca, *De Providentia*, s.83.

²³⁸ Seneca, *De Providentia*, s.85.

²³⁹ Celal Cengiz  evik, *Seneca’nın Doğa Felsefesi, Stoacı Doğa Araştırmaları  zerine Bir İnceleme*, İstanbul: İthaki Yayınları, 2022, s.208.

²⁴⁰ Celal Cengiz  evik, “Seneca’nın Naturales Quaestiones Adlı Eserinde Doğa ve Ahlak Anlayışı”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski  ağ Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı Latin Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, 2010, s.11.

Tanrı, evren ve insan ilişkisi bakımından filozof bütün evreni, Tanrı'dan ve maddeden ibaret görür, Tanrı evrenin kendisidir, kaderi bir kere çizmiş ve artık bu yasaya kendi de uymaktadır. Tanrı evreni bir sınır içine alır ve insan bu sınır içinde yasaya uymak zorunda olan bir varlıktır. Yaratıcı olan Tanrı da maddeseldir, ancak maddenin nedeni olduğu için, daha üstündür. İnsan ruhu da maddesel olup ateşten ince bir yapıya sahiptir. Evren mükemmel bir şekilde var olmuştur. Her şey mucizevi bir şekilde Tanrı'yı gösterir. İnsan doğaya uygun ve Tanrı'nın öngördüğü şekilde yaşarsa, kendisi için belirlenen kaderini aşar ve Tanrılarla yarışır duruma gelebilir, böylece kendisine köle olmaktan kurtulur, özgürlüğüne kavuşur.²⁴¹ İnsan neden hep acı benim kaderim, neden zorlu talihim, canımı yakarken de korurken de, neden hep böyle kötü! Tanrının bulduğu çare, yaşadığım tehlikelerden de berbat diye serzenişte bulunur bazen.²⁴² Esirgeyen ey Tanrılar lütuf bağışlayın.²⁴³

Seneca *Phaedra* eserinde Aşk'ın bir Tanrı olduğunu azgınlığını gözetip özgürce yaşamak için alabildiğince sahte bir ilah adı takmıştır kendine, aşk'ın tanrısallığı.²⁴⁴

Orta Stoanın söylemlerinden ayrılmayan ve Tanrı'nın maddi olduğunu kabul eden Seneca, evreni de onun tezahürü olarak görmüştür. Yunan tanrılarına bakış açısı da yine aynıdır. Bu tanrılar da "Tanrıların Tanrısının" tezahürleridir. Bu düşüncenin yansıması eserlerinde bazen Tanrıyı çoğul halde kullanması şeklinde ortaya çıkmıştır.²⁴⁵ Bu açıdan bakıldığında Setaioli (2007)'ye göre Seneca söylencesel tanrıbilimi (theologia fabulosa) veya siyasal tanrıbilimi (theologia civilis) değil doğal Tanrı bilimi kabul eder.²⁴⁶ Tanrı evrenin bir parçasıdır. Her yaşa özgün bir rol biçmiş tanrı, kendi yolundan götürür adım adım, insan yaşamını: Neşe gence yaraşır, çatık kaşsa yaşlı bir yüze.²⁴⁷

Stoa anlayışında Tanrının bir soluğu olarak insan ve bedeninin içinde yaşayan ruh, insandaki Tanrı parçasıdır. Bu yüzden Tanrısal ateşin parçaları olan insanlar eşittir.

²⁴¹ Pattabanoğlu, "Seneca ve Kindi", s.186-187.

²⁴² Seneca, *Medea*, çev., Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, s.26.

²⁴³ Seneca, *Medea*, s.35.

²⁴⁴ Seneca, *Phaedra*, çev., Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s.11.

²⁴⁵ Henry F. Burton, "Seneca's Idea of God", *The American Journal of Theology*, 13/3/Jul (1909), s.350-369.

²⁴⁶ Aldo Setaioli, "Seneca and the Divine: Stoic Tradition and Personal Developments", *International Journal of the Classical Tradition*, 13/3/Winter (2007), s.333-368.

²⁴⁷ Seneca, *Phaedra*, s.24.

Çünkü hepsi Tanrıdan parça taşımaktadırlar. Eşitlik anlamında farklı olamazlar. Bu yüzden tüm insanların yurttaşı olabileceği bir dünya devleti kurulabilir. Bütün insanların eşit olması varlığa geliş anlamında olup, evrene uyumları ve ahlaktan aldıkları pay onların niteliğini belirleyecektir. Kâinata her şey önceden belirlidir. İnsan da kâinat üzerinde var olan diğer varlıklar gibi logostan gelmiştir ve logosa geri dönecektir. Bu döngü tüm varlıkların kaderidir. Bu döngüye hiçbir şey karşı duramaz ve değiştiremez. Evrenin her yerine yayılmış bu akla onun bir parçası olarak itaat etmek ve bu akıl uyarınca düşünerek ahlaklı olmak, Tanrının insanoğluna pay olarak verdiği bu akli kullanarak bedeni yokmuş gibi yaşamak gerekmektedir. Bedenin isteklerine köle olunmamalı, aşırılığa kaçılmamalı, duygulara hâkim olunmalıdır. Bunlar ahlaklı olmanın ve Tanrının verdiği akli kullanarak yaşamamanın temel ilkeleri olarak Seneca tarafından sayılmaktadır. Bu sayede mutlu olunabilecektir. Daha önce de belirtildiği gibi felsefenin araç olarak kullanılması ölüm korkusunun yenilebilmesi, kaderin üstünlüğünün karşısında bireysel olarak insanın özgürlüğünün farkına varabilmesini sağlayacaktır. Seneca bilgelerin doğruluğunun ve iyiliğinin ilke olarak edinilmesi aracılığıyla insan sevgisinin öğrenilebileceğini savunmaktadır. Aynı zamanda tanrı düşüncesinin kavranabilmesi yine bu yolla olabilecektir.

Seneca'ya göre “Her canlı ölümlüdür.” doğa yasası kabullenildiğinde ölüm veya hastalıklar için endişe etmeye gerek kalmayacaktır. Bunlar zaten her tarafa yayılmış aklın diğer bir deyişle Tanrı'nın kurguladığı döngünün, kaderin bir gereğidir. Seneca insanın canının dahi bir değerinin olmadığını düşünmektedir. Zira ancak kendi canını önemsemeyen kişi kader tarafından önüne çıkartılan iyi ya da kötünden doğru olanı yani iyiyi seçebilecektir. Kötü olaylar Tanrının bir cezası değildir. Her ne yaşanırsa yaşansın kabullenilmelidir. Çünkü doğa evrensel aklın yasaları ile işlemektedir. Doğal olan kabullenilmeli ve bu doğrultuda yaşanmalıdır. Keder Tanrının öngörüsüdür. Kişinin bilgeliği dahi onun öngörüsü dahilinde gerçekleşmektedir. Tanrı düşüncesinin bir parçası olan doğa bu sebeple iyi anlaşılmalı evrensel aklın bir parçası olan kişi akli rehber edinilmelidir.²⁴⁸

Akıl ile doğanın kavranması kişinin doğanın parçası olmaya yönelmesi onu aynı zamanda Tanrının da bir parçası yapacaktır. Bu bağlamda kişi doğal olana diğer bir

²⁴⁸ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İlhan Kutluer, İstanbul: 2000, “İnsan” maddesi.

deyişle tanrısal olana uyum sağlayacak ve mutlu olacaktır. Bu akıl yürütme aynı zamanda bilge kişinin harcaması gereken çabayı da ifade etmektedir. Bilge kişi çaba sarf ederek doğal olana uyum sağlayarak duygularının efendisi olacak ve herhangi bir olumlu veya olumsuz olgu veya olay karşısında kayıtsız kalabilecek ve mutlu olacaktır. Ancak tüm bu akıl yürütmeler ve savunulanlar 18. yy Stoacı ardıllarının Stoacı felsefenin Ateizm ile bağdaştırılması gerçeği ile yüzleşmesini engelleyemeyecektir. Oysa Seneca'nın insan bilgeliğinin “bedenine ekilmiş olan tanrısal tohuma bağlı olduğu” söylemi İncil'e aktarılmış bir ifadedir.²⁴⁹

Seneca'nın insan anlayışının detaylarını onun ahlak felsefesi içinde bulabiliriz. Ahlak felsefesinin ilkelerini ruh anlayışına dayandıran Seneca, insanın evrenin önemli bir parçası olarak yaratıldığını düşünür. İnsan'ın ruhunun üstüne çökmüş bir yük olan bedeninin esiri olmaktan daha ziyade şeyler için dünyada var olduğunu ifade eder. Bu sebeple özgürlüğün kesinliğinin ancak bedeni hor görerek imkanı olabileceğine inanır. Kendi deyişi ile “Ben bedene, özgürlüğe zincir vurlmuş bir el mantığı ile bakarım. Hayatın darbelerine karşı orda olmaları için tutarım bu bedeni. Bedenimden ruhuma kadar da hiçbir yaranın iyileşmesine onay vermem.”²⁵⁰ Seneca'ya göre, bedenimizin kuvvetli olabilmesi için birden fazla şeye ihtiyacı vardır. Ruhun ise yoktur. Ruh kendisini besler, olgunlaştırır. İnsanı iyi yapmaya yetecek olan her şey, kendi içindedir. Diğer Stoacılar gibi Seneca da “iyi”nin ruhta bulunduğunu savunur. Ona göre, iyi ya da kötü duyular tarafından belirlenemez. İyi ve kötüyü değerlendiren akıldır. Belirtmek yerinde olur ki, Seneca'nın eleştirmiş olduğu zevk anlayışı, yaşamdan tat alma olayı değil, o dönemde Roma'nın abartılmış zevk anlayışıdır. Seneca, bedenin gereksinimleriyle zevki birbirinden ayırmaktadır. Hayatta hiç umudu beklentisi olmayan, hiçbir şeyden umudunu kesmez.²⁵¹

Seneca döneminde, Roma, emeğiyle zengin olmayı değil, ya eyaletlerden, kişilerden rüşvet alarak ya da zengin yurttaşlarını bir gerekçe ile sürgüne gönderip ya da ortadan kaldırarak, varlığını paylaşma yoluyla zengin olmayı tercih etmiştir. İnsanlar zenginlik hırsına kapılmışlar, rüşvet ve talan açıkça yapılan şeyler durumuna gelmiştir. Yaşayış biçiminde sade, azla yetinen eski Romalı insan tipinin yerini, türlü yollardan zengin

²⁴⁹ Akalın, “Hristiyanlığın Kaynağı”, s.94.

²⁵⁰ Seneca, *Phaedra*, s.14.

²⁵¹ Seneca, *Medea*, s.10.

olan, lükse ve zevke düşkün kişiler almıştır. Seneca, ahlakın böylesine bozulduğu bir toplumda insanın her şeyden bir zevk aradığını şu sözleriyle anlatır:

“Her şeyden zevk arıyor insan. Hiçbir kusur kendi sınırları içinde kalmıyor: para hırsına dönüşüyor sefahat. Şerefli kavramı çoktan unutuldu. Fiyatı uygun oldu mu, utanılacak hiçbir şey yok. İnsan için kutsal olan insan, eğlenmek için, şaka yapar gibi öldürülüyor. Eskiden bir insana zarar vermeyi öğretmek, yara almak kadar günahı. Şimdiyse, bir adam çıplak, silahsız sürükleniyor herkesin gözü önüne, bir insanın ölümünü seyretmek, yeterince bir gösteri oluyor insanlara.”²⁵²

Seneca insanın acılara katlanarak da olsa, erdemi korumasının onu Tanrıdan üstün kıldığından söz eder. Nitekim bilgenin saygınlığı kendi içindedir. Örnek insan ile bilge arasında bir geçişim söz konusu olmaktadır. Seneca, bilge insan ile örnek insan arasında bir ayrım yapar. Ona göre bilgeliğe ulaşmak oldukça zordur ve bunu başarabilen insan sayısı da pek azdır. İşte bundan ötürü, henüz tam anlamıyla bilge olmasa da, bilgelik yolunda ilerleyen, bilgeliğe ulaşmak isteyen insan, “örnek insan” olarak tanımlanır. Örnek insan, yokluğunda bilgenin yerini tutar.²⁵³

Seneca'nın doğa anlayışı ile ahlak görüşü arasında tam bir uygunluk vardır. Diğer Stoacılar da olduğu gibi, ahlakın ve erdemin temeline bir ölçüt olarak, doğa ve ona uygun yaşama ilkesi getirilmektedir. Doğaya göre yaşamak, aynı zamanda Tanrıya göre yaşamaktır. Seneca'nın Tanrı ve insan ilişkisini konumlayışı, onun ahlak anlayışının da temelini oluşturur. Ancak o tapınmayı değil, yalnızca inanmayı savunur. Çünkü Tanrı insana, hayatında karşılaşacağı güçlükler ve kötülükler konusunda ona yardımcı ve koruyucu değildir. Aksine insan: felaketlerin ortasına atmaya doğru bir tutum söz konusudur. Bu, insanın kendi değerini ortaya koymak için bir vesile ve fırsat olarak görülmektedir. Seneca'nın insana, özellikle erdemli insana büyük değer verdiğini söyleyebiliriz.

Mutluluğun doğaya uygun yaşamaktan kaynaklandığına inanan Seneca, doğayı şöyle tanımlar: Doğa Tanrının evrene ve parçalarına sinmiş tanrısal akıldan başka bir şey değildir. İnsan aklı da beden içine yerleşmiş olan tanrısal soluğun bir parçası durumundadır. Ona göre, ruh tanrıdan gelen bir soluk olduğu için insanlar birbirine eşittir. Çeşitli sınıflandırmalar, değerlendirmeler ise insanın gururunun ve haksızlığın

²⁵² Seneca, *Medea*, s.255.

²⁵³ Mustafa Günay, *Felsefe Tarihinde İnsan Sorunu*, İstanbul: Karahan Kitabevi, 2010, s.25.

yol açtığı şeylerdir. İnsanların eşitliği düşüncesi, yeryüzünde bir tek devletin kurulması gerektiği düşüncesinin de temelidir. Bu düşünceye bağlı olan Seneca, kendini bir "dünya yurttaşı" olarak kabul eder. Seneca'nın kendini "dünya yurttaşı" olarak tanımlamasındaki amaç, akılsallığı korumak ve onu haksızlıklara ezdirmemek için bir tek devletin gerekli olmasıdır. Dünya yurttaşının görevi de, yaşamdaki akıl dışılıkları gücü yettiğince çeşitli şekillerde eleştirmektir. İnsanın onurlu bir şekilde yaşaması için evrensel bir devletin yurttaşı olması, evrensel bir devlet anlayışının oluşabilmesi için de tek Tanrı anlayışının varlığı gereklidir. Çünkü ancak tek bir Tanrı evrenselliğin koşulu olabilecektir.²⁵⁴

Stoacılığın düşündüğü toplum, Antik Yunan site devleti değildir. Bir imparatorluk altında yaşayan insanın felsefesi olarak Stoacılık, daha evrensel bir toplum düşüncesine dayanır. Onlara göre bütün insanlar, yaratıcılarından dolayı kardeşirler ve evrenin yasası onları birbirine bağlayan yasadır. Stoacı için vatan artık site değil dünya olarak görüldüğünden, bu anlayışın sonucu olarak "dünya yurttaşlığı kavramı ortaya çıkmaktadır. Anayasası doğa yasası olan bu dünya devleti, bütün insanlığın ve tanrıların da içinde yer aldığı bir kozmopolistir. Böylece, felsefe tarihine ilk kez "insanlık" ve aynı bağlamda "insancılık (hümanizm)" kavramları getirilmiş olmaktadır. Ve yine aynı şekilde doğa yasası karşısında her insanın eşit olduğu görüşünü ortaya koymasıyla, Stoacılık, insan ve onun evrendeki yeri hakkındaki görüşleriyle bir çığır açmıştır denilebilir. Gerçekten de, Stoacılığın en önemli mirası; adaletin, hukukun uzlaşımalsal bir şey olmadığı, onun evrensel aklın (Logos) ifadesi olarak dayanağını insan doğasında bulan evrensel bir ilke olduğudur. Bu görüş, daha sonraki dönemlerde işlenecek ve Batı uygarlığının hukuk anlayışı için önemli bir temel oluşturacaktır.²⁵⁵

Seneca insanın başına gelen her olayın kendisi için iyi bir sebebi ve sonucu olduğuna inandığı sürece başına gelen kötü olaylardan yakınmayarak yaşamına ve Tanrı'nın mesajlarına, öngörülerine kendi içinde anlam verebilecektir. Eğer iradesini erdem yolunda geliştirirse bu irade özgür olan Tanrı iradesinin bir parçası haline gelir; insan da ancak bu yolla özgür olabilir. İnsan ruhu tanrısal aklın (logos) bir parçası olduğu

²⁵⁴ Günay, *Felsefe Tarihinde*, s.26.

²⁵⁵ Günay, *Felsefe Tarihinde*, s.27.

için de bu ruh akla uygun davrandığı sürece Tanrı'yla aynı özgürlüğe sahip demektir.²⁵⁶

Evrendeki hiçbir şey saygısızlık yapan birine rastlamayacak kadar kutsal değildir ama kendilerinden çok o ulaşılmaz büyüklüğe saldıranlar mevcut diye de tanrısal şeyler yüceliğinden bir şey kaybetmez. Çünkü dayanıklı olan etkilenmeyen değil, yaralanmayandır.²⁵⁷ *Tanrısal Öngörü* adlı kitabında Seneca'nın Tanrı hakkında aktardıkları da Stoa öğretileriyle paralellik gösterir. Tanrı bizim de içinde olduğumuz bu evrenin veya doğanın kendisinden başka bir şey değildir. İnsan bu doğada baktığı her yerde Tanrıyı düşündürecek mükemmel şeyler görüp hissedecektir. Seneca rastlantı sonucu evrenin oluştuğu fikrine de karşı çıkar. Çünkü ona göre bu kadar mükemmel bir oluşumun bir kurucu ve koruyucusunun olması gerekir. Seneca tüm evrenin maddeden ve Tanrıdan ibaret olduğunu söylemektedir.²⁵⁸

Stoacı insan anlayışının en değerli yanı bu anlayışın insana hem doğa ile derin bir uyum duygusu vermesi hem de insanın doğadan ahlaksal bakımdan bağımsız olduğunu onaylamasıdır, Kendi ifadesiyle “Stoacı düşünür için bu düşünceler çelişik olmayıp birbiri ile içten bağlantılıdır. İnsan, kendini evrenle yetkin bir denge içinde bulur ve bu dengenin hiçbir dış güç tarafından bozulmaması gerektiğini bilir. Stoacı "sarsılmazlığın" (ataraksia) ikili özelliği buradadır.” İşte bu Stoa kuramı, antik kültürü biçimlendiren en önemli güçlerden biri olmuştur. Ama bu kuram kendini ansızın yeni ve bu nedenle bilinmeyen bir gücün karşısında bulmuştur. Bu yeni güçle olan çatışma klasik insan ülküsünü en temel noktalarından sarsmıştır. Gerçekte Stoacılığın ve yeni güç olarak nitelediğimiz Hristiyanlığın insan kuramları zorunlu olarak birbirlerine düşman kuramlar değildirler. Düşünce tarihinde bu iki kuram bir arada çalışırlar ve çok kez aynı düşünürde bu iki kuramı yakın bir bağlantı içinde buluruz. Ama yine de Hristiyanlıkla Stoacı düşünceler arasında hiçbir şekilde uzlaştırılamayacak bir nokta olarak kalan bir çatışma vardır. Stoacı kuramda insanın temel erdemi sayılan mutlak

²⁵⁶ Seneca, *Bilgenin Sarsılmazlığı*, çev., Elif Burcu Özkan, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017, s.19.

²⁵⁷ Seneca, *Bilgenin Sarsılmazlığı*, s.32.

²⁵⁸ Seneca, *De Providentia*, s.20.

bağımsızlığı, Hristiyan kuramda onun temel eksikliği ve yanılgısı şekline dönüşmüştür.²⁵⁹

3.4 Epiktetos'ta Tanrı, Evren ve İnsan

Phrigia'da M.S. 50-138 yılları arasında yaşamış ve doğmuş bulunduğu Küçük Asya'da²⁶⁰ bir Hristiyan topluluğunun olduğu düşünülen Epiktetos'un düşüncelerinde bir Hristiyan etkisi olduğu bazı yazarlar tarafından ileri sürülmektedir.²⁶¹ Epiktetos Roma'daki yaşamı boyunca yoksul ve zorlu bir hayat geçirmiştir.²⁶² Neron'un Roma'ya hükmettiği dönemde bir köle olan Epiktetos, Seneca ile benzer görüşler savunmaktadır. Onun için de aklın kullanılarak doğaya uygun yaşanması mutlu olmanın temel şartıdır. Çünkü ahlaklı olmanın asli amacı mutluluğun kaynağı olmaktır. Epiktetos'da aklı aracılığıyla doğaya uygun yaşayan insanın doğanın belirlemiş olduğu kadere boyun eğeceğini ve bu şekilde mutlu olacağını belirtmiştir. Epiktetos, Seneca'dan ayrı olarak kişinin kendi elinde olanla kişinin kudretinin üstünde olan arasında bir ayrıma gitmiştir. Kendi cümleleri ile şu şekilde ifade etmektedir:

“Dünyada olup biten şeylerin bir kısmı elimizdedir. Elimizde olanlar fikirlerimiz, yaşayışımız, arzularımız, eğilimlerimiz, nefretlerimiz bir kelimeyle bütün hareketlerimizdir. Elimizde olmayanlar: eşya, mülk, şöret, mevki bir kelimeyle hareketlerimiz arasında olmayan şeylerdir. Maddi serveti bize kaybettiren irademizin elinde olmayan yabancı bir kuvvettir. Onlara sahip olmamak veya kaybetmek utanılacak bir şey değildir”²⁶³

Epiktetos'a göre felsefe, Tanrı'nın izinden gitmeyi, istek ve talepleri düzene koymayı ve insanlara düşüncelerini doğru kullanmayı öğretir. Bu düşünme faaliyeti sayesinde insan, aklın öncülüğünde, iradesini doğruya, iyiye, adil olana yönlendirir. Ona göre akıl yoluyla yapılan bu işler felsefe yapmak anlamına gelir. Onun hayat felsefesini şöyle özetleyebiliriz. Felsefe, bedensel zevklere değil aklın isteklerini hayata geçirmeye odaklanmalıdır. Çünkü felsefe sayesinde ruhu yüceltmek için pratik çözümler bulabiliriz. Ayrıca biz felsefe sayesinde insan elinde olanları kendisine bağlı

²⁵⁹ Günay, *Felsefe Tarihinde*, s.27.

²⁶⁰ Anadolu Yarımadası

²⁶¹ Çetinkaya, *Felsefe Tarihi*, s.254.

²⁶² Epiktetos, *Enkheiridion*, çev., C. Cengiz Çevik, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, s.viii.

²⁶³ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, çev., Burhan Toprak, İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1997, s.17-85.

olduğunu, elinde olmayanların da onun iradesi dışında geliştiğini kabul ederiz. Bu sayede insan iradesini doğru kullanıp özgürlüğe giden yolda ilerleyebilir.²⁶⁴

Epiktetos renkleri, ışıkları ve gözleri yaratan gücün Tanrı olduğunu söyler. Evrendeki düzenin mimarı Tanrı'dır der. İnsan Tanrı'nın bu düzeninin seyredicisi, övücüsü ve açıklayıcısı olmalıdır. Ona göre insan, bitkiler ve hayvanlardan farklı olarak en azından Tanrı'nın kendisine ruh ve zekâ vermesiyle ayrıldığını bilmeli ve bunları kullanmalıdır. Bu benzersiz, dünyadan ve dolayısıyla hayattan sadece görmüş geçmiş olarak çıkıp gitmemelidir. İnsan buna ilave olarak Tanrı'yı tanımalı, bilmeli ve onun insanın gözünün önüne serdiği dünyadaki güzellikleri görüp incelemekten dünyadan ayrılmamalıdır. Bir zorlukla karşılaşınca da Tanrının insana acılara ve felaketlere dayanma gücü olarak, ruh yüceliği, sabır ve mücadele etme güçleri verdiğini unutmamalıdır.²⁶⁵

İnsan karşılaşacakları olaylara karşı ne kadar hazırlıklı olursa, hayatta o kadar başarılı ve mutlu olurlar diyen Epiktetos bu mutluluk ve başarıyı da akılla ve doğaya uygun yaşamakla ilişkilendirir. İnsan aklın rehberliğinde hayatını düzenlerse karşılaşacağı olaylara da hazırlıklı olur. Genel olarak insanları üzen husus olaylar veya maddi şeyler değil insanların bu olaylara yüklenen anlamlardır. Epiktetos, ölümün bir felaket olmadığını asıl felaketin, ölüme yüklediğimiz kanaatler ve anlamlandırmalardır. Bundan dolayı mutsuzluk veya acı içinde olduğumuzda, kimseyi suçlamamalıyız. Tek suçlu bizim olaylar hakkında geliştirdiğimiz yanlış anlamlandırmalarımızdır.²⁶⁶

İnsan yaptığı akılcı seçimler aracılığıyla Tanrı bilgisine de ulaşacaktır. Ulaşacağı tanrı bilgisi ise Tanrının insanları kendisine eş yarattığı ve insanın ondan kopmuş bir parça olduğudur. Bu sebeple insan koptuğu parçanın aslına uygun yaşamalıdır. Her insan içinde Tanrı payı bulunmaktadır. Bu sebeple insan Yaratana benzemelidir. Bu şekilde erdemli olunabilecek ve arzularını kontrol ederek onların efendisi olabilecektir. Çünkü

²⁶⁴ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, çev., Burhan Toprak, İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2018, s.11.

²⁶⁵ H. Haluk Erdem ve Mustafa Günay, *Hierapolisli bir filozof Epiktetos*, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2021, s.97-98.

²⁶⁶ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, çev., Cemal Süer, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2013, s.15.

Tanrı, babadır.²⁶⁷ Epiktetos'un düşünceleri kendi cümleleri ile şu şekilde ifade edilmektedir:

“Tanrı babandır ve o senin içindedir. Bu asaleti unutursun, nereden geldiğini ve içinde ne taşıdığını bilmezsin. Halbuki hayatının bütün hareketlerinde hatırlaman lazım gelen budur. Her an kendine de ki: beni yaratan Tanrıdır ve Tanrı benim içimdedir.”

Epiktetos Tanrının mahiyetini zekâ, ilim, nizam ve akıl olarak ifade etmektedir. Epiktetos'a göre Tanrı insanı çağırarak ve ona şunları soracaktır:

“Tanrının mahiyeti nedir? Zekâ, ilim, nizam ve akıldır. Tanrı seni şahit olarak çağırır ve sana sorar: iradeden başka bir yerde hayır ve şer olmadığı doğru mudur? Bir kimseye zararım oldu mu? Herkese faydalı olacak şeyleri herkesin iktidarına vermedim mi? İnsan bu dünyada Tanrı'nın mahiyetinin ve yarattığı eserlerinin seyircisi, Onun müfessiri olmalıdır. Hiç olmazsa uluhiyetin sende bittiği yerde bit. Uluhiyet kudreti sende kendisini anlayacak kabiliyette zeki bir ruh vermekle bitmiştir. Uluhiyet kudretini kullanmasını bil. Neden şikâyet ediyorsun? Tanrı sana zatında bulunan en büyük, en asil, en şahane, en ilahi şeyi, fikirlerini iyice kullanma kabiliyetini ve en hakiki nimetleri kendinde bulmak iktidarını verdi. Daha fazla ne istiyorsun? Bunun için sevin, bu kadar iyi bir babaya teşekkür et ve biteviye duadan geri kalma”²⁶⁸

Bu ifadeler Epiktetos'un Hristiyan bir toplulukla iletişime geçmiş olabileceğinin işareti olarak da düşünülebilir. Ayrıca insanın elinde olanlar ve değiştiremeyecekleri ayrımı da cüzzi ve külli irade ayrımını çağrıştırmaktadır. Diğer bir deyişle bu söylemi de Hristiyan topluluk ile iletişimi sayesinde gerçekleşmiş olabilir.

Epiktetos Tanrısal payın herkesin içinde olan akıl aracılığıyla var olduğunu belirtmekle beraber bu aklın kullanım derecelerinin kişiden kişiye değiştiğini de vurgulamaktadır. Aklının farkına varma ve bunu kullanmak farklı kavramlardır. En üst seviyede aklını kullanan Tanrıya yönelecektir. Böylece kaderi ve özgürlüğü arasında var olan kişi elinde olanın da olmayanın da bilincine varacaktır. Epiktetos, Tanrıya bağlananın mutlu olacağını, özgür olacağını ve akıllı olacağını savunmuştur. Özgürlük akla bağlıdır. Bunun kullanım derecesine göredir. Epiktetos, servet sahibi olma hatta sağlıklı kalmaya çalışmayı bunu bir amaç haline getirmeyi bile mutsuzluk kaynağı olarak tanımlamaktadır. Erdemli bir insan ve bunun doğal bir sonucu olarak mutlu bir insan olmak her türlü tutkunun yok edilmesini gerektirmektedir. Kişi kaderin

²⁶⁷ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s.49,72,80.

²⁶⁸ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s.49,72,80.

kendisine yüklediği görevi yerine getirmelidir. Bilge ise öğreticiliğinin yanında uygulayıcı olarak örnek olmalıdır.²⁶⁹

Epiktetos da Seneca gibi Tanrının eşit şekilde yarattığı insanların aslında tek bir topluluğun üyeleri olduğunu ve bu topluluk içerisinde bireyin kendi kimliğini kaybetmek suretiyle bu topluluğun içinde eriyeceğini onun bir parçası olacağını ve gerektiğinde topluluk için kendisini feda edebileceğini öngörmektedir.²⁷⁰

Epiktetos Tanrı'nın oluşturduğu herşey hayatta neden ve sonuç ilişkisi doğrultusundadır. Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için eserden yola çıkmaktadır. Epiktetos bu düşüncesindeki fikirlerini şunları diyerek açıklamıştır:

“Tanrı sadece renkleri yaratıp onları ayırt edip, görececek gözleri yaratmamış olsaydı bu renkler neye yarayacaktı? Renkleri ve gözleri yaratıp da ışığı yaratmasaydı renkler ve gözler neye yarayacaktı? Bu üç şeyi birbiri için yaratmış olan kimdir? Bu eşsiz birliğin yaratıcısı kimdir? Tanrıdır. Demek ki tanrısal bir kuvvet vardır.”

Epiktetos'a göre insan, bu dünyada Tanrı'nın niteliğinin ve O'nun yarattığı eserlerin seyircisi, O'nun açıklayıcısı ve övücüsü olmalıdır. Bu düşüncelerini şu ifadeleriyle açıklamaktadır: “Bu eşsiz hayattan yalnız şöyle görmüş olarak çıkıp gitme. Gör, tanı, öv ve O'nu kutla.”²⁷¹ “Bir hükümdarın ya da büyük bir beyin koruması, bizi huzur içinde ve her türlü tehlikeden uzak tutmağa yeter. Oysaki koruyucu ve baba olarak Allah'ımız var. Niye bu korunma kaygılarımızı, korkularımızı atmak için yetmiyor.”²⁷²

Epiktetos insan gerçekleşecek olan her şeyin senin istediğin gibi olmasını arzulama aksine her şeyin olduğu gibi olmasını iste, böylece yaşamda huzurlu olacaksın diye söylemektedir.²⁷³ Tanrılara hürmet konusunda bilmeni istediğim ilk husus şu: Tanrılarla ilgili doğru düşüncelerin olsun onlar vardır, evreni iyi ve adil bir şekilde yönetiyorlar onlara boyun eğ, olan her şeyi kabullen ve her şeyin en yüce akıl

²⁶⁹ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s.32-33.

²⁷⁰ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s.113.

²⁷¹ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s.54.

²⁷² Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s.56.

²⁷³ Epiktetos, *Enkheiridion*, s.4.

tarafından gerçekleştirildiğine inan. Zira bunları yaparsan tanrıları asla suçlamayacak onları seni umursadıkları gerekçesiyle hatalı bulmayacaksın.²⁷⁴

Sıg düşünceli ve kıt kafalı insanlar hayatlarından bir olumsuzluk bir talihsizlikle karşı karşıya kaldıklarında alışkanlık ve içgüdüsel olarak başkalarını suçlarlar. Ancak akli başında düşünen insan kendisini suçlar. Kendini bilgeliğe vermiş insanlar bu tip durumlarda başka birini suçlamanın ve ona yıkmanın ahmaklık olduğunu, suçlamanın hiçbir kimseye bir şey kazandırmayacağını anlarlar.²⁷⁵

Her şeyin tanrısal olduğuna dair bir diyalog aktaran Epiktetos kendisine sorulan şu soruya ve cevaplarına dikkat çeker: Bir kişi (Epiktetos'a) sorar:

“Hiçbirini atlamadan Allah’ın bütün davranışlarını görmüş olduğuna beni nasıl inandırabilirler? Epiktetos ona şu cevabı verdi: Bütün dünyadaki eşya ve olayların aralarında bağları olduğuna inanıyor musun? -Evet-Dünyada olup bitenlerin gök kuvvetleri yönünden yönetildiğine inanıyor musun? -Evet- Her şeyin zamanında olup bittiğini ve her mevsimin zamanında başladığını görüyorsun. Güneşin yaklaşması ya da uzaklaşması ile ayın dolgunlaşması ya da incilmesi bütün tabiatın yüzünü değiştiriyor. Bundan sonra yeryüzündeki her şeyin, vücutlarımızın “bütün” ile o kadar birleşik olduğunu gördükten sonra, bu kâinattan daha Tanrısal olan ruhumuzun ondan ayrı olduğunu ve onu yaratan Allah’ın ayrı ve bağımsız olabileceğini nasıl düşünebilirsin. Senin anlayışının Tanrılık kadar engin olduğunu sana kim söyledi? Çevrende görünen her şey senin gözünün önündedir. Gözü yaratanın gözünden birtakım şeylerin kaçıp kaçamayacağını sen düşün.²⁷⁶

Tanrı’ya şükür edilmediğinden dolayı insanın nankör olduğunu belirten Epiktetos, “Tanrı’nın bize verdiği olağanüstü iyiliklerden bile söz edilse, bunun için şükretmek şöyle dursun, onu suçlar ve sızlarız. Bununla birlikte bir parçacık olsun duygulu ve borç nedir bilen bir yüreğimiz olsa, tabiatın herhangi bir parçası, en küçüğü bile, Tanrısal gücü ve üzerimizdeki iyiliklerini duymamıza yetecektir”²⁷⁷ şeklinde görüşlerini ifade etmektedir.

*“Tanrısal Bilgelik; zekâ, düzen ve akıldır. Her işimizi Tanrısal Bilgelğin ustalığına bağlanarak yapmalıyız.”*²⁷⁸

²⁷⁴ Epiktetos, *Enkheiridion*, s.15.

²⁷⁵ Epiktetos, *İçsel Huzur İyi Yaşamın Kapısını Açar*, çev., Cengiz Erengil, İstanbul: Koleksiyon Yayıncılık, 2013, s.14.

²⁷⁶ Epiktetos, *İçsel Huzur*, s.60-61.

²⁷⁷ Epiktetos, *İçsel Huzur*, s.62.

²⁷⁸ Epiktetos, *İçsel Huzur*, s.40.

İnsan her şeyden ayrılmış bir var olan değildir. Evrenin biricik yeri doldurulamaz bir parçasıdır. İnsanlık bilmecesinin özsel bir parçasıdır. Her birimiz geniş birbiriyle bağlantılı ve mükemmel bir düzen içindeki insan toplumunun bir parçasıyız. Fakat, bu insanlık kumaşının neresine uygundur? Kim için varız? Öteki insanlarla bağlantı kurmaya ve bu bağlantıların niteliğini anlamaya çalışın Birbirimizle olan ilişkilerimizi tanıyarak ve böylelikle görevlerimizi belirleyerek, kendimizi açık seçik bir şekilde kozmik düzen içine yerleştiririz.²⁷⁹

İnsanlar, şeylerden değil, şeylerle alakalı oluşturdukları prensipler ve fikirlerden dolayı rahatsız olurlar. Ölüm mesela, kendi zatında kötü bir şey değildir, öyle olsaydı Sokrates'e de öyle görünürdü. Fakat dehşet, ölümün kötü olduğuna dair sahip olduğumuz fikirle ilgilidir. Öyleyse, her ne zaman bir işe kalkışırken engellendiğimizde, rahatsız edildiğimizde ya da üzüldüğümüzde bunu hiçbir zaman başkalarına bağlamamalı, kendimize, yani kendi prensiplerimize bağlamalıyız. Bu bilgilerin öğretilmediği bir kişi kendi kötü dunumu için başkalarını suçlayacaktır. Bunları öğrenmeye başlayan kişi, kendini suçlayacaktır. Bu dediklerimizi mükemmel bir şekilde anlayan kişi ise ne başkaları ne de kendisini suçlayacaktır.²⁸⁰

İnsanı diğer varlıklardan ayıran aklı olduğu için Tanrı'yı övmesi gerektiğini belirten²⁸¹ filozof, kendisinin, insanlara sadece inançlarında özgürlüğü korumalarını öğrettiğini ve Tanrı'nın da yalnız bunları korumaları için insanları yarattığını söylemiştir. Ona göre "Tanrı'nın en doğru, en yerinde, en çok ayaklar altına alınamayacak kanunu, her zaman güçlüye boyun eğmesi ve akılla onu yenmesidir."²⁸²

Epiktetos'un Mutluluk öğretisi eserinde Epiktetosa göre bizim elimizde olmayan şeylerin bir kısmı direkt Tanrı'ya bağlıdır. İnsan Tanrı'dan gelen şeylere iyi ya da kötü katlanmak için yaratılmıştır. İnsan bu dünyada adeta bir aktör gibi rejisör olan Tanrının verdiği rolü sızlanmadan oynamakla yükümlüdür. Bu rejisör bizlere ister bir dilenci rolü ister bir total köle rolü, isterse de bir kral rolü vermiş olsun fark etmez; insana düşen, rollere itiraz etmek değil, verilen rolleri en uygun şekilde oynamaktır. Tiyatroda

²⁷⁹ Epiktetos, *İçsel Huzur*, s.47-48.

²⁸⁰ Epiktetos, *Kılavuz Kitap*, çev., Salih Adem, İstanbul: Şule Yayınları, 2013, s.14.

²⁸¹ Epiktetos, *Kılavuz Kitap*, s.62.

²⁸² Epiktetos, *Kılavuz Kitap*, s.70-71.

oynayacağı oyunu kişi kendi seçmez yönetmen seçer. Bu evrende ve hayatta da insanın ne olacağına Tanrı karar verir. Bu anlamda insan ancak kendi tutum ve davranışlarını kontrol etmekle vazifelendirilmiştir. Epiktetos'a göre, başımıza gelen ve felaket zannettiğimiz durumların hepsi Tanrı'dandır. Onun bizim için istediği, bizim kendimiz için istediklerimizden daha hayırlıdır. Bu konuda ilâhî adalete güvenmek, ona itiraz ve isyan etmemek durumundayız. Çünkü ona göre bizim dışımızdaki dünyada kötü diye bir şey yoktur. Kötülük bizim olaylarla ilgili yorumlarımızdandır.²⁸³ Epiktetos Tanrı'ya kendisinden başka kimseden ya da güçten hiçbir beklentisi olmaksızın ilâhiler okuyor, böyle yaşamayı öğütlüyordu.²⁸⁴

Epiktetos, “Sultanların ve büyüklerin karşısına çıktığın vakit yükseklerde seni gören, duyan ve senin daha çok borçlu olduğun daha büyük bir sultanın var olduğunu hatırla”²⁸⁵ diyerek kişinin Tanrı'yı hep hatırında tutması gerektiğine işaret etmiştir. Aynı şekilde “*Tanrı'nın karşısına ne halde çıktığına önem vermemekle seni yaratana leke sürüyorsun. Oysaki ustadan ustaya, eserden esere ne büyük ayrılık var*”²⁸⁶ sözleriyle Yaratıcının eserlerinden hareketle O'nun büyüklüğünün bilinebileceği görüşündedir.

Epiktetos'a göre Tanrı'nın (Allah'ın) niteliği akıl, düzen, bilgi ve zekâ'dır.²⁸⁷ Bu nedenle insan her zaman kendine: “Beni yaratan Tanrı'dır ve Tanrı benim içimdedir. O'nu gittiğim her yere götürüyorum. O'nu niçin utandırıcı düşüncelerle, bayağı işlerle ve alçakça isteklerle kirleteyim”²⁸⁸ şeklinde ihamda bulunması gereklidir.

Felsefenin konularından olan ve Epiktetosun çok fazla görüş ve fikir beyan etmediği konu bilgi ve epistemolojidir. Epiktetos hayatta öğrenilmesi gereken ilk bilginin; “Tanrısal iyilikleri ile her şeyi yöneten bir Allah'ın varlığı, yalnız davranışlarımızın değil ama duygularımızın ve düşüncelerimizin de ondan saklanmayacağı”²⁸⁹ olduğudur. Ona göre “Tanrı, insana varlığında bulunan en büyük, en soylu, en şahane,

²⁸³ Mehmet Önal, *Epiktetos'un Mutluluk Öğretisi, (Nasıl Mutlu Olabilirim?)*, İstanbul: Bilsam Yayınları, 2015, s.33.

²⁸⁴ H. Haluk Erdem ve Mustafa Günay, *Hierapolisli Bir Filozof Epiktetos*, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2014, s.70.

²⁸⁵ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s.72.

²⁸⁶ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s.78.

²⁸⁷ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s.78.

²⁸⁸ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s.78.

²⁸⁹ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s.84.

en tanrısal şeyi; düşüncelerini iyice kullanma bilgisini ve en gerçek nimetleri kendinde bulma gücünü vermiştir.”²⁹⁰

Yukarıda anlatılan ifadelerden de anlaşılacağı üzere Epiktetos insan, evren ve Tanrı’yı bir bütünün parçaları gibi yorumlamaktadır. “O’nu kutla öv, gör, tanı” şeklinde özetlenebilecek düşüncesi bilen anlayan ve şükreden insanı yüceltmektedir ve nankör insana geçit vermemektedir. Tanrısal olan aklı kutsamakta ve insanın da parçası olan bu evrene saygıyı zorunlu görmektedir.

3.5 Marcus Aurelius’ta Tanrı, Evren ve İnsan

Platon’un filozof kral idealinin ilk örneği ve iyi bir hümanist olan Marcus Aurelius M.S. 121-180 yılları arasında yaşamıştır. Bir Roma İmparatoru olarak Epiktetos gibi bir köle filozofun izinden ayrılmamıştır. Marcus Aurelius, kâinatta var olan tüm varlıkların Tanrı’nın gücüyle birbirlerine bağlı olduklarını savunmaktadır. Herkes Tanrı gücü ile birbirine bağlı olduğundan bir kişi için iyi olan tüm insanlar için iyidir. Bir bütünün parçaları niteliğinde olan insanlar görev neyi gerektiriyorsa onu yapmalıdırlar yani kaderi kabullenmelidirler.

Aurelius’un felsefeye kazandırdığı değer de çok önemlidir. Çünkü onun gözünde felsefe, tıpkı insanların hasta olduğunda doktorların verdiği ilaçları kullandıklarında bedensel hastalıkları iyileştirmesi gibi, felsefede acılarını dindiren, insanın kendini gerçekleştirmesini sağlayan, ruhun hastalıklarını iyileştiren, bir reçetedir.²⁹¹

Marcus Aurelius’ta diğer Stoacılar gibi kaderin kabullenışı bağlamında ayrılmamaktadır. Ona göre toplumsal ayrıcalıklar gibi kölelik de doğaldır. Tanrının bir öngörüsü sonucu meydana gelmiştir. Bu sebeple Marcus Aurelius önceden öngörülen kadere isyanı kesinlikle reddeder. Toplum içerisinde farklı konumlarda olan insanlar olabilir. Bu insanlar efendi, köle, zengin, fakir veya mutlu, mutsuz olabilirler. Ancak Tanrının aklı hepsindedir. Açık bir ifadeyle hepsi akıl sahibidir. Tüm insanlar aynı

²⁹⁰ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s.47.

²⁹¹ Nuran Kılıç, “Marcus Aurelius’un Ahlak ve Siyaset Felsefesine Bir Bakış”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, 2008, s.21.

tohumdan, kökten gelmektedirler. Bu sebeple hepsi kardeşirler. Öte yandan Aurelius her insanın Tanrısal öze sahip olduğu konusunda ısrarcıdır.

Aurelius, “evrenin erdemlice düzenlendiği” temel fikrine geri döner.²⁹² Düzenli olan bu evrenin herkes bir parçasıdır bölümüdür. Ve ruhlarımızın efendisi de, doğa’nın, kendisinin bir yankısı olduğu “yönetici akıl, yönetici yetenektir.” Peki, evrende her şey böyle erdemlice düzenlenmişse, pek çok fizik ve moral kötülüğü nasıl adlandıracağız? Stoa felsefesini benimseyenler bu soruya, “[Mutlak ve nihai olarak] iyi, eşya düzeninin içindedir ve bu da ancak akıl ile ortaya çıkabilir, bilinebilir.” şeklinde cevap vermişlerdir. Bizlerin evrenin içinde bu düzende kötü olarak nitelendirdiğimiz algıladığımız durumlar da özü olarak bu düzenin bir parçasının gereğidir.

Evren ve insan ilişkisi yaşamın, evrene hâkim bir düzen, ata kozmik bir yasa uyarınca akıp gitmekte olduğunu; insana düşenin de bu doğal düzenin farkına vararak, ona uygun olarak yaşamak olduğunu belirten Aurelius, bu noktada bilhassa ‘yasa’ fikrine dikkatimizi çekmektedir. Evrende yasanın yokluğu nasıl düşünülemez, hatta bizzat ‘doğa ve evren’ yasanın bir gölgesi ise, bunun gibi, insanlar arası ilişkileri örgütleyen devlet ve toplum için de ‘yasasızlık’ durumu asla düşünülemez.²⁹³

Kâinatın herkes için geçerli yasası aynı zamanda tüm insanlar için geçerlidir ve özlerinde mevcut bulunmaktadır. Bu sebeple tüm insanlar kardeş olmalıdır. Karşı konulması imkânsız olan düzen içinde tüm insanlar birbirlerine muhtaçtırlar. Buna göre de birbirlerini sevmek zorundadırlar. Tüm bu sayılanlar Tanrı’nın izlenmesini zorunlu kılmaktadır.

Marcus Aurelius insanın gerçek doğasını ya da özünü bulmak için, her şeyden önce onun varlığından tüm dış ve rastlantısal özellikleri kaldırmak gerektiği görüşüne sahiptir. Bu konuda Aurelius şunları söyler: “İnsan olarak insana özgü olmayan şeylerden hiçbirini bir insanındır diye adlandırmayın. Onların bir insanın oldukları ileri sürülemez; insanın doğası onlar için bir güvence vermez; onlar insan doğasının bütünleyicisi değildirler. Sonuç olarak, ne insanın kendisi için yaşadığı, erek, ne de bu

²⁹² Kılıç, “Marcus Aurelius’un”, s.22.

²⁹³ Aurelius, *Düşünceler*, s.141.

ereğin bütünleyicisi olan "iyi" bu şeylerde bulunamaz. Bundan başka, eğer bu dış şeylerden bazıları bir insana rastlarsa bunları yargılamak ve bunlara engel olmaya çalışmak ona düşmez. Ama insan, kendini bunlardan ve bu türden başka şeylerden ne denli ölçülülükle ayırır ve bağımsız tutarsa o derecede iyidir.”²⁹⁴

Aurelius’a göre, insana dışarıdan gelen şeylerin tümü boş ve değersizdir. İnsanın özü, dış koşullara değil, yalnızca kendisine verdiği değere dayanır. Bundan dolayı, zenginlik, sınıf, toplumsal ayrıcalık, giderek sağlık ve düşünsel yetiler, tüm bunlar önemsizdir. Tek başına önem taşıyan şey, ruhun içsel tutumu, eğilimidir. Bu içsel ilkeyi ise kimse etkileyemez. Aurelius’un deyimiyle, “insanı daha önceki durumundan daha kötü kılmayan bir şey ne insanın yaşamını daha kötü kılar ne de bu yaşamı ister dışardan ister içerden olsun, etkileyebilir.”²⁹⁵

Stoacılıkta “kendini-sorgulama”nın gerekliliği, insanın ayrıcalığı ve temel ödevi olarak karşımıza çıkar. Ama bu ödev, artık daha geniş bir anlamda ele alınır. Çünkü yalnız ahlaksal değil, aynı zamanda evrensel ve metafizik bir art-alanı ya da arkaplanı da bulunmaktadır. Stoa felsefesinde insan, kendi kendisiyle, tanrısıyla uyum içinde olduğundan, evrenle de uyum içindedir. Çünkü evrensel düzen de, kişisel düzen de ortak bir temel ilkenin ayrı anlatım ve dışlaşmalarından başka bir şey değildirler. İnsan, eleştiri, yargılama ve algılama gücünü kanıtlar ve kendisiyle evren arasındaki ilişkide öncü rolünü evrenin değil kendisinin gördüğünü kavrar. Ruh, bir kez içsel biçimini kazanınca artık bu biçim değişmez ve ölçülü olarak kalır. Bu ruh, yargılayıcı bir ruhtur ve var olan ile var olmayan, doğruluk ile kuruntu, iyi ile kötü arasında eleştirel bir düşünmeyi dile getirir. Yaşam kendi içinde değişmekte ve akmaktadır. Ama yaşamın gerçek değeri, hiçbir değişiklik kabul etmeyen öncesiz-sonrasız düzende aranmalıdır. Biz bu düzeni duyusal dünyamızla değil, ancak akıl gücümüzle kavrayabiliriz Akıl, insanın gerçek gücü, doğruluğun ve ahlaklılığın ortak kaynağıdır. Çünkü o, insanın tümüyle kendine dayanabileceği tek şeydir.²⁹⁶

Kısacası doğa ve doğadaki işleyiş, zorunlu, mantıklı, yararlı ve iyidir Aurelius tarafından savunulan düşünceler onun tüm hayatı ve imparatorluk döneminde

²⁹⁴ Aurelius, *Düşünceler*, s.17.

²⁹⁵ Aurelius, *Düşünceler*, s.23.

²⁹⁶ Günay, *Felsefe Tarihinde*, s.22-23.

sergilediği hümanist tutumun bir yansıması olarak özetlenebilir. Seneca ve Epiktetos gibi Aurelius'da da doğadaki her oluş, Tanrısal öngörüyle yönetildiği için zorunlu olarak iyidir, uyumludur, güzeldir. Bundan dolayı da doğada mutlak kötülük yoktur. “Nasıl yanlış bir nota genel ahengi meydana çıkarmaya yarayabilirse ve bir tabloda gölge, ışığı ve renkleri belirgin bir duruma getirmeye yararsa, bunun gibi, kötülük de iyiliğin meydana çıkmasına yardım eder. Kötülükle savaş halinde olan iyilik daha canlı bir ışıkla parlar.” (Çelikkol, 2019, s.1233).

Marcus Aurelius'un dünya görüşü açısından, evrene, doğaya, günlük olaylara, insanlara, insanın çeşitli hallerine, duygularına, tutkularına, insan ilişkilerine Stoacı bir görüngeden bakıyor. Yalnızca temaların değil, belli konuların, düşüncelerin, imgelerin de, sık sık yinelendiğini görüyoruz.²⁹⁷

Marcus Aurelius'un en çok yinelediği temalar; Stoacılığın, evren, us, usa uygun yaşamak, yönetici ilke, yaşam, ölüm, zaman, her şeyin akıcılığı, evrende her şeyin sürekli bir değişim içinde oluşu, ün, mal mülk gibi dünyasal değerlerin geçiciliği, insanların kukla gibi içgüdüleri tarafından oynatılması, yaşamın oyuna, insanların oyunculara benzetilmesi, insanın evrenin bir parçası olduğu, tüm insanların birbirleriyle akraba, giderek kardeş oldukları gibi temalarıdır. Bunlara *Düşünceler*'den alıntılarla örnekler verelim:

“Her şey birbirine bağlıdır, onları birbirine bağlayan bağ kutsaldır: hemen hemen hiçbir şey insana yabancı değildir. Çünkü her şey birbiriyle ilişkili olarak düzenlenmiş olup birlikte evrenin düzenini oluştururlar. Varolan bütün şeylerden oluşan bir tek dünya vardır, onları kuşatan Tanrı tektir, öz tektir, yasa tektir, tüm düşünen varlıklarda ortak olan us tektir; gerçek de tektir, eğer aynı türden olan ve aynı usu paylaşan tüm varlıkların yetkinliği doğruysa.”²⁹⁸

Marcus Aurelius'un *Düşünceler*'inde, evrenin tek bir tanrısal organizma olduğu, bunun içerdiği tanrısal usun bu organizmaya can verdiği fikri sık sık yinelenmektedir: “Evreni, tek bir maddeyi ve tek bir ruhu iyyinde barındıran biricik bir canlı yaratık olarak düşün; bütün şeylerin bu varlığın bilinci tarafından özümlemiş olduğunu; her şeyin tek bir dürtü sayesinde olup bittiğini ve bütün bu şeylerin nasıl bir araya gelip

²⁹⁷ Aurelius, *Düşünceler*, s.17.

²⁹⁸ Aurelius, *Düşünceler*, s.18.

her şeyin ortak nedenini oluşturdıklarını onların birbirine nasıl zincirlendiklerini, nasıl bağlandıklarını düşün.”²⁹⁹

“Evrenin bu birliğinden; bütünün iyiliğinin, onu oluşturan parçaların iyiliğinin sıkı sıkıya birbirlerine bağlı olduğu çıkarsanır. Evrenin zihni toplumsaldır. Bundan dolayı, aşağı varlıkları üstün varlıkların yararı için yaratmıştır, üstün varlıkları da birbirlerine uyarlamıştır. Bunların her birine nasıl boyun eğdirdiğini, onları nasıl eşgüdümlü kıldığını nasıl yeteneğine göre her birine ona düşen payı verdiğini ve en iyilerinin, nasıl karşılıklı uyum içinde olmalarını sağladığını düşün.”³⁰⁰

Marcus Aurelius, toplumsal etiği, evrenin bu deterministik görüşü üstüne şu şekilde kurmak istemektedir:

“İnsanın doğası da ussal ve toplumsal ve tüm öteki varlıklarda ortak olduğu için, bütün insanları gözetmek doğa ile uyumludur. Tanrıların eserleri tanrısal öngörüyle doludur. Kader ise doğal düzene bağlıdır. Kader ve tanrısal öngörü iç içe geçmiş ve birbirlerine bağlanmıştır. Her şey buradan başlar. Her şey zorunluluktan kaynaklanır ve bütünün yararına gerçekleşir. Evrenin her yerinde iyi olanlar doğanın ürettiği şeylerdir. Evrenin varlığını sürdürmesini sağlayan şey sadece şeylerin dönüşümü değil, aynı zamanda şeylerden oluşan varlıkların dönüşmeye devam etmesidir eğer bu varlıklara inanıyorsan bu bilgi sana yeterlidir. Bu nedenle kitaplardan uzak dur. Bunu kalbinin derinliklerinden tanrılara gönül borcunu ödeyebilmek için yap.”³⁰¹

Marcus Aurelius’a göre başka insanların yaptıklarını anlayamadığı için mutsuz olan bir insan yoktur, ama insan kendi içinde ruhunda olan transformasyonları (dönüşümleri) algılayamayan bir insanın mutsuz olması mutlaktır. Evrenin ve insanın yapısının ne olduğunu, bunların birbirleriyle ilişkisini, hangi bölümün bütündeki hangi bölüme denk geldiğini aklımızdan çıkarmamalıyız. Herhangi bir insan yaptıklarının ve konuştuklarının evrenle bir ahenk içinde olmasını engelleyemez.³⁰²

Tanrılar varsa insanlardan ayrılmak kötü bir şey değildir. Tanrılar insanların kötü bir şey yapmasını istemezler. Tanrıların önünde eğil, insanları koru.³⁰³ Tanrılar eğer evrende yoksa tanrısal öngöründen ve tanrıların varlığından mahrum bir dünyada yaşamanın da bir anlamı olmayacaktır. Fakat tanrılar vardır ve insanların işleriyle ilgilenirler. Tanrılar gerçek kötülüklerin tuzağına düşmemek için gereken gücü insanlara vermişlerdir. Bunun dışında bilmediğimiz bir kötülük varsa tanrılar bunu engellemek için ellerinden geleni yaparlar. Ancak insanın kendisini kötüleştirmeyen

²⁹⁹ Aurelius, *Düşünceler*, s.18.

³⁰⁰ Aurelius, *Düşünceler*, s.18.

³⁰¹ Marcus Aurelius, *Kendime Düşünceler*, çev., Furkan Akderin, Ankara: Say Yayınları, 2016, s.18.

³⁰² Aurelius, *Kendime Düşünceler*, s.19.

³⁰³ Marcus Aurelius, *Hayat Kısa, Mutlu Olmayı İhmal Etme*, çev., C. Cengiz Çevik, İstanbul: Aylak Adam Kültür Sanat Yayıncılık, 2015, s.10.

bir şey yaşamını da kötüleştiremez. O yüzden kendi hayatında doğan ile evrensel doğayı izleyerek bildiğin yolda dosdoğru ilerle, çünkü ikisinin de yolu aynı.³⁰⁴ Evrenin doğası şüphesiz böyle bir şeyin olmasına izin vermez. Çünkü bilgisizlikten mesafe koyma veya bunu değiştirme düzeltme gücüne sahip değildir. Evrensel doğa iyi ve kötü fark etmeden iyi insanların da kötü insanların da başına aynı şeylerin gelmesine izin verir. Gerçekten, zenginlik ve fakirlik, acı ve zevk, ün ve tanınmamışlık, ölüm ve yaşam hem kötülerin hem de iyilerin hayatlarında var olan şeylerdir. Bunlar tek başlarına ne yanlışlar ne de doğrudur. Bu sebeple de ne kötü olabilirler ne de iyi.³⁰⁵

Her bir şeyin etrafında dönen ve birisinin de söylediği gibi toprağın altında ne olduğunu araştıran ve yalnızca içindeki koruyucu ruha uyup ona saygı göstermek yerine başkalarının ruhunda neler olduğunu anlamaya çalışan bir insandan daha kötü bir şey olamaz. Ruha saygı duymamız bizi her türlü tanrılardan sorumsuzluk, zevk ve insanlardan gelen şeylere karşı hoşnutsuzluğa karşı korur. Çünkü tanrılardan gelen her şey kusursuzdur. Bu sebeple ona saygı duymak gerekir. İnsanlardan gelen her türlü şey ise kan bağı olup aile olduğu için önemlidir. İnsanlar bazen kötüyü ve iyiyi ayıramadıkları için bizde merhamet duygusu uyandırır. Ancak böyle bir görüş açısı siyah ve beyazı ayırt etmemizi engelleyen körlükten daha az ciddi bir körlük değildir.³⁰⁶

İnsan hayatta her zaman kendi aklını kullanmayı seçmelidir. Rüzgârda oradan oraya her şekilden şekile savrulan kuru bir yaprağın kaderine terk edilemez yaşam deneyimi. Beklemek hiçbir zaman bir alın yazısı olamaz. Sevmeyi beklemek, başarmayı beklemek, mutluluğu beklemek... Bu söylenenler kendiliğinden ağacın dalında yetişen doğada olan meyveler değildir. Bir yerde insanın doğası kendisine emanettir. İnsan sevmeyi seçer, başarmayı seçer, mutluluğu seçer, sevmeyi seçer bu uğurda yapabilecekleri vardır. Hiç gösterişsiz bir şekilde kendi asaleti ile yapabileceği şeyler vardır.³⁰⁷

³⁰⁴ Aurelius, *Hayat Kısa*, s.17.

³⁰⁵ Aurelius, *Kendime Düşünceler*, s.20.

³⁰⁶ Aurelius, *Kendime Düşünceler*, s.21.

³⁰⁷ Özlem Esmergül, der., *Marcus Aurelius Unutma, Mutlu Bir Hayat Çok Az Şeye Bağlıdır 2000 Yıllık Mutlu Yaşama Rehberi*, İstanbul: Destek Yayınları, 2019, s.19-20.

Evrende her zaman, her şekilde her olasılık mümkündür ve bütün olasılıklar şimdiki zamanın içinde inşa edilir. Dolayısıyla şimdiki zaman diliminde yani şu an dışında, korkulacak, dert edilecek, kaygılanacak hiçbir şey yoktur. Şu anı nasıl geçirdiğin, gelecekle ilgili mümkün ihtimallere adım adım ne şekilde yaklaştığını gösterir.³⁰⁸ İnsan yeryüzünde tek başına değil... Türdeşleriyle birlikte paylaştığı bir sosyal düzenin de parçası. Yani toplumun bir ferdi, insanı, toplumsal düzenden bağımsız düşünemeyiz, İnsan için başına buyruk bir yaşam söz konusu olamaz. İnsan, kendi başına buyruk olmasın diye bir akla sahiptir zaten. Bu yüzden erdemler ve değerler inşa edebilme becerisi vardır. Dolayısıyla bireysel varoluşu kadar, toplumsal varoluşunu da akıllıca tasarlamalıdır.³⁰⁹

“O halde şu iki şeyi hep hatırlamak gerekir: Ezelden beri her şey birbirine benzer. Her şey bir sarmalın içindedir. Yüz yılda, iki yüz yılda ya da sonsuz yıllar içinde insanın hep aynı şeyleri görmesiyle görmemesi arasında bir fark yok... İkincisi, insan genç ölse, yaşlıyken de ölse sadece bir şeyi kaybetmiş olacaktır: Şu anı... İnsanın yoksun kalabileceği tek şey şu andı... Çünkü sahip olduğu tek şeydir bu. İnsan sahip olmadığı bir şeyi kaybedemez.”³¹⁰

İnsan akıllı, her şeyi olduğu gibi görüp değerlendirebilecek beceriye sahiptir. İnsan, akıllı yoluyla gösteriş ve abartıdan uzak kalmayı başarır, dengenin gücünü ve inceliği yakalarsa aslında dahili olarak kendini birtakım rahatsızlıklardan da koruyabilir.³¹¹

Evrenin kusursuz bir düzene sahip olduğunu söyleyen Aurelius, bunun erdemli bir düzen olduğunu ifade eder. İnsanın düzensizlik, haksızlık ya da kötülük olarak adlandırıp yaşadığı şeylerin de bu büyük iyilik düzeninin gerekli bir parçası olduğunu savunur. Diğer stoacılar gibi iyiliğin düzenin içinde zaten bulunduğunu ancak ortaya çıkması için de akıllı kullanmak gerektiğini söyler. Evrenin doğasında değişim vardır. Hayatta hiç kimse bir gün önceki hali gibi değildir. Her gün yeni bir gün her an yeni bir an ve insan hep kendini dönüştürür. Evrende bu şekildedir.³¹²

Aurelius’a göre insanlar akıllarındaki yanlış izlenimleri silmek ve onların üstesinden gelmek için sürekli ruhunun derinliklerinde, her türlü kötülüğü, rahatsızlığı ve arzuyu kendisinden uzak tutabilecek güce sahip olduğunu tekrarlamalıdır. Bunun için önce

³⁰⁸ Esmergül, der., *marcus aurelius*, s.21-22.

³⁰⁹ Esmergül, der., *marcus aurelius*, s.24.

³¹⁰ Esmergül, der., *marcus aurelius*, s.24-25.

³¹¹ Esmergül, der., *marcus aurelius*, s.34-35.

³¹² Esmergül, der., *Marcus aurelius*, s.38.

şeylerin özünü görüp ona göre değer vermemizi sağlayacak olan doğa tarafından bize verilmiş güçlerimizin bilincine varmamız gerekir. İnsan bu gücü sonuna kadar kullanmalıdır.³¹³

Marcus Aurelius, Tanrı hakkında yazdığına kimi zaman Tanrılardan söz ettiğinde genellikle Olympos tanrılarına atıfta bulunmaktadır. Epiktetos'un en ünlü sözü "Ne yapabilirim sakat yaşlı bir adam olarak, ancak Tanrı'yı yücelten şarkımı sövleyebilir ve bütün insanları şarkıma katılmaya davet edebilirim, " şeklindedir. Tanrı hiçbir zaman akıllarından uzakta olmadı.³¹⁴

³¹³ Aurelius, *Düşünceler*, s.127.

³¹⁴ Mark Forstater, *Marcus Aurelius'un Ruhsal Öğretileri*, çev., Nafiz Güder, İstanbul: Dharma Yayınları, 2001, s.93.

4. SONUÇ

Stoacı Felsefe bir düşünüş biçimi olmasının ve amaçlarının da ötesinde özellikle Epiktetos'un çiraklık ve kalfalık olarak tanımladığı öğrenme ve uygulama aşamaları aracılığıyla bir yaşam biçimidir. “Logosa uygun olarak yaşamak”, “doğal olana uyum sağlamak”, “içindeki Tanrıyı keşfetmek”, “bu Tanrının verdiği ortak akılla uyum sağlamak” ve “içindeki Tanrıya yaraşır yaşamak” kavramları Stoacı felsefenin ana hatlarını ve başından sonuna savunduğu düşünceleri içeren ibarelerdir.

Dönemlerine göre birtakım farklılıklara sahip olan Stoacı Felsefe, Erken, Orta ve Geç Stoa Dönemi olarak üç dönemde incelenmektedir. Stoacı felsefenin son dönemini konu alan bu çalışmanın amacı İmparatorluk dönemi Stoacılar olarak da bilinen bu felsefenin “Tanrı, insan ve evren arasında gerçekleşen ilişki” biçimini nasıl değerlendirdiğini anlamaya çalışmak olarak belirlenmiştir.

Felsefe disiplininin doğuşundan itibaren Yunan Felsefesinin ortaya çıkışına ve sonrasında bir akım olarak Stoacı felsefenin oluşumuna kadar felsefe tarihi incelenmiştir. Felsefenin doğuşunun altında yatan yerleşik düzenin sorgulanması ve akıl yürütmeler ile elde edilen bilimlerin gelişim süreci incelendiğinde; insanın varoluşuna aradığı sebebi buluşu, var olduğu bu dünya içerisinde nasıl yaşaması gerektiği ve nasıl iç huzuruna sahip olması gerektiğine dair soruları soran birçok felsefi akım içerisinde, Stoacı felsefenin ayrıksı duruşu gözlemlenmiştir.

Stoacı felsefe Kiniklerden etkilenerek kayıtsız kalmayı öğrendikten sonra Kinik anarşizmden uzaklaşarak bilge insanın nasıl bağımsız hale gelebileceğini ve bu bağımsızlığın hayatın gerçekleriyle nasıl uzlaştırılacağına yönelmiştir. Bu arayış içerisinde var oluşunu sorgulamış, doğayı içeren evreni sorgulamış, bunlarla ilgili nasıl akıl yürütüleceğine dair bir bilgi kuramı geliştirmeye çalışmıştır. Ulaştığı sonuç ise bir yaratıcı olduğu, bu yaratıcının yarattığı evrenin içerisinde içkin olarak var olduğu, herkese kendinden bir parçayı eşit olarak dağıttığı, bu parçaya layık ve uygun olarak yaşanırса erdem sahibi olmanın yanı sıra mutlu da olunabileceği yönündedir.

Erken döneminde Zenon tarafından sorgulanan iyi yaşamın ne olduğuna ilişkin soruyla yola çıkan Stoacı felsefe Kinik felsefeden alıntıyla doğaya uygun yaşamı seçmiştir. Sonrasında Sokrates'in izinden yürüyen ve temel görüşünü nefse hâkimiyet, hazzı reddetme üzerine kuran okul, Panaitios önderliğinde Erken Stoa döneminden bazı noktalarda ayrılmıştır. Özellikle tüm insanların aynı ideale sahip olmayacakları noktasında Orta Dönem Stoacıları kendi öncüllerinden ayrı bir yol izlemişlerdir. Ancak temel görüş olan akla uygun yaşama düsturu değişim göstermemiştir. Sadece belirleyicinin karakter olduğu bu dönemin hâkim görüşüdür.

Erken stoacılık etik fizik ve mantığı tutarlı sistem halinde ortaya koynuştur. Orta stoacılar bunlara önem vermez. Orta stoacılar evrenin ezeli ve ebedi olduğunu kabul eder ama erken dönem stoacılığının ana düşünceleri her şeyin evrensel bir yangın olayında ateşe dönüşeceği, evrenin daha sonra tekrar meydana geleceği ve bu sürecin böylece tekrarlanacağı görüşünü kabul etmezler.

Orta stoacılar ilk stoacılardan farklı olarak ilgisini evrenden sonra insan doğası üzerinde de yoğunlaşır. Erken stoacılar insanın doğasını sadece akıldan ibaret ve akıl dışı herhangi bir unsurun varlığını reddederler ancak orta stoa insanda içtepilere özel önem verir ve onları akıl dışı bir kuvvetin eseri olarak ele alırlar. Stoacılığın genel dünya görüşünün bir sonucu olan evrendeki her şey arasında karşılıklı bir ilişki, akrabalık ve yakınlık olduğu görüşü orta stoa da evreni kutsal bir şey olarak görmeye ve ona uygun yasalara ve yasalarına uygun uyarak yaşamayı bir tür ibadet olarak ele almaya götürür.

Panaitios tek bir devlete de karşı çıkmış her ulusun tarihsel bir görevi olduğunu savunmuştur. Roma'nın dünya hakimiyeti ile ütöpik olan görüşten de ayrılan Panaitios'un bu görüşleri Roma'nın doktrinleri ile örtüşmüştür.

Geç dönem Stoacılığında ise Yunancadan yaptığı çevirilerle etkin olan Cicero'nun insanlar arası ilişkileri belirleyen hukukta da Tanrı yasalarının geçerliliğini savunması, Seneca'nın kesin kaderciliği, Epiktetos'un cüzzi ve külli irade ayrımı, Tanrı Baba" ifadesi ile Marcus Aurelius'un hümanizmi ile karakterize edilebilir.

Geç dönem Stoacılığının önde gelen isimlerinin küçük farklılıklar arz eden görüşlerine rağmen kaynak görüşü olan erdemli insanın doğaya uygun yaşama zorunluluğuna sahip olması fikrinden vaz geçmediği, Tanrının evrenin akli ve evrendeki içkin varlığı, insanın kendi içerisinde taşıdığı parçaya uygun ve layık yaşaması gerekliliğini vurguladığı görülmektedir. Bütün insanların tanrısal ateşin bir parçası olmalarından dolayı eşit oldukları, bütün insanlığı içine alacak tek bir devlet olması gerektiğini düşünürler ve en ateşli bir biçimde savunulur bu fikir. Geç dönem stoacılar kendilerini diğer erken ve orta stoacılardan farklı olarak kendilerini Doğa'nın veya Tanrı'nın ellerine tam olarak bir güven ile teslim etmeleridir. Ancak bu teslimiyet kayıtsız olarak kalmamalı insan doğa'nın veya Tanrı'nın kendisi için çizmiş olduğu projeye aktif olarak katılmalı destekte bulunmalı ve elinden geleni en iyi şekilde yapmaya çalışmalıdır der.

Geç dönem stoa da evreni yöneten güç akıldır. İnsanlar bu ortak akli paylaşımlarından onların toplumsal bir varlık oldukları dolayısıyla ortak bir yasaya itaat etmeleri gerektiği sonucunu çıkarır.

Dünyanın kusurlu bir kopya olduğunu kabul eden Stoacı felsefe varlıkların değişeceği ya da yok olacağı gerekçesiyle dünyayı hiçe sayan Platoncu felsefenin aksine bu varlıkların kavrayıcı duysal izlenimler ile bilginin kaynağı olabileceğini, bu sebeple doğru bilgi için deney yönteminin kullanılması gerektiğini savunmaktadır. İnsan bilge olabilmek için gözlemlemeli ortak aklın sunduğu aklını kullanma fırsatından yararlanmalı ve bu akıl uyarınca nefsi arzularını bir kenara bırakarak ve kabullenici olarak erdem sahibi ve mutlu bir insan olmalıdır.

Öte yandan gerek Hristiyan ve gerekse İslam felsefesi ve yaşam biçimlerine etkileri olan Stoacı Felsefe hiçbir zaman ölümden sonra sonsuz yaşamı vaat etmemiştir. Ölen kişi doğayla yeniden bütünleşecektir. Kendi ismi ve şahsı ile sonsuz bir yaşam söz konusu değildir. Ancak gerek Hristiyanlık ve gerekse İslamiyet bunun böyle olmadığını belirtmektedir. Stoacı felsefenin en büyük boşluğu bu noktada kendi zamanlarında düşünsel olarak bu iki dinin geçerliliğini sağlamıştır.

KAYNAKLAR

- Acar, Yusuf. “Cicero’nun Ahlak Felsefesi”. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, 2015.
- Adi, Yahya b. *Tehdhib a-l-Akhlaq*. Beirut-Paris, 1978.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali. *Eski Yunan’da Siyaset Felsefesi*. Ankara: Verso Yayınları, 1989.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali ve Levent Köker. *İmparatorluktan Tanrı Devletine*. Ankara: İmge Kitabevi, 2011.
- Akalın, Kürşat Haldun. “Hristiyanlığın Kaynağı ve Karşıtı Olarak Stoa Felsefesi“ The Stoic Philosophy as the Opposite and seed of Christianity, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi KOSBED*, 32 (2016): 63-86.
- Alonso, Fernando H. Llano. “Cicero and Natural Law. Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy”. 98/2 (2012): 157-168.
- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi 4 - Helenistik Dönem Felsefesi: Epikürosçular Stoacılar Septikler*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Arslan, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Ankara: BB101 Yayınları, 2018.
- Aster, Ernest. *İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi*. Çev., Vural Okur. İstanbul: İm Yayın Tasarım, 2005.
- Aurelius, Marcus. *Düşünceler*. Çev., Sadan Karadeniz. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Aurelius, Marcus. *Hayat Kısa, Mutlu Olmayı İhmal Etme*. Çev., C. Cengiz Çevik. İstanbul: Aylak Adam Kültür Sanat Yayıncılık, 2015.
- Aurelius, Marcus. *Kendime Düşünceler*. Çev., Furkan Akderin. Ankara: Say Yayınları, 2016.
- Avar, Aynur. “Son Dönem Stoa Felsefesinde Ölüm”. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2019.
- Baltzly, Dirk. *Stoic Pantheism*. Sophia: 34, 2003.

- Bilen, Osman. “Mantık ile Gramer İlişkisi Üzerine İki Görüş”. *D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIII-XIV (2001): 89-100.
- Birand, Kamuran. *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2001.
- Brucker, Johann Jakob. *Historia Critica Philosophiae*, 6 vols (Leipzig, 1742-7), esp. vol. 1, 893- 967. Enfield, W. *The History of Philosophy* 2 vols (London, 1819), vol. 1. 2015.
- Brun, Jean. *Stoa Felsefesi*. Çev., Medar Atıcı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Burton, Henry F. “Seneca’s Idea of God”. *The American Journal of Theology*. 13/3/Jul (1909): 350-369.
- Butman, Jeremy. “Personal Correspondence”. *Caldwell London*. (11.01.2019).
- Cassirer, Ernst. *The Platonic Renaissance in England*. Texas: University of Texas Press, 1953.
- Cassirer, Ernst. *Devlet Efsanesi*. Çev., Necla Arat. İstanbul: Say Yayınları, 2005.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi*. Bursa: Say Yayınları, 2009.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 2018.
- Cevizci, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi*. Bursa: Asa Kitabevi, 2000.
- Cicero. *Tanrıların Doğası De Natura Deorum*. Çev., F. Gül Özaktürk ve F. Telatar. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006.
- Cicero. *Kader Üzerine “De Fato”*. Çev., C. Cengiz Çevik. İstanbul: Zeplin Kitap, 2015.
- Cicero. *Her Şey Bitmek İçin Başlar*. Çev., C. Cengiz Çevik. İstanbul: Aylak Adam Yayınları, 2016.
- Cicero. *Stoacıların Paradoksları Paradoxa Stoicorum*. Çev., Serap Gür Kalaycıoğulları ve Ceyda Üstünel Keyinci. Ankara: İmge Kitabevi, 2016.
- Cicero. *Laelius veya Dostluk Üzerine*. Çev., C. Cengiz Çevik. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Cicero. *Ölüme Övgü*. Çev., Cana Aksoy. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2004.

- Cicero. *Dostluk & Yaşlılık*. Çev., Ramazan Akpınar. İstanbul: Siyah Beyaz Yayınları, 2015.
- Cicero. *Kardeşim Quintus'a Mektuplar*. Çev., Hüseyin Üreten. Ankara: Hel Yayınları, 2016.
- Cudworth, Ralph. *The True Intellectual System Of The Universe: The First Part; Wherin, All the Reason and Philosoph Of Atheism is Confuted; And Its Impossibility Demonstrated*. London: 1678.
- Çapak, İbrahim. *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2007.
- Çapak, İbrahim. "Stoa Felsefesi ve İslam Düşüncesine Etkisi". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi Journal Of The Near East University Islamic Research Center*, 1/2 (2015): 7-29.
- Çeçen, Anıl. *İnsan Hakları*. İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2000.
- Çetinkaya, Bayram Ali. *Felsefe Tarihi Antik Doğu'dan Modern Batı'ya*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021.
- Çevik, Celal Cengiz. "Seneca'nın Naturales Quaestiones Adlı Eserinde Doğa ve Ahlak Anlayışı". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010.
- Çevik, Celal Cengiz. *Seneca'nın Doğa Felsefesi: Stoacı Doğa Araştırmaları Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İthaki Yayınları, 2022.
- Çüçen, Abdulkadir. *Mantık*. Bursa: Asa Yayınları, 1999.
- Demirel, Kemal. *İnsanlar Üzerine*. İstanbul: Yankı Yayınları, 1968.
- En-Neşşar, Ali Sami. *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu C. I*. Çev., Osman Tunç. İstanbul: İnsan Yayınları, 2020.
- Epiktetos. *Düşünceler ve Sohbetler*. Çev., Burhan Toprak. İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1997.
- Epiktetos. *Düşünceler ve Sohbetler*. Çev., Burhan Toprak. İstanbul: İnkılap Kitapevi, 2018.
- Epiktetos. *Düşünceler ve Sohbetler*. Çev., Cemal Süer. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2013.
- Epiktetos. *İçsel Huzur İyi Yaşamın Kapısını Açar*. Çev., Cengiz Erengil. İstanbul: Koleksiyon Yayıncılık, 2013.

- Epiktetos. *Kılavuz Kitap*. Çev., Salih Adem. İstanbul: Şule Yayınları, 2013.
- Epiktetos. *Enkheiridion*. Çev., C. Cengiz Çevik. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Erdem, H. Haluk ve Mustafa Günay. *Hierapolisli Bir Filozof Epiktetos*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2014.
- Erdem, H. Haluk ve Mustafa Günay. *Hierapolisli bir filozof Epiktetos*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2021.
- Esmegül, Özlem, Der. *Marcus Aurelius Unutma, Mutlu Bir Hayat Çok Az Şeye Bağlıdır, 2000 Yıllık Mutlu Yaşama Rehberi*. İstanbul: Destek Yayınları, 2019.
- Everson, Stephen. *Epistemology: Cambridge Companions to Ancient Thought I*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Forstater, Mark. *Marcus Aurelius'un Ruhsal Öğretiler*. Çev., Nafiz Güder. İstanbul: Dharma Yayınları, 2001.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018.
- Graver, Margaret. Long, Anthony Arthur. "Seneca: Letters on Ethics: To Lucilius". *Chicago and London: The University of Chicago Press*. (2015).
- Günay, Mustafa. *Felsefe Tarihinde İnsan Sorunu*. İstanbul: Karahan Kitabevi, 2010.
- Gysi, Lyda. "Platonism and Cartesianism in the Philosophy of Ralph Cudworth". *Herbert Lang*. (1962): 1-163.
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Baruch_Spinoza. (Erişim 11 Haziran 2023).
- Inwood, Brad. *Later Stoicism 155 BC to AD 200 An Introduction and Collection of Sources in Translation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2022.
- Jackson, Matt. McCabe, John. "The Stoic Theory Of Implanted Preconceptions". *Phronesis: A Journal for Ancient Philosophy* 49. 4 (2004): 323-347. https://engagedscholarship.csuohio.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1000&context=clrelst_facpub. (erişim 25.03.2023).
- Johnson, James T. "The Moral Philosophy of the Stoics". *Dü. Rudolf Kirk New Brunswick: Rutgers University Press*. (1951).

Jones, W. T. *Klasik Düşünce Batı Felsefesi Tarihi I.* Çev., Hakkı Hünler. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2006.

Whiting, Kai. Leonidas, Konstantakos. “Stoic Theology: Revealing or Redundant? Religions”. 10/193 (2019): 1-18. <https://www.mdpi.com/2077-1444/10/3/193> (erişim 09.11.2021).

Kılıç, Nuran. “Marcus Aurelius’un Ahlak ve Siyaset Felsefesine Bir Bakış”. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2008.

Kılıçoğlu, İsmail. “*Hukuk Felsefesi Açısından Stoacılık*”. İlim ve Sanat. 3 (1985).

Lent, Jeremy. *The Patterning Instinct: A Cultural History of Humanity’s Search for Meaning*, New York: Prometheus Books, 2017.

Lewis, Simon L. Maslin, Mark A. “The Human Planet: How We Created the Anthropocene”. *London: Penguin.* (2018).

Lipsius, Justus. *De Constantia (On Constancy)*. Çev., John Stradling Dü John Sellars. Leiden : Exeter: Bristol Phoenix Press, 2006.

Long, Anthony Arthur ve David Nail Sedley. *The Hellenistic Philosophers 2 vols.* Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Mintz, Samuel. *The Hunting of Leviathan*. Cambridge: Cambridge University Press, 1962.

Nadler, Steven. *Spinoza: A Life*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Öktem, Niyazi. “Stoisizm”. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*. 40/1-4 (1974): 609-610.

Öktem, Niyazi. *Sosyolojinin ve Felsefenin Verileriyle Devlet ve Hukuk Felsefi Akımları*. İstanbul: Der Yayınları, 1993.

Önal, Mehmet. *Epiktetos’un Mutluluk Öğretisi (Nasıl Mutlu Olabilirim?)*. İstanbul: Bilsam Yayınları, 2015.

Özlem, Doğan. *Felsefe Yazıları*. İstanbul: Anahtar Kitaplar, 2002.

Öztürk, Fatih. Sadık Çalışkan. Musa Özdemir. “Geç Dönem Stoa Felsefesinde Yaşam Sanatı Olarak Etik Anlayışı”. *İnönü Üniversitesi Kültür Ve Sanat Dergisi* 3/2 (2017): 31-39.

- Pattabanoğlu, Fatma Zehra. “Seneca ve Kindi’nin İnsan ve Ahlâk Anlayışı Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma”. *Felsefe Dünyası-Türk Felsefe Derneği Yayını*. Kış (2015): 62
- Pena, Javier. *La Ciudad Sin Murallas. Politica En Clave Cosmopolita*. Barcelona : 2010.
- Platon. *Phaidon*. Çev., Hamdi Ragıp Atademir – Kemal Yetkin. İstanbul : Sosyal Yayınları, 2001.
- Ramelli, Ilaria. *Hierocles the Stoic : Elements of Ethics, Fragments and Excerpts*, Atlanta : Society of Biblical Literature, 2009.
- Russel, Bertrund. *Batı Felsefesi Tarihi-İlkçağ-Ortaçağ-Yeniçağ I-II-III*. Çev., Muammer Sencer. İstanbul: Say Yayınları, 1997.
- Rüşd, İbn. *Faslu’I-Makal Felsefe-Din İlişkisi*. Çev., Bekir Karlığa. İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.
- Sailor, Danton B. “Cudworth and Descartes”. *Journal of the History of Ideas*. 23 (1962): 133-140.
- Schils, G. Reyda M. S. *Demiurge and Providence: Stoic and Platonist Readings of Plato’s Timaeus*. Turnhout: Brepols, 1999.
- Sedley, David N. *The Criterion of Stoic Identity Phronesis*. 1982.
- Sellars, John. “Is God a Mindless Vegetable? Cudworth On Stoic Theology”. *Birkbeck Institutional Research Online*. 21/2 (2011): 1-133.
- Sellars, John. “Stoic Practical Philosophy In The Imperial Period Bulletin”. *Institute of Classical Studies*. 94 (2007): 1-140.
- Seneca. *Naturales Quaestiones I-III*. Çev., Thomas H Corcoran. Cambridge: Harvard University Press, 1971.
- Seneca. *Phaedra*. Çev., Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Seneca. *Medea*. Çev., Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Seneca. *De Providentia (Tanrısal Öngörü) Veritas Yunan ve Latin Klasikleri*. Çev., Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Alfa Basım, 2014.

- Seneca. *Naturales Quaestiones Doğa Araştırmaları*. Çev., C. Cengiz Çevik. İstanbul: Jaguar Kitap, 2014.
- Seneca. *Bilginin Sarsılmazlığı*. Çev., Elif Burcu Özkan. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017.
- Seneca. *Ahlak Mektupları*. Çev., Türkan Uzel. İstanbul: Jaguar Kitap, 2018.
- Setaioli, Aldo. "Seneca and the Divine: Stoic Tradition and Personal Developments". *International Journal of the Classical Tradition*. 13/3/Winter (2007): 333-368.
- Sezginer, Yasemin. "Son Dönem Stoa Felsefesinde Doğa ve İnsan Tasavvuru". Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2023.
- Shehaby, Nabil. *The Influence of Stoic Logic on al-Jassas's Legal Theory*.
- Störig, Hans Joachim. *İlkçağ Felsefesi Hint Çin Yunan*. Çev., Ömer Cemal Güngören. İstanbul: Yol Yayıncılık, 2000.
- Şimşek, İbrahim. "Tanrı'nın Varlığının Delili Olarak Güzellik Kanıtı". *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2014): 68-84.
- Thilly, Frank. *Felsefenin Öyküsü 1: Yunan ve Ortaçağ Felsefesi*. Çev., İbrahim Şener. İstanbul: İz Düşüm Yayınları, 2002.
- Timuçin, Afşar. *Düşünce Tarihi 1*. İstanbul: Bulut Yayınları, 2000.
- Timuçin, Afşar. *Düşünce Tarihi 1*. İstanbul: Bulut Yayınları, 2007.
- Tusi, Nasiruddin. *Ahlak-ı Nasiri*. İstanbul: Literatür Yayınları, 2007.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İlhan Kutluer. 22 cilt. İstanbul, 2000.
- Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*. Çev., H. Vehbi Eralp. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1993.
- Wehrli, Felix. *Die Schule des Aristoteles, Texte und Kommentar*. Stuttgart: 5. Straton von Lampsakos, Basel & Stuttgart: Schwabe & Co, 1969.
- Werner, Charles. *Kötülük Problemi*. Çev., Sedat Umran. İstanbul: Kaknüs Yay., 2000.
- Yardımcı, Mehmet Zübeyir. "Son Dönem Stoacılığın Modern Psikolojideki İzleri". Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2023.

Zeller, Eduard. *Gre  Felsefesi Tarihi*.  ev., Ahmet AydoĒan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2001.

Zenon, Kleanthes. *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları*.  ev., C. Cengiz  evik. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021.

